МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

Будяков Олександр Вікторович

УДК 94(477.7)“192/193”

ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ НА ПІВДНІ УСРР В 1920-х рр.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Ніколаєв Ігор Євгенович,
доктор історичних наук.

Миколаїв – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……3

ВСТУП……..5

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми…….13

1.2. Джерельна база…….39

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи……49

РОЗДІЛ 2. ПРОТИДІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ ПІВДНЯ УСРР

2.1. Партійно-політичний спектр Півдня УСРР 1920-х рр..……55

2.2. Взаємовідносини влади з українськими лівоесерівськими та націонал-комуністичними силами Півдня УСРР…..……..……...76

2.3. Діяльність та ліквідація громадсько-партійних утворень національних меншин регіону…….…….…….…....98

РОЗДІЛ 3. ЗНИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДНЯ УСРР

3.1. Регіональні осередки РСДРП(м) як об’єкт державного переслідування …….……..……...116

3.2. Специфіка діяльності та механізми знищення соціалістів-революціонерів Півдня УСРР 139

3.3. Розгром анархістських організацій південноукраїнського регіону……161

ВИСНОВКИ…….……...179

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ…….....188

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад України

ДПУ – Державне політичне управління

Губ. – Губернський

Євкомол – Єврейська комуністична спілка молоді

ЄКП – Єврейська комуністична партія

ЄКРП – Єврейська комуністична робітнича партія

ЄКСРМ – Єврейська комуністична спілка робітничої молоді

ЄСДРП – Єврейська соціал-демократична робітнича партія

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління

ПЛСР – Партія лівих соціалістів-революціонерів

ПСР – Праві соціалісти-революціонери

ППС – Польська соціалістична партія

Ревком – Революційний комітет

РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)

РСДРП (м) – Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РНК – Рада Народних Комісарів

КК – Кримінальний Кодекс

СЄТМАС – Спілка єврейських трудящих мас

ССП – Сіоністська соціалістична партія

СССМ – Сіоністсько-соціалістичний союз молоді

УКП – Українська комуністична партія (укапісти)

УКП (б) – Українська комуністична партія (боротьбистів)

УПЛСР – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів

УПЛСР (б) – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Цупнадком – Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою ВНК УСРР

ЦВК – Центральний виконавчий комітет рад України

ВСТУП

Осмислюючи історію України XX століття український народ ставить питання чому і як сталося, що більшовики Росії, створивши партію, яку назвали комуністичною, узурпували владу на всій території колишньої Російської імперії, фактично відтворивши імперію у новітньому виді, встановивши диктатуру і тоталітарний режим. Хоча й більшовики прийшли до влади разом з лівими есерами, але це не означало, що вони не встановили в країні політичну диктатуру. Диктатуру встановлено спочатку в Петрограді, при допомозі лівих есерів, потім по всій країні, в тому числі у Південній Україні. Так звана, «тріумфальна хода радянської влади», як висловлювався вождь більшовиків В. Ленін.

Вибір теми багато в чому обумовлений особливістю історичного періоду, який переживає Україна сьогодні. Адже, в складних умовах становлення та збереження української державності, завдання істориків полягає в тому, щоб очистити зміст історії України від нашарування фальші, перекручень, замовчувань, відтворити справжню, об’єктивну історію українського народу, позбавлену вказаних негативів. Період незалежності надав науковцями можливість системної роботи з багатьма матеріалами радянської історії. Це спонукало до розкриття невідомих раніше сторінок історії, збагачення її новим оригінальним фактичним матеріалом, аналізу механізмів формування й функціонування тоталітарної системи.

Саме на висвітлення одного з аспектів цього важливого завдання – регіональних аспектів встановлення більшовицького єдиновладдя в 1920-х рр.. спрямоване наше дослідження. Оскільки без комплексного та всебічного вивчення процесу формування монопартійної системи неможливо повністю зрозуміти та осмислити історію України періоду радянського тоталітаризму, а також загальні історичні процеси, що відбувались у країні.

Адже, однією з ключових рис, притаманних більшості тоталітарних систем є суцільна одноманітність у галузі ідеології. Як правило, функціонування тоталітарного режиму супроводжується радикальними та репресивними заходами проти політичних опонентів, жорстким пригніченням тих прав і свобод громадян, які тим чи іншим чином суперечать позиції даного режиму.

Неупереджена оцінка дій радянської репресивно-каральної системи у конкретних історичних умовах проти громадсько-політичних об'єднань Півдня України дозволяє виявити ефективність практичної реалізації більшовицьких ідей, спрямованих на закріплення тотального контролю влади над всіма сферами суспільно-політичного, економічного, приватного життя.

Актуальність теми дослідження. Проблема, обрана нами для дисертаційного дослідження має актуальне значення на сучасному етапі суспільного розвитку України як правової, демократичної держави, орієнтованої на загальнолюдські демократичні цінності. Розвиток громадянського суспільства, яке може щоденно впливати на державу, обумовлює актуальність неупередженого вивчення тих сторінок української історії, що протягом тривалого часу невиправдано замовчувалися, не були достатньо висвітлені або подавалися, внаслідок ідеологічної ангажованості, у сфальсифікованому вигляді.

Розвиток конституційних процесів у сучасній Україні передбачає вирішення комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного принципу політичного різноманіття й створення умов для повноцінної реалізації політичних прав громадян, актуалізує перед дослідниками цілий комплекс наукових напрямів. Одним з них є дослідження змісту і особливостей питань, пов'язаних з формуванням монопартійної системи в 1920-х рр.. Внаслідок чого знищено один з базисних інститутів політичних системи – альтернативні політичні партії, які є проміжною ланкою між державою й громадянами, сприяють відтворенню та ротації політичної еліти.

Це актуалізує проблематику аналізу регіональних аспектів ліквідаційної політики більшовиків стосовно опозиційних партій у період становлення тоталітарної системи. Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення цієї теми визначається оприлюдненням всієї можливої інформації про тоталітарну добу, осмисленням нагромаджених фактів, встановленням причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявленням безпосередніх та віддалених наслідків радянського періоду вітчизняної історії.

Відтворення історичної правди про встановлення більшовиками монопартійної системи в Південній Україні повинне в подальшому глибоко досліджуватися істориками, що сприятиме комплексному вивченню радянської тоталітарної системи.

У сукупності все вищезазначене й обумовило вибір цієї теми для дослідження.

Зв`язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження відповідає Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р., пакетом Законів України про декомунізацію від 21 травня 2015 р., та безпосередньо пов'язаний з програмою, затвердженою постановами Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р., та Верховної Ради України № 2256 – ХП від 6 квітня 1992 р. про підготовку та видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в кожній області України. Тематика дослідження пов'язана із розробкою планової наукової теми «Актуальні проблеми історії Півдня України ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0104U4010975), що здійснюється кафедрою історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Тема дисертації затверджена вченою радою Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського 28 вересня 2011 р., протокол № 3, та

зареєстрована в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації за № 0111U008914.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична система України в умовах становлення тоталітарного режиму 1920-х рр.

Предметом дослідження є регіональні аспекти ліквідаційної політики компартійно-радянської влади, механізми, форми її втілення та забезпечення стосовно альтернативних партійно-громадських утворень Півдня УСРР.

Територіальні рамки дослідження охоплюють землі Півдня України, які входили до складу УСРР у досліджуваний період. В адміністративно-територіальному плані – це сучасні Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період першого більшовицького десятиріччя, протягом якого тоталітарний режим стверджував політичну гегемонію комуністичної партії. Вибір нижньої хронологічної межі (1920 р.) зумовлений утвердженням радянської влади у Південній Україні після вигнання армії Денікіна, існуванням альтернативних політичних партій, а верхньої (1929 р.) – завершенням встановлення комуністичного єдиновладдя в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Мета дослідження полягає в комплексному підході, узагальненні та критичному переосмисленні здобутків історіографії, опублікованих і неопублікованих джерел, що дає можливість розкрити, коли і яким чином більшовицька партія позбулася конкуренції альтернативних сил у Південній Україні, встановила монопартійність й захопила всю повноту влади.

Реалізація зазначеної мети обумовила постановку таких завдань:

– вивчити й проаналізувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу дослідження;

– виокремити механізми підкорення суспільства Півдня УСРР монопольно існуючою партією більшовиків у 1920-х рр., заповнити існуючі фактологічні прогалини в історії ліквідації конкретних партій регіону;

– розкрити регіональні особливості функціонування та засоби боротьби більшовиків із українськими націонал-комуністичними партіями Півдня УСРР;

– здійснити аналіз діяльності й ліквідації громадсько-політичних об'єднань національних меншин Півдня України в досліджуваний період;

– визначити механізми й практику взаємодії націонал-комуністичних і соціалістичних партій з органами державної влади та органами місцевого самоврядування Півдня України;

– показати діяльність та організаційну специфіку загальноросійських партій Півдня УСРР в контексті ліквідаційної політики більшовицької влади;

– дослідити соціальну базу альтернативних партій Півдня України окресленого періоду.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, системності, історизму. При написанні дисертації використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, конкретно-історичний (вивчення суспільно-політичних процесів у конкретно-історичних неповторних умовах), конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), ретроспективний (надає можливість абстрактно науково відтворити відповідні історичні події 1920-х рр.), системно-стуркутрний (дозволяє виокремити характер і особливості взаємодії ключових елементів тодішньої державно-політичної системи), критичний (виокремлення з маси різнотипної інформації достовірних конкретно-історичних фактів), метод статистичного аналізу (вивчення кількісних показників активу опозиційних партій в різні проміжки часу в контексті ліквідаційної політики влади).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історіографії. На основі широкого пласту джерел, значну частину з яких вперше введено до

наукового обігу, дисертант дослідив процес встановлення комуністичного єдиновладдя на Півдні України, з урахуванням суспільно-політичних змін, які відбувалися в 1920-х рр. Розширення географії дослідження діяльності небільшовицьких партій, їх взаємодії з державними органами і більшовицькою партією становить відмінність змісту представленої дисертації і є важливим фактором її новизни.

У результаті *вперше*:

– показано, що у сучасній історіографії існує потреба комплексного дослідження регіональних аспектів ліквідаційної політики радянського режиму проти альтернативних партій;

– вперше залучено до наукового обігу об'ємний матеріал із державних та службових архівосховищ України. Оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості зазначеного масиву документів у вивченні ґенези радянської тоталітарної системи;

– висвітлено особливості використання більшовицькою владою фактору голоду 1921-1923 рр. у боротьбі з членами опозиційних партій та співчуваючими їм громадянами в Південній Україні;

– дістало подальшого розвитку дослідження проблеми причинно-наслідкових зв'язків між радянськими політико-економічними перетвореннями та активізацією репресивних дій по відношенню до альтернативних громадсько-політичних сил, спрямованих на дезорієнтацію суспільства, знищення найменших форм спротиву більшовицькій диктатурі;

– розкрито форми, методи та специфіку діяльності органів НК-ДПУ у боротьбі з альтернативними громадсько-політичними силами Півдня України;

– визначено роль офіційних засобів масової інформації як ідеологічного рупора правлячої партії в боротьбі з політичними опонентами південноукраїнського регіону.

Уточнено:

– аспекти діяльності опозиційних політичних сил (питання їхнього внутрішнього устрою, участь у роботі ревкомів, рад і громадських організацій Півдня УСРР, місцевих виборчих кампаніях, зокрема навесні 1920 р.), які дотепер не стали об'єктом поглиблених досліджень.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати, положення, висновки та фактичний матеріал можуть використовуватися при написанні навчальних посібників, монографій, статей із генезису тоталітаризму в Україні, політичної історії, історії України в цілому; в подальшій розробці обраної теми, пов’язаної із соціально-політичними перетвореннями в УСРР у 1920- рр., написанні лекційних курсів із дотичних тем, спецкурсів із проблем громадсько-політичного життя тощо.

Особистий внесок здобувача визначається постановкою та самостійному вирішенні важливої наукової проблеми, що дозволяє більш повно розкрити історію багатопартійності в Україні, суть та наслідки репресивної політики більшовиків для радянського суспільства, а також у введенні до наукового обігу та аналізу значного комплексу нових джерел.

Обсяг та структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (487 позицій). Основний текст дисертації викладено на 188 сторінках, повний обсяг дослідження становить 242 сторінки.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли наукову апробацію на чотирьох наукових конференціях: ІІ Міжнародній науково-практичній конференції Аркасівські читання (м. Миколаїв, 27-28 квітня 2012 р.); ІІ Международной научной конференции «Наука в современном обществе» (г. Ставрополь, 2012 г.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та студентів «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність» (Миколаїв, 2013 р.); ІІ Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та

студентів «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність» (м. Миколаїв, 2014 р.).

Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано шість статей у фахових виданнях України та видано одноосібну монографію за кордоном.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

На складному етапі сучасного розвитку України, заявленою метою якого є розбудова демократичної, правової держави з багатопартійною системою та розгалуженою мережею громадських об'єднань актуалізується проблематика з дослідження питань, пов'язаних з тоталітарним минулим. Адже, революційна розбудова «найсправедливішої» держави та якісно нового суспільства передбачала встановлення монополії не тільки в площині політичних партій, а і у системі функціонування громадсько-політичних об'єднань, тим самим забираючи в суспільства будь-які можливості впливу на державну владу. Встановлений внаслідок цього авторитарний режим, відсутність партійно-політичної опозиції й тоталітарні репресії є невичерпною темою для історичних розвідок.

З урахуванням наукових, концептуальних та ідейно-політичних критеріїв історіографія досліджуваної проблеми охоплює три, на нашу думку, етапи. За їх допомогою відображена динаміка розвитку історіографічного процесу в радянський та пострадянський період.

Перший етап – радянська історіографія 1920-х – першої половини 1950-х рр. Друга половина 1950-х – середина 1980-х рр. складають наступний етап дослідження. Хронологічні рамки третього етапу охоплюють кінець 1980-х рр. – дотепер, історіографія в якому поділена на сучасну вітчизняну та зарубіжну.

На кожному з цих етапів рівень теоретичного осмислення обраної теми неоднаковий. Оскільки на проведення наукових розвідок впливали такі фактори, як можливість вільного доступу до архівних джерел, загальний

обсяг накопиченого фактичного матеріалу, політичної заангажованості та суспільних умов під час проведення дослідження.

Перший етап розпочався відразу після завершення громадянської війни і тривав до середини 1950-х рр. Безпосередньо Півдня України роботи першого етапу практично не торкалися, факти з партійно-політичної історії регіону подавались фрагментарно в контексті всеукраїнських та загальнорадянських процесів того часу. Характерною ознакою періоду є наявність двох ідеологічно протилежних напрямків – праці колишніх членів соціалістичних партій України, учасників національно-визвольних змагань і їх антиподу – офіційної радянської публіцистики. Перший напрям складали дослідження В. Винниченка, В. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка та інших. У їх працях, які водночас можна віднести й до джерельної бази дослідження, висвітлювались особливості формування та діяльності українських партій, причини поразки вітчизняної соціал-демократії і націонал-комунізму [5.208; 5.209; 5.210; 5.212; 5.234; 7.307].

Більш детально революційні події у Південній Україні розглянуто в роботі колишнього керівника махновського Культпросвіту П. Аршинова, що побачила світ у 1923 р. в Парижі. Автор дає власну оцінку діяльності анархістських організацій і махновського руху, наводить факти роботи анархістських груп Одеси, наголошує на «народності» анархізму та допомозі більшовикам у боротьбі з армією Денікіна [9.351, с. 75-77, 108-110].

Слід зазначити, що в умовах панування більшовизму цей дослідницький напрямок не отримав подальшого розвитку. Праці вищеназваних діячів попали під заборону і стали знову доступними лише з кінця 1980-х рр.

Як історично обумовлену закономірність розглядали перемогу більшовиків радянські історики, державні діячі та публіцисти, які сформували другий напрям досліджень. Взаємини більшовиків з іншими партіями, в тому числі і національно-комуністичними висвітлювались з

позицій партійності, класовості. Зокрема, колишній укапіст М. Яворський, відмічаючи наявність широкої соціальної бази в Україні для розвитку націонал-комуністичних партій, водночас наголошував на історичній закономірності об'єднання УКП(б) та УКП з більшовиками в єдину комуністичну партію КП(б)У [11.1.440, с. 125-131].

Ще однією особливістю праць офіційних дослідників у 1920-х – початку 1930-х рр. стала боротьба з проявами «буржуазного націоналізму» до якого відносили вже і націонал-комунізм. Така тональність характерна для ідеологічного супроводу найбільш резонансних політичних судилищ до яких мали відношення також колишні члени борьбистів і боротьбистів Півдня України («Шахтинська справа», справа «Промпартії», «СВУ»). Серед таких праць виокремимо роботи Б. Кандидова, В. Антонова-Овсієнка, М. Равич-Черкаського, М. Яворського, М. Скрипника, І. Верещагіна, В. Астрова та інших [2.20; 5.191;5.192; 5.203; 5.215; 11.1.440; 11.2.442; 11.2.443].

Істерія обвинувачень колишніх політичних опонентів досягла свого апогею в 1930-х рр. Колишні члени та активісти українських і загальноросійських соціалістичних партій стають об'єктом для нападів чекістів з одного боку та об'єктом для цькування в пресі та публіцистиці.

Так, «буржуазних націоналістів», «шовіністів», «антирадянських діячів» вбачає публіцист І. Фалькевич у представниках творчої та наукової інтелігенції, зокрема й м. Одеси, що в 1919–1920-х рр. перебували у лавах УКП(боротьбистів) [5.258, с. 79-81].

Публіцист Г. Ліньов звинувачує колишніх членів опозиційних партій у підривній діяльності на користь іноземних розвідок. Наводить декілька прикладів, як західними спецслужбами використовувалось «прагнення до реваншу» колишніх монархістів, есерів та меншовиків [5.228, с. 24-26].

Отже, дослідницькі роботи першого етапу дослідження проблематики встановлення комуністичного єдиновладдя, незважаючи на певний суб'єктивний характер та заангажованість, фрагментарну згадку подій

безпосередньо у Південній Україні, створили підґрунтя джерельної та фактологічної бази з вивчення окресленої теми.

Хрущовська відлига й послаблення репресивно-карального механізму призвели до розробки багатьох раніше закритих тим. Втім, незважаючи на підвищення інтересу до раннього періоду радянської історії й розширення дослідницьких можливостей, кількість наукових праць, безпосередньо присвячених окресленій тематиці, залишалося незначним. Разом з певною науковою цінністю (в першу чергу введення до наукового обігу архівних матеріалів про судові процеси над представниками антирадянських партій, аналіз обвинувачень) характерним продовжував залишатися ідеологізований підхід до даної проблеми.

Незважаючи, що дослідження не торкається Півдня України, наукову новизну, завдяки оприлюдненню недоступних раніше документів, які стосуються структури, гасел, діяльності соціалістичних партій, представляє робота М. Мамая [5.236]. Автор відзначає грамотну ідеологічну політику комуністичної партії в 1920-ті рр.. у боротьбі з політичною альтернативою, однак в цілому робота насичена шаблона та штампами радянської історіографії. Так, вирішальна роль у встановленні більшовицького єдиновладдя відводиться «загальній, всенародній підтримці населенням» комуністів. Водночас цьому, з іншого боку, протиставляється банкрутство ідей есерів і соціал-демократів, їх практично повне несприйняття трудящими, тупиковий шлях у поглядах на будівництво соціалізму.

Наприкінці 1950-х рр.. пожвавилася дослідницька діяльність вітчизняних вчених, які займалися проблемами політичної історії України. Відзначимо, що в їх працях вже йде мова про Південь України, зокрема в контексті встановлення радянської влади в Одесі. Однак розробки науковців України були частиною загальнорадянського історіографічного процесу, що методологічно розвивався на марксистсько-ленінській основі. Ілюстрацією такого підходу стали праці К. Гусєва, Н. Рубана, І. Тріфанова, Г. Глезермана

та інші [4.172; 4.178; 5.213; 5.216; 5.247; 6.280; 10.402;]. Їх характерною рисою стала різкість оцінок щодо альтернативних соціалістичних партій, наголос в яких робився на їхньому політичному банкрутстві й сповзанні до табору контрреволюції, успішному втіленню більшовицької політики у громадській сфері. Використовуючи марксистсько-ленінську методологію та класифікацію партій, крах опозиційних політичних сил та об'єднань, вважалося, є закономірним наслідком перемоги «дійсно пролетарської» партії більшовиків.

На ленінські концепції спиралися українські радянські історики І. Курас, В. Чирко, В. Вовк, В. Маланчук, С. Тицький та інші [5.226; 5.235; 8.318; 8.348; 11.1.430]. Через це майже тотожними загальнорадянським були загальні висновки їх праць. Цінність їх робіт полягає в тому, що в них уперше за кілька десятків років розглянуто діяльність небільшовицьких партій. Однак, згідно шаблонів радянської історіографії політичний крах українських соціалістів і націонал-комуністів показувався як наслідок буржуазно-націоналістичної ідеології, соціально-класової природи походження, що неминуче призводило до відсутності підтримки народних мас, сповзання до контрреволюційної платформи та знищення.

Кінець 1970-х – початок 1980-х рр. позначився появою досліджень українських істориків Р. Вєтрова та Б. Корольова. В них автори звертаються до аналізу становища, діяльності партій меншовиків та есерів в період 1917-1920-х рр. Розглядаючи питання їх політичної загибелі, наголос робиться на термінах «криза», «банкрутство» [5.204; 5.205].

В 1970-х – 1980-х рр.. з'являються роботи краєзнавчого характеру. Серед якх присвячені історії суднобудування на Півдні України. В них автори побічно торкаються питань боротьби з опозиційними партіями в окреслений хронологічними рамками нашого дослідження. Як правило, вони подаються в контексті історії боротьби за владу рад та розбудові соціалізму.

Так, колективне дослідження Р. Каца, О. Златопольської, О. Смирнова присвячено історії чорноморського суднобудівного заводу міста Миколаєва. Аналізуючи питання відновлення підприємства після вигнання Денікіна з Півдня України на початку 1920 р., автори згадують квітневі вибори до Миколаївської ради. 70 % місць здобутих в ній більшовиками подано як «впевнену перемогу списку партії на чолі з Леніним, всупереч ошалілої передвиборчої агітації меншовиків, есерів і українських буржуазних націоналістів» [6.268, с. 168].

Дослідники Л. Пляскoв і Л. Кучеренко в книзі присвяченій 90-річчю Чорноморського заводу, яке припало на 1987 р., трактують опозиційні партії як «зрадників» та «найманців світового імперіалізму». Автори стверджують, що «меншовики, есери та буржуазні націоналісти, активізувавши свою діяльність у тилу Червоної армії стали на один бік з Врангелем і Польщею, тим самим зрадивши молоду радянську республіку» [6.275, с. 84].

Паралельно з радянськими вченими за кордоном як іноземними, так істориками української діаспори опубліковано ряд праць, присвячених подіям української революції, діяльності політичних партій, еволюції тоталітарного режиму.

Зокрема, спроба політичної оцінки становлення радянської системи здійснена в роботах І. Майстренка та Ю. Бориса [7.306; 9.363; 7.312]. Аналізуючи діяльність українських національно-комуністичних партій, автори наголошують на їхніх патріотичних позиціях, прагненнях в умовах перемоги соціалізму домогтися суверенітету України, подальшої їхньої дезорганізації більшовиками й зникнення. Одночасно за радянською владою авторами закріплюється статус головного ворога, не ототожнюючи соціалізм з більшовизмом, І. Майстренко висуває концепції «демократичного соціалізму», на яких базувалась ідеологія УКП(б) та УКП.

Оригінальною є оцінка зародження, розвитку та поразки ідеології націонал-комунізму, висловлена в працях І. Майстренка, К. Маннінга,

Г. Костюка, І. Бакало[5.193; 5.222; 5.223; 9.363]. Дослідники вбачають головною причиною його виникнення атмосферу національного піднесення, викликаного революційними подіями 1917-1921 рр. Надалі, з ходом громадянської війни, він трансформувався в концепцію «української радянської самостійності» та ідею «національно-культурного ренесансу» як передумови поступового утворення незалежної соціалістичної держави. Внаслідок цього типовим явищем став їх перехід з табору української соціал-демократії до націонал-комунізму, представленому УКП(б) та УКП, а згодом до більшовиків.

Серед недоліків їх робіт відзначимо неможливість використання, у силу зрозумілих причин, матеріалів з радянських архівів, що значно знижує їхню наукову цінність. Зокрема, це стосується праці Г. Костюка, в якій аналізуються ґенеза та наслідки сталінізму в Україні [5.223].

Однією з перших спроб комплексного підходу до вивчення проблематики еволюції тоталітарної системи стали книги професора Колумбійського університету Роберта Конквеста [7.304; 7.305]. Аналізуючи колективізацію та голодомор, спираючись на різноманітний фактичний матеріал, історик змальовує картину утвердження більшовицького режиму в Україні в 1920-х рр. Серед іншого автор торкається проблематики боротьби з політичною опозицією. Дослідник, наводячи ключові положення секретного циркуляра ОДПУ від 1924 р., в якому визначався склад «ворожих» груп та індивідумів, підкреслює, що в першу чергу в ньому згадувались політичні партії та організації [7.305, с. 246-253].

Як одного з провідних дослідників радянського тоталітаризму в Україні відзначимо іншого американського історика-радянолога Джеймса Мейса. Він не тільки став одним із провідних дослідників Голодомору 1932–1933 рр., а й аналізував проблематику становлення радянського тоталітаризму на Україні загалом. Зокрема ґенезу та знищення українського націонал-комунізму в 1919–1933 рр., серед яких згадано представників

інтелігенції Півдня України. Автор підкреслював їх роль у проведенні політики українізації, що стало однією з причин їх подальших переслідувань [7.313].

До тематик становлення та розвитку радянського тоталітаризму неодноразово звертається американський історик Р. Пайпс. Слід виокремити його тритомне видання присвячене аналізу революційних подій в Росії. Третя книга якого присвячена більшовицьким діям по захопленню, утриманню при владі та поширенню її на територію колишньої Російської імперії протягом 1918-1924 рр. Професор зазначає, що головна причину виникнення однопартійності полягає у відсутності конструктивних ідей суспільного розвитку, які більшовики мали б змогу відстоювати в конкурентній боротьбі. Тому, крім диктатури нічого іншого їх організація та ідеологія запропонувати не могли. Доречним є висновок вченого, що процес встановлення однопартійної диктатури в Центральній Росії завешився до кінця 1918 р., а на периферію, в тому числі Україну, переносилась вже апробована модель [7.308, с. 104-105].

Про повальні арешти меншовиків напередодні проголошення непу йдеться в праці англійського історика Е. Карра. Автор приходе до висновку, що разом з економічною лібералізацією, жодних поступок влада не робила в питаннях політичного плюралізму. Тим самим влада чітко відповіла на питання щодо можливості існування в країні партійної альтернативи [7.303, с. 91].

Серед інших праць зарубіжних радянологів 1950 – середини 1980-х рр. виокремимо роботу професора Колумбійського університету Л. Хаймсона. Американський історик зробив спробу аналізу причин зникнення з політичного життя партій меншовиків та есерів, розглядаючи також їх дії на території України. Першочергово автором відзначаються трагічні помилки партійних лідерів, які постійно коливались в питаннях знаходження свого

місця в реаліях громадянської війни та подальшої співпраці з більшовиками [7.311].

Французький історик Н. Верт, аналізуючи російсько-радянську історію з 1900 по 1991 р., окремий розділ роботи присвячує подіям 1921-1928 рр. [7.301, с. 103-130]. Суспільно-політичні зміни в країні науковець розглядає крізь призму боротьби за владу між «правими» та «лівими» групами КП(б)У, що досягла свого апогею після смерті В. Леніна. Внаслідок цього сам термін «дискусія» та «політична боротьба» отримав зневажливе забарвлення [7.301, с. 120].

Таким чином, дослідники, що займались окресленою темою у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр., разом зі введенням до наукового обігу певного масиву архівних джерел, як правило законодавчого та діловодного характеру, залишили невисвітленими численні аспекти проблематики. Територіально їх роботи здебільшого присвячені загальнорадянській проблематиці в цілому, носили узагальнюючий характер. Південь України в них згадано фрагментарно, в контексті загальнорадянських процесів, чи в розробленому радянською історіографією форматі «боротьби за встановлення радянської влади» та її подальшої «тріумфальної ходи». Не дивно, що сучасними науковцями визнається схематичність, однобокість та тенденційність висвітлення питань ліквідації політичного плюралізму в 1920-х рр, відсутність науково-об’єктивного аналізу їх знищення.

Якісно новий рівень вивчення й аналізу матеріалів, пов’язаних з тоталітарним минулим нашої країни, розпочався в період горбачовської перебудови другої половини 1980-х рр.. Публікуються роботи, в яких, базуючись на сучасних методологічних принципах, робляться спроби комплексного вивчення питань пов’язаних з еволюцією партійно-політичної системи.

У 1990-ті рр.. проблематику утвердження радянського тоталітаризму на ранньому етапі розглядають російські історики. Зауважимо, що хоча їх

роботи здебільшого носять узагальнюючий характер, але у контексті загальноросійських процесів вони звертаються й до питань, пов'язаних як з Україною в цілому, так і Півднем зокрема. Так, Одещина розглядається як один з ключових центрів соціалістичних сил України. Помітним явищем у вивчені історії меншовицького руху стало видання збірника статей і спогадів провідних діячів партії меншовиків, за редакцією Б. Ніколаєвського та С. Воліна [4.177].

В 1990 р. публікується робота С. Воліна, присвячена діяльності РСДРП(м) в Україні [9.354]. Джерельною базою, написаної в 1962 р. роботи, слугували спогади меншовицьких діячів про соціал-демократичний рух, матеріали періодичних видань та партійна документація РСДРП(м). Серед іншого акцентовано увагу на взаєминах партії із українськими органами влади, націонал-комуністичними силами, більшовиками. Недоліком проекту є його хронологічні рамки, верхньою межею яких є 1921 р., що не дозволяє остаточно простежити етапи зникнення меншовицької партії.

Коректування поглядів у бік комплексного аналізу матеріалів при вивченні історичної спадщини меншовицького руху в загальноросійському масштабі запропонували також російські історики С. Тютюкин, І. Тріфанова, Г. Йоффе, Л. Протасов та інші [5.245; 10.401; 10.402; 11.1.412].

В 1999 р. побачила світ праця Д. Павлова [4.328]. В ній автор розглядає механізми та ідеологію, основні етапи, напрямки та результативність боротьби більшовиків з соціалістами та анархістами. Аналізуються організаційні методи роботи репресивних органів. Особливо цінним бачиться спроба аналізу правової бази репресій. Серед іншого автор звертається до діяльності есерівських та анархістських гуртків Півдня України, зокрема Одещини [5.244, с. 160-178, 184-185].

Істотно новий підхід щодо вивчення діяльності партійно-політичних організацій окресленого періоду розпочинається після проголошення незалежності України в 1991 р.. Цей етап характеризується принциповим

відходом від попередніх традиційних позицій висвітлення радянської історії. Відбувається концептуальний перегляд структурних засад, методології її вивчення.

Серед численних досліджень періоду радянського тоталітаризму виокремимо колективну працю за авторством В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицкого [6.263]. Аналізуючи ідеологічні прояви сталінізму, історики відзначають, що однією з характерних рис, властивих більшості тоталітарних політичних систем, є схожість в галузі ідеології. Проявом її є нетерпимість до будь-якої конкуренції. Через це залишки дрібнобуржуазних партій припинили своє існування внаслідок впровадження політики «спеціальних організаційних заходів» більшовицької сили, що перемогла в громадянській війні [6.263, с. 170-183].

Фундаментальний внесок у вивчення питань вітчизняної історії 1920-1930-х рр. зробив професор С. Кульчицький. На основі раніше закритих архівних фондів автор торкається різних аспектів проблеми в своїх монографіях, присвячених генезису тоталітарної системи у 1920-х рр.. [5.224; 5.225].

Звертаючись до знищення політичних суперників державної партії, С. Кульчицький наголошує на тому, що широкомасштабні репресії проти альтернативних партій, визнаних як «дрібнобуржуазні», почалися під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 р. Професор наводить дані щодо арешту есерів Одеси у вересні 1922 р. Заслуговує на увагу висновок вченого, що після поглинання інших політичних партій України комуністичного спрямування, яке більшовики завершили в 1921 р., в Україні формально склався однопартійний політичний режим. Фактично ж РКП(б), а також РКП(б) в Україні – КП(б)У, була державною партією з 1918 р. Після придушення есерівського і соціал-демократичного руху на початку 1920-х рр.. більшовики позбулися організованих проявів політичної конкуренції [5.224, с. 250-251].

Сучасні українські історики довели факт цілеспрямованої штучної ліквідації більшовиками опозиційних націонал-комуністичних партій. Так, нові підходи до вирішення проблеми знищення цих сил містять праці сучасного вітчизняного вченого Ю. Шаповала [5.253; 5.254; 5.255; 5.256].

В своїй фундаментальній праці, присвяченій перебігу суспільно-політичних подій в Україні 1920-1950-х рр., автор не тільки вводить до наукового обігу архівні матеріали, що десятиріччями знаходились під суворою забороною, а й присвячує два окремі розділи справі боротьбистів. Науковець, аналізуючи процеси 1935 та 1937 рр., звертається до діяльності їх партійних лідерів, зокрема П. Любченко в часи громадянської війни та у 1920-х рр.., показує примусовий характер ліквідації української націонал-комуністичної партії – УКП (боротьбистів), трагічний життєвий фінал їх колишнього партійного активу [5.254, с. 163-180, с. 223-241].

Спробу концептуального викладення проблематики української революції 1917-1920 рр. зробив відомий український історик В. Солдатенко. У 4-томному дослідженні автор приділив увагу діяльності українських політичних партій, характеристиці їх лідерів. Розглянуто деякі аспекти діяльності загальноросійських партій в Україні окресленого періоду [5.250, с. 90-122]. Враховуючи предмет свого дослідження, професор аналізує діяльність партій на загальноукраїнському рівні в контексті тогочасних подій, тому партійні організації Півдня України згадуються фрагментарно. Зокрема, вчений пише про керування боротьбистами повстансько-партизанських загонами на Одещині та Херсонщині періоду денікінщини, підкреслює їх роль у створенні Баштанської та Висунської республік, показує участь Одеської і Миколаївської організації у підготовці та роботі ліквідаційного з’їзду УПЛСР(б) та т.п. [5.250, с. 112-116].

Більш чітко специфіку діяльності націонал-комунстичних сил Півдня України можна усвідомити завдяки тезам В. Солдатенко щодо феномену їх утворення та ґенези. Науковець підкреслює, що з багатьох позицій видається

виправданим розглядати його як природну, зумовлену самим суспільним життям спробу максимально наблизити, органічно поєднати в ідеології, політичній практиці два фундаментальних принципи – плани соціального вдосконалення суспільства, його прогресивного переустрою (концентровано вони представлені в теорії комунізму) з потребами національної самореалізації, всебічного національного розвитку. Адже в житті репрезентанти обох начал, виходячи з різних відправних точок, все ж зрештою ішли до однієї й тієї ж мети – забезпечення справжнього соціального й національного прогресу кожному окремому соціуму і суспільству в цілому [5.250, с. 91-92]. В. Солдатенко звертає увагу на загальне зростання більшовицького впливу в Україні після встановлення радянської влади. На його думку це стало головним чинником, який підштовхнув представників опозиційних партій переходити до КП(б)У [5.250, с. 120-122].

Етапи формування, розвитку, ідеологію та ґенезу українських політичних партій періоду національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр.. розглянуто в роботах О. Любовець [5.230; 5.231; 5.232; 11.1.417; 11.1.418; 11.1.419]. Відзначимо, що її кандидатська дисертація, присвячена діяльності боротьбистів під час національно-визвольної революції, стала першою роботою такого плану, захищеною в незалежній Україні [8.329].

У монографії, що стала основою докторського дослідження, О. Любовець аналізує ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті революційної доби. Розглядаючи націонал-комуністичну модель соціального і державного розвитку та спроби втілення її в життя, науковець справедливо зазначає, що українські націонал-комуністичні партії (боротьбисти, незалежні есдеки, борьбисти, укапісти) мали власний погляд на шляхи національно-державного будівництва в Україні, відмінний від більшовицького. Вони вважали себе представниками місцевих комуністичних сил і маючи значну підтримку серед населення, претендували

на владу в Україні, що привело до протистояння з більшовиками, які домагалися власної партійної монополії [5.230].

Дослідниця вважає, що головним суб'єктивним чинником альтернативних ситуацій є політичні партії, які виступають акумульованим репрезентантом політичних і економічних інтересів різних прошарків суспільства. Справедливою є думка, що українська революція 1917-1920 рр стала періодом, коли вперше склалися реальні умови для формування багатопартійності в Україні, протягом якого оформився фактично повний партійний спектр – від лівих до правих. Але жодна з моделей державного будівництва, запропонована українськими політичними партіями, так і не реалізувалась [5.230, с.286].

В узагальнюючий праці, яка побачила світ у 2012 р. О. Любовець аналізує основні напрями та етапи діяльності українських партій у революційну добу 1917-1920 рр., їх програмні документи [5.231]. Тому, аналізуючи дану роботу, ми можемо віднести її як до історіографічної, так і до джерельної бази представленого дисертаційного дослідження.

Окремі розділи присвячені аналізу функціонування боротьбистів, борьбистів і УКП [5.231, с. 404-463; 551-579; 580-610]. Авторка звертається до їх регіональної розгалуженості, соціальної бази та іншого. Зокрема, питанням участі партійних осередків Півдня України у загальноукраїнських процесах [5.231, с. 554, 561, 582].

Зазначимо, що праці О. Любовець та В. Солдатенко на сьогодні є узагальнюючими в дослідженні феномену українського націонал-комунізму. У цих працях показано процес становлення націона-комуністичних ідей в Україні, організаційна структура партій цього напрямку, відносини з радянською владою та інше. Різниця позицій авторів полягає у тому, що, на відміну від В. Солдатенка, О. Любовець не відносить КП(б)У до українських націонал-комуністичних партій, вважаючи її відгалуженням РКП(б) [5.232, с. 35].

Історико-соціальному аналізу становища української інтелігенції 1920-х-1930-х років присвячена робота професора Г. Касьянова [5.220]. В окремому підрозділі науковець аналізує приналежність інтелігенції до політичного спектру періоду непу[5.220, с. 41-49]. Г. Касьянов підкреслює, що ставлення до інтелігенції як політичної сили, частини «ворожих класів» обумовлено ідейно-політичними постулатами марксистської доктрини. Слушною виглядає авторська теза, що в першій половині 1920-х рр.. перед опозиційно налаштованою інтелігенцію, в тому числі вихідцями з інших партій, більшовиками поставлена проста альтернатива: або займатися громадсько-політичною діяльністю в організаційних формах, дозволених владою, або не займатися взагалі. Це певною мірою пояснює настрої частини націонал-комуністичної інтелігенції «будувати соціалізм у лавах КП(б)У» [5.220, с. 40].

Проблему діяльності анархістських угруповань України у контексті вивчення історії махновського руху порушує В. Верстюк. Зокрема, автор простежує політичну еволюцію Нестора Махна стосовно національних питань. Автор наводить численні приклади діяльності анархістів у Південній Україні. Цікавою є теза, що влітку 1921 р. Махно розглядав можливість походу в Східну Галичину на допомогу українському національному руху. Пізніше, в еміграції, Нестор Махно висловлювався про необхідність «українізації» анархістського руху [4.190; 5.201; 5.202; 10.379;].

Історії політичних партій України як вітчизняних, так і загальноросійських першої третини XX сторіччя, присвячена низка досліджень дніпродзержинського професора Р. Вєтрова [5.205; 5.206; 5.207; 6.261; 10.377; 12.482]. Історик, що вивчає кілька десятиріч, дає характеристику безпосередньо процесу функціонування, кількісному і якісному керівному складу альтернативних більшовикам партій в Україні. Аналізує причини їхнього політичного зникнення, зосереджує увагу на програмних цілях і формах роботи політичної опозиції, звертає увагу на

діяльність меншовицьких і есерівських організацій Одеси. Характеризуючи ґенезу більшовицької політики до опонентів, Р. Вєтров наголошує, що спершу (1920-1922 рр.) її особливостями були ідейно-політична дискредитація та репресії. Надалі, з 1923 р., остаточна ліквідація, при якій репресії поєднувались з внутрішніми розколами та проведеннями «ліквідаційних з'їздів» [5.207, с. 125-127].

Знищенню альтернативних партій під час державного терору в період непу присвячений нарис науковців В. Ченцова й Д. Архієрейського. Згадуються в ній осередки Півдня України. Зокрема, мова йде про арешти членів одеської організації РСДРП(м), діяльність правоесерівського Південного крайового бюро в Одесі, подано кількісні показники членства у Херсонській філії УКП та інше. Робота ввійшла у колективну монографію Інституту історії України НАН України під редакцією В. Смолія, присвячену дослідженню історії політичного терору в Україні [6.276, с. 284-299].

В окремій монографії професор В. Ченцов розглядає Україну в 1920-х рр.. Автор не тільки закріплює по відношенню до того часу термін «ранній тоталітаризм», але й вводить до наукового обігу велику кількість архівних джерел, аналітично їх оброблюючи та систематизуючи [5.252]. В окремому розділі автор звертається до методів та механізмів розправи правлячої партії з членами опозиційних сил соціалістичної й комуністичної орієнтації, опозиційно настроєних до комуністів, в тому числі Півдня України. Доводить, що основні передумови політичних процесів 1930-х рр.. зародилися й розвивалися в 1920-ті рр. [5.252, с. 291-345].

Істотним внеском у розробку питань, пов'язаних з темою дослідження, стали роботи київських дослідників О. Мовчан і С. Кокіна видані протягом 1990-х рр.. [6.269; 10.388; 11.1.240;]. Історію єврейських партій та об'єднань України в 1920-х рр.. досліджували Л. Беренштейн, І. Левітас, О. Найман [5.199; 5.227; 5.237; 5.238; 10.391; 11.1.421;]. Історики доводять, що суперечлива політика більшовиків спричинила руйнацію більшої частини

господарчого та духовного життя євреїв України, що значною мірою обумовило тривалий опір з боку єврейських організацій, які під тиском адміністративно-репресивного апарату країни мусили припинити свою діяльність наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Значний інтерес становить праця, написана в співавторстві одеськими науковцями О. Бриндаком та І. Калмаканом, присвячена аналізу еволюції українських національних партій в XX столітті, особливостям їхнього становлення й боротьби за владу в 1917-1921 рр. В окремому розділі розглядається ліквідація українських партій в першій половині 1920-х рр. Аналізуючи цей процесс, автори зосереджують увагу на південному регіоні. Наводять кількісні дані партійних організацій боротьбистів і борьбистів Одеси, діяльності їх губернських комітетів, особливості ліквідації та інше [6.260, с.67-80].

Істотним кроком одеських вчених у вивченні процесу встановлення більшовицького єдиновладдя стала одноосібна монографія О. Бриндака, де розглянуто ліквідаційні процеси більшовиків щодо політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 1920- рр.. [5.200]. Більшість наведеного матеріалу стосується Півдня УСРР, насамперед Одещини. Автор приділив увагу аналізу ідеологічних передумов процесу, ввів до наукового обігу нові дані стосовно опозиційних сил. Зокрема, звернувшись до практиці використання більшовиками каральних органів у між партійній боротьбі, де наведено факти вербування чекістами меншовиків і правих есерів Одеси [5.200, с. 70-91]. Погодимось з авторськими висновками, що особливість радянського авторитарного режиму робила неможливою навіть ідейно споріднену опозицію [5.200, с. 140].

Історико-статистичному аналізу репресивної діяльності органів державної безпеки СРСР в Україні наприкінці 1920-х – середині 1950-х рр. присвячено дослідження донецького історика В. Нікольського [5.242]. З кола питань наведених вченим, в цьому дослідженні використані статистичні дані

секретно-оперативних та агентурних обліків ОДПУ стосовно колишніх членів опозиційних партій Півдня України [5.242, с. 43-51, с. 120-128].

У монографії, розробленій дослідниками з Харкова В. Греченко й А. Ярмишем, розглянуто питання формування тоталітарного режиму в Україні в перше більшовицьке десятиріччя [6.262]. Окремий підрозділ роботи присвячено аналізу політичної системи УСРР в 1920-х рр. Слід погодитсь з авторськими тезами, що всі партії, окрім КП(б)У – філіалу РКП(б), в Україні реальної влади не мали і користувались незначним впливом. В контексті загальнореспубліканських процесів історики звертаються до ліквідації меншовицьких організацій Одеси, характеризують діяльність анархістського руху в Миколаївській губернії як таку, що обмежувались лише пропагандою своїх поглядів на різних зборах робітників та селян, з'їздах комнезамів, безпартійних конференціях [6.262, с. 71, 78].

Разом з цим, слід відмітити, що дискусійною є оцінка політичної системи як багатопартійної. Оскільки в ході жовтневого перевороту 1917 р. більшовики встановили свою політичну диктатуру, яка була несумісна з багатопартійністю. Слово «багатопартійність» передбачає зовсім іншу політичну систему ніж та, яка була встановлена 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Тому, на нашу думку, доречніше вести мову про багатопартійну політичну палітру, а не політичну систему.

Фундаментальними працями з питань вивчення ґенези радянського тоталітаризму на Півдня України збагачує історичну науку миколаївській дослідник М. Шитюк [5.257; 6.272; 6.274; 6.286; 6.298; 10.404; 10.405; 11.1.436; 11.1.437; 11.1.438]. Серед численних робіт вченого, виокремимо монографію присвячену аналізу репресивно-каральної системи, що панувала у Південній Україні в 1920-1950-х рр. В одному з підрозділів якої проаналізовано знищення опозиційних партій регіону. М. Шитюк вказує на особливий цинізм і відверте беззаконня проведених кампаній проти соціалістичних партій. Зазначено, що з середини 1920-х рр.., після ліквідації

організаційних партійних структур, об’єктом уваги чекістів стали окремі громадяни та суспільно-політичні діячі [5.257, с 220].

Певну увагу питанням нашого дисертаційного дослідження звернуто в роботах іншого миколаївського історика І. Ніколаєва [5.239; 5.240; 5.241]. Цікавість становлять оприлюднені автором матеріали справи заарештованих у 1922 р. миколаївських меншовиків, яких в подальшому використано в агентурних комбінаціях ДПУ з метою «розладу антирадянських партій з середини» [5.239, с. 135-136].

Активізації досліджень проблеми становлення та ескалації тоталітаризму на регіональному рівні сприяла підготовка та випуск багатотомної серії книг «Реабілітовані історією», що розпочалася з першої половини 1990-х років. Завдяки чому з’являються ряд грунтовних праць, документальних збірок, нарисів, присвячених даній проблемі. Питання ліквідації політичних партій Миколаївщини розглядається в IV, V та VI обласних Книгах [6.289; 6.290; 6.291]. Зокрема, це нариси О. Тригуба присвячені організаційній структурі та ліквідації Єврейської комуністичної робітничої партії «Поалей Ціон» на Миколаївщині [6.291, с 153-157]. Долі колишніх членів небільшовицьких партій Миколаєва, які стали жертвами державного терору розглянуто в публікаціях І. Ніколаєва [6.291, с 245-251].

Редакційно-видавнича група Одеської області дану проблему висвітила в І томі, де знищенню політичних опозиціонерів присвячено окрему статтю «партійна опозиція». Дослідники справедливо зауважують, що саме «партійний» напрямок репресивної політики 1920-х рр. був найбільш активним [6.292, с. 42-49]. Побічно до заявленої у дисертації теми звертається авторський колектив Херсонської області [6.293]. У матеріалах Херсонської Книги подані дані на репресованих представників творчої та наукової інтелігенції міста по справі «СВУ», колишніх націонал-комуністів [6.293]. Однією зі складових частин Книги став виданий збірник «Забуттю не підлягає», де йдеться про долі репресованих діячів науки, освіти, культури,

інженерно-технічних працівників Херсонщини, серед яких і колишні члени опозиційних партій [6.293].

Дані про репресованих мешканців Одещини, аналіз державно-репресивної політики влади у регіоні подано у багатотомному виданні Одеського мартилога [6.281; 6.282; 6.283; 6.284] Третій том якого містить розділ присвячений проблемам тоталітаризму та історії репресій, в якому питанню знищення опозиційних партій і політичних організацій Одещини в 1921-1929 рр. присвячена стаття за авторством В. Савченко [6.284, с. 809-826]. Дослідник дає оцінку політичної палітри Одещини та зупиняється на ліквідації більшовиками альтернативних сил. Наукову новизну становлять оприлюднені автором матеріали Одеського державного архіву щодо діяльності в місті партії лівих есерів-синдикалістів протягом 1921-1923 рр. [6.284, с. 820-821].

Аналізуючи існуючу літературу, в якій прямо чи побічно висвітлюється тема дослідження, слід звернути увагу на наявність низки дискусійних питань, як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Перш за все, це стосується особливостей ліквідаційної політики більшовиків стосовно різних сил політичної палітри радянської України, наявності чи відсутності альтернативи однопартійній системі, впливу більшовицьких перетворень на європейські політичні рухи, трактуванню терміна «тоталітаризм», хронологічних рамок діяльності політичних партій та організацій, їх кількісного складу.

Так, дослідник анархістських рухів з Одеси В. Савченко вказує на недостатню увагу вітчизняної історіографії до анархістського феномену [10.395, с.109]. Зауважимо, що тематикою анархізму В. Савченко займається близько трьох десятиріч. В 1990 р. науковець захистив дисертаційну роботу присвячену політиці радянської держави по відношенню до анархістських рухів в Україні в 1917-1921 рр. Велику увагу в якій приділив діяльності та

трансформаціям анархістських організацій Півдня України, насамперед Одеси [8.340, с 11-13].

Дослідник полемізує з істориком М. Боровиком, який стверджує, що до кінця 1921 р. анархістський рух України фактично знищено. На думку М. Боровика, з весни 1921 р., внаслідок репресивних заходів радянських властей, а також під впливом розчарування в революції та зневіри в можливості реалізації анархістського суспільного ідеалу, анархістський рух в Україні різко пішов на спад. Влітку-восени 1921 р. діяли лише окремі, непов'язані між собою групи, які до листопада 1921 р. також припинили своє існування [8.317, с 14].

В той час, як розвідки В. Савченка та ряду інших істориків, зокрема А. Дубовика, продовжують їх життя ще на десятиріччя, оприлюднюючи нові факти гострої політичної боротьби в умовах утвердження радянського тоталітаризму, в першу чергу анархістських груп Одеси [10.395, с 109-110].

У роки незалежності з'явилися статті, автори яких досліджували події української революції, окремі аспекти діяльності політичних партій в 1920-х рр. Результати авторських досліджень, оприлюднювались як на сторінках загальноукраїнських, зокрема «Українського історичного журналу», так і у регіональних виданнях. Виокремимо ґрунтовну публікацію Ю. Шаповала, присвячену різним аспектам проявів сталінізму в Україні, частини якої виходили на шпальтах «УІЖ» протягом трьох років [11.1.431; 11.1.432; 11.1.433; 11.1.434].

Значний фактичний матеріал, присвячений основним віхам діяльності та ліквідації Української комуністичної партії, вводить до наукового обігу дослідник Ю. Дірявка. Звертаючись до Південного регіону УСРР науковець побічно зупиняється на процесі формування Одеської філії УКП в 1920 р., його керівництві. Для реалізації завдань поданого дисертаційного дослідження нами використані матеріали Ю. Дірявки стосовно діяльності найпотужніших регіональних осередків УКП України – Катеринославського

та Київського, з метою порівняння їх роботи з менш організаційно розвинутими філіями УКП на Півдні УСРР. Додамо, що в подальшому авторські публікації стануть основою захищеної вченим у 2008 р. дисертаційної праці [8.323; 10.383; 10.384; 10.385].

Історіографічним аспектам входження партії борьбистів до КП(б)У присвячена публікація С. Зборець. Авторка наголошує, що в сучасній історіографії домінує положення про те, що партія борьбистів ліквідована більшовиками. Комуністи проводили відносно неї підступну політику, спрямовану на встановлення однопартійної тоталітарної влади в Україні [8.325; 11.1.410; 11.1.411].

Висилку наукової інтелігенції з Одеси, серед яких чимало представників опозиційних більшовикам партій, в 1922 р. аналізує В. Левченко. Цінність публікації також надає визначений одеським вченим соціально-статистичний склад та подальші долі вигнаних з УСРР науковців [11.1.415].

Окрема увага в розгляді проблеми ліквідації багатопартійності приділена діяльності каральних органів. Аргументоване доведення їх ключової ролі як знаряддя ліквідаційної політики більшовицької влади міститься в роботах М. Панчука, В. Сташиса, В. Пристайка, А. Рогожина, Л. Маймескулова [6.271; 6.297; 11.1.423; 11.1.425].

Останнім часом питання ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій в Україні, становлення й утвердження тоталітарного режиму стали предметом обговорення на наукових конференціях, темою дисертаційних досліджень, що розкривають проблему, як у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні, частково і Півдня УСРР, таких як А. Войтович, П. Гарчев, В. Гвоздик, А. Голуб, Ю. Дірявка, С. Зборець, О. Найман, Я. Остапенко, Ю. Степанчук, С. Білощицький, К. Познанська та інші [12.487; 10.372; 10.376; 10.380; 10.381; 10.389; 10.390; 10.393; 10.394; 10.400; 10.403; 10.406].

Відомий німецький історик з російських німців, професор А. Айсфельд, звертаючись до політичного життя менонітських колоністів Півдня та Сходу України в 1917-1919 рр., торкається тематика їх організації у дієві громадські структури [10.371].

Миколаївські історики П. Тригуб та О. Тригуб розкривають становище польської меншини, організаційно-структурні особливості діяльності Єврейської комуністичної партії в Миколаєві, роботи єврейської гуманітарної місії «Джойнт» у Південній Україні в період 1920-х років [10.397; 10.398; 10.399; 10.400].

До визначення місця Бунду в суспільно-політичному житті України кінця XIX ст. - 1921 р. звертається в своїй докторській дисертації В. Гусєв. Розглядаючи діяльність Бунду в окреслений хронологічними рамками нашого дослідження період, дисертант звертається до роботи Бунду в Єврейських секціях при губкомах КП(б)У, наводить приклад невдалої спроби Бунду відкрити єврейську школу в Одесі в першій половині 1921 р. В контексті ґенези єврейських організацій Півдня УСРР доречними виглядають висновки дисертанта, що Єврейські комуністичні секції як спадкоємниці кращих традицій Бунду продовжували свою роботу, намагаючись виконувати роль виразника інтересів єврейських трудящих. Разом з тим, труднощі і суперечності їх перебування у складі комітетів КП(б)У, що не набули свого розв’язання, породжували внутрішні непорозуміння і конфлікти, поглиблювали кризові явища в лавах євсекцій, ставали перешкодою на шляху їх активної діяльності [8.321, с.28-29].

Дослідниця А. Войтович розглядвє такі питання, як ідея та шляхи реалізації коаліції лівих соціалістичних партій у Південній Україні в 1917-1925 рр. В контексті нашого дослідження науковий інтерес становлять насамперед авторські дані щодо механізмів утворення та роботи революційних комітетів Півдня України в 1920 році, в яких брали участь місцеві боротьбисти і борьбісти [8.319, с. 8-9].

Миколаївська дослідниця С. Сліпущенко присвячує свою роботу взаємовідносинам інтелігенції і тоталітарної влади Півдня України в 1920-1930-х рр.. Аналізуючи події першого більшовицького десятиріччя, історик відзначає, що на початку 1920-х рр.. саме представники опозиційних партій з числа технічної і науково-творчої інтелігенції Півдня УСРР стають головним об’єктом уваги репресивно-каральних органів [8.341, с.14].

Виокремимо дослідження Я. Остапенко. Дисертантка проаналізувала внутрішньопартійне становище та взаємини з владою опозиційних партій, методи встановлення більшовиками монопартійної системи в 1920-1925 рр. Авторка зробила спробу дослідити взаємовідносини націонал-комунізму та більшовизму, висвітлити особливості діяльності партій меншовиків та есерів в Україні, у порівнянні з Росією та інше. Разом з цим, враховуючи що головна увага приділена як всеукраїнським так і загальноросійським процесам, Південь України згадано фрагментарно. Так само, як і серед використаної джерельної бази відсутні архівосховища Півдня України. Також у дослідженні не розглянуто ліквідаційну політику проти всього альтернативного більшовикам політичного спектру, зокрема анархістських угруповань і партій національних меншин України [8.336].

Місце та роль загальноросійських партій есерів та меншовиків під час революційних подій 1917-1920 рр. в Україні відображено в дисертаційному дослідженні Г. Лебедевої. Дисертантка розкрила характер взаємовідносин між російськими соціал-демократами і есерами з їх українськими партнерами. Слушною є авторська теза, що українська національно-демократична революція стала суворим випробуванням для російських есерів і меншовиків, які опинилися в дуже складній ситуації: з одного боку – вони були і залишилися відвертими прихильниками відродження єдності Росії, а з іншого боку – у зв'язку з розмахом національно-визвольного руху централістські тенденції вже не могли бути домінуючими в Україні. Саме

український національний фронт визначав специфіку діяльності есерів та меншовиків в Україні [8.328].

Есерівсько-меншовицьку тематику досліджує дніпродзержинський історик К. Познанська. Вона звертається до питання ліквідації більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні в 1919-1924 рр. Виокремлює як один з центрів соціалістичних рухів Одесу. Має рацію теза, що есери і меншовики особливо дискредитували себе наприкінці громадянської війни в період денікінської окупації в Україні. Денікінська влада стала останнім випробуванням для цих партій, якого вони не витримали. Лави есерів та меншовиків розкололися на протилежні табори – лівих, що підтримували більшовиків у їхній боротьбі з білою реакцією та правих, які активно співробітничали з денікінцями. Останній факт послужив вагомим аргументом для більшовиків, що використали його підставою для осуду, боротьби та ліквідації меншовиків і есерів, як «посібників білої контрреволюції» [8.338].

Історіографічну розробку питань ліквідації багатопартійності проаналізовано в дисертації С. Зборець. Дослідниця виявила концептуальні засади новітньої української історіографії щодо проблеми ліквідації опозиційних партій, насамперед українських націонал-комуністичних та прокомуністичних партій, а також загальноросійських партій меншовиків та есерів в 1920-1925 рр. [8.325].

Передумови, форми й методи становлення монопартійної системи в Україні в 1917-у – першій половині 1920-х рр. аналізує хмельницький історик С. Білощицький. Автором проведено достатньо значний обсяг роботи, предметно розглянуто історіографічну й джерельну базу. С. Білощицький розглядає організаційно-ідеологічні та репресивно-каральні заходи більшовицької партії по монополізації державної влади, наявний політичний спектр і інше. Втім значний хронологічний обсяг роботи не дає вченому в повній мірі розглянути аспекти становлення монопартійної системи в

Україні, їх регіональні особливості. Через це робота носить здебільше узагальнюючий характер. Адже існували кардинальні відмінності політичної палітри України в періоди національно-визвольної революції і громадянської війни, після остаточного утвердження більшовицької влади та становлення тоталітарної системи в 1920-х рр. [8.316].

Таким чином, характеризуючи третій етап історіографічних розвідок з досліджуваної тематики, слід відзначити кардинальну зміну як історичних концепцій, введення сучасних методологічних принципів, так і появи можливості доступу науковців до раніше закритих архівних матеріалів, що спонукало зародженню низки дискусійних питань, початку якісно нового етапу комплексного вивчення проблеми становлення й генезису радянської тоталітарної системи.

Отже, резюмуючи аналіз історіографічних розробок питання ліквідації більшовиками партійно-політичної опозиції в період раннього тоталітаризму, відзначмо, що проблема ліквідації багатопартійності в УСРР достатньо розроблена сучасними вітчизняними дослідниками. З даної тематики захищена низка дисертацій, опубліковані монографії та статті, автори яких розкрили сутність політики більшовицького режиму щодо інших політичних партій, проаналізували причини припинення їхньої діяльності. Водночас, залишаються фактологічні прогалини у вивченні регіональних аспектів встановлення комуністичного єдиновладдя, зокрема Півдня України.

Переважна більшість праць висвітлюють ліквідацію окремих партій, зменшуючи при цьому історіографічний пошук. Існують дослідження, в яких розглянуті лише окремі питання історії політичних партій, або за хронологічними параметрами вони виходять за рамки представленого дослідження.

Аналіз історіографічної бази показав, що при дослідженні поставлених нами питань історики, як правило, приділяли увагу Одесі, яка була не тільки регіональним, а й всеукраїнським центром діяльності опозиційних сил. В той

час, як Миколаївщина та Херсонщина висвітлені фрагментарно. Нагальним залишається вироблення українською історичною наукою системного бачення проблем окресленого періоду, на основі якого можна простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямків.

Усе це обумовлює потребу подальшого поглибленого вивчення як питань встановлення комуністичного єдиновладдя в Україні, так і комплексного дослідження проблематики генезису радянської тоталітарної системи.

1.2. Джерельна база дослідження

Особливості джерельної бази дослідження визначаються характером теми дисертації, хронологічними рамками, включаючи в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел. У відповідності з класифікацією, що утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі групи: 1. Офіційні актові документи; 2. Офіційне діловодство; 3. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 4. Мемуарна література; 5. Періодична преса.

Основу дисертації складають неопубліковані архівні джерела, зокрема матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Служби безпеки України (Держархів СБ України), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), Державного архіву Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.), Державного архіву Служби безпеки України в Миколаївській області (Держархів СБ України в Миколаївській області), Державного архіву Херсонської області (Держархів Херсонської обл.).

Використані в дисертації архівні джерела – це, головним чином, офіційні актові документи, матеріали офіційного діловодства, документи політичних партій, архівно-кримінальні справи на членів опозиційних партій. Матеріали цих архівів охоплюють весь хронологічний проміжок часу який досліджується в роботі.

Джерельну базу дослідження склали документи та матеріали, що розкривають різноманітні аспекти становлення та розвитку державно-політичної системи першого десятиріччя радянської влади на Півдні України. Оскільки ці джерела вирізняються різноманітним походженням та функціональним призначенням, для їх оприлюднення нами проведена робота над періодикою того часу, документальними публікаціями статистичних матеріалів. Чільне місце серед проаналізованих документів займають протоколи виборів до рад Півдня України всіх рівнів. Розглянуто конституції та законодавчі акти – декрети, постанови вищих органів влади. На основі джерел нормативного характеру (зокрема, відомчі розпорядження НК-ДПУ-ОДПУ), а також матеріалів, пов’язаних з їх появою, вивчено проблеми реалізації владної політики встановлення моно партійної системи на Півдні України в 1920-х рр.

Частина використаних в дисертації документів представлена в опублікованому вигляді в офіційних публікаціях та збірниках, хоча певна кількість залишається ще неопублікованою.

Перша група джерел – документи та матеріали вищих органів державної влади (законодавчі державні акти, протоколи, постанови, накази, обіжники, інструкції центральних владних структур, правові акти тощо) дозволили проаналізувати законодавче та організаційне забезпечення процесу ліквідації політичного плюралізму в Південній Україні.

Центральне місце займає аналіз, узагальнення та систематизація головного Закону держави – Конституції [1.1; 1.2; 1.3.; 1.4.; 1.5.; 1.6.; 1.7]. В роботі досліджено Конституцію Української Соціалістичної Радянської

Республіки, ухваленої ВЦВК 14 березня 1919 р., Конституцію РРФСР(1918), Конституцію СРСР 1924 р., відповідно до якої в 1925 р. внесені поправки до Конституції УСРР, другу Конституцію УСРР від 15 травня 1929 р. Конституції УССР 1937 і 1978 р., що хронологічно не входять до рамок нашого дослідження дозволяють побачити віддалені наслідки процесу встановлення комуністичного єдиновладдя. Зокрема, конституційне закріплення КПРС, як «керівної та спрямовуючої сили» у Конституції 1978 р. Все це дозволило простежити законодавче відображення головних завдань соціально-політичного розвитку країни років становлення тоталітаризму.

Особливе місце в документальному масиві займають рішення вищих органів радянської влади. Зокрема, Ф.1 (Верховної Ради України 1917-1999 рр.) ЦДАВО України зберігає матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Київ (1919 р.), Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків (1920-1935 рр.). Цінність справ описів 1 та 2 полягає в тому, що в них містяться використані в дослідженні дані стосовно партійної, регіональної та соціальної приналежності делегатів Всеукраїнських з’їздів рад, стенографічні звіти їх засідань, протоколи нарад Політбюро ЦК КП(б)У та Центрвиборчкому з’їздів рад. Це дозволило проаналізувати процес «очищення» вищих органів державної влади від представників опозиційних партій, дати оцінку рішенням вищих державних установ, спрямованим на встановлення комуністичного єдиновладдя.

Перелік конституційних та законодавчих актів – декретів, постанов вищих органів влади, за допомогою яких ми можемо простежити специфіку законодавчого становлення класового суспільства, регулятивні механізми взаємовідносин більшовицької влади та громадсько-політичних сил періоду становлення тоталітарної системи, виокремлено нами зі збірників «Зібрання Узаконень та розпоряджень радянського Робітничо-селянського уряду»,

«Зібрання законів та Декретів Радянської влади», «Декреты Великого Октября» та інших [4.164; 4.182; 4.183; 4.184].

Важливі відомості про діяльність політичних партій, відображені документами загальнореспубліканського та регіонального значення, містяться у фондах ЦДАГО України. Серед архівних джерел ЦДАГО варто відзначити матеріали фонду «Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України» (Ф. 1 1917-1991 роки). Слід зазначити, що документи цього фонду відносяться як до першої групи джерел, так і до другої як матеріали офіційного діловодства.

У фонді зберігаються підготовчі матеріали до з'їздів, стенограми конференцій і пленумів ЦК (опис 1, 1917-1971 роки), протоколи засідань бюро обкомів, окружних та районних комітетів КП(б)У, довідки, огляди, зведення, доповідні записки, звіти про роботу обласних, окружних та районних комітетів партії (опис 6, 1919-1961 рр., опис 7, 1919-1938 рр.). Документи розкривають структуру, механізм та особливості окремих етапів здійснення більшовицької політики, що знищувала альтернативні партії. Архівні справи партійних комітетів зберігають звіти про діяльність партійних органів Півдня України. Містять закриті листи губернських партійних комітетів до низових парторганізацій, відтворюючи реальну атмосферу діяльності радянських представників щодо громадсько-політичних об'єднань.

Друга група джерел – документи офіційного діловодства вищих та регіональних державних, партійних і каральних органів (рапорти, інформації, циркулярні розпорядження, офіційні листи, донесення) містять матеріали, які відображають діяльність державних структур стосовно виконання «керівної лінії партії» або характеризують місцеві ініціативи. В першу чергу, в дослідженні застосовані матеріали чекістських органів, яким відводилось ключове місце у встановленні більшовицького єдиновладдя.

У фонді 13 (1920-1992 рр.) Державного архіву Служби безпеки України міститься цілий комплекс документів, використаних у роботі. Циркулярні розпорядження по окремих опозиційних партіях та організаціях (анархістах, есерах, меншовиках) дозволяють зрозуміти ефективність каральних акцій НК-ДПУ-ОДПУ, простежити специфіку секретно-оперативної та агентурної роботи проти альтернативних партій, у тому числі Півдня України.

Особливо цінними для дослідження серед матеріалів Державного архіву СБУ стали «Підсумки та практика річної діяльності Одеського ГубНК» за 1922 р., інформаційні щоквартальні бюлетені про економічний та політичний стан Одеської і Миколаївської (до складу якої входив Херсонський повіт) губерній [3.53].

У свою чергу, виконання вказівок центрального апарату НК-ДПУ-ОДПУ надається в доповідних звітах як республіканського управління, так і його регіональних підрозділів.

Використані в дисертації матеріали державних архівосховищ Півдня України вказують не тільки на регіональні особливості боротьби КП(б)У з іншими громадсько-політичними силами Півдня України, а й містять важливі для дослідження циркулярні розпорядження органів центральної партійної влади. Це, зокрема, Одеського губернського комітету КП(б)У (Держархів Одеської обл. Ф.3, оп. 1,2,3 1919-1931 рр.), Одеського окружного комітету КП(б)У (Держархів Одеської обл. Ф.7, оп.1 1923 р.), Миколаївського окружного комітету КП(б)У (Держархів Миколаївської обл. Ф. 1. Оп. 1. 1923-1930 рр.), Колекція документів з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Миколаївщині (Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. 1917-1920 рр.), Протоколи таємних та закритих нарад при Миколаївському губернському комітеті КП(б)У та матеріали до них (Держархів Миколаївської обл. Ф. П-7. Оп. 1. 1921-1922 рр.); Херсонського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і

червоноармійських депутатів (Держархів Херсонської обл. Ф. Р-2, оп.1 1922-1930 рр.).

Значний масив документів офіційного діловодства опублікований в збірниках, підготовлених за радянських часів. Негативним є те, що збірники проходили сувору радянську цензуру, внаслідок цього їх автори зобов'язані були демонструвати політичну заангажованість, відображати точку зору правлячої комуністичної партії [4.164; 4.167; 4.169; 4.171].

Вільнішими від політичної упередженості виявилися вітчизняні вчені, розроблюючи цю тематику в умовах незалежності України. Зокрема, дослідниця О. Любовець проаналізувала основні джерела з історії українських політичних партій революційної доби 1917-1920 рр. – спогади, історичні дослідження, документальні матеріали [5.232]. Джерелознавчим аспектам піднятої в дисертації проблеми присвячені праці В. Верстюка, В. Журавського, Т. Гунчака, Р. Подкура, В. Ченцова та інші [4.163; 4.165; 4.168; 4.190; 4.186;].

До дослідження залучені документальні матеріали, що побачили світ у часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Цінний джерельний матеріал, в якому розглядається діяльність повстанського руху та опозиційних політичних угруповань, наведено в інформаційних документах органів НК-ДПУ науковцем Р. Подкуром [11.1.425]. Спираючись на документи Держархіву СБУ змістовний аналіз чекістських репресій стосовно соціалістичних партій України у 1920-х рр. здійснено істориками Д. Архірейським та В. Ченцовим [11.1.408].

Матеріали щодо діяльності анархістів Півдня України містить у собі двотомник «Анархісти. Документи та матеріали». 1883-1935 роки» виданий російськими істориками під редакцією В. Шелохаєва. Серед іншого цінність мають особисті листи, публікації в іноземній та після повернення в СРСР радянській пресі лідера Всеукраїнського об'єднання «Набат», одного з ідеологів махновського руху П. Аршинова. У збірнику також представлено

комплекс прокламацій «Набату», матеріали інших анархістських організацій, які існували на Півдні України [4.161].

Враховуючи, що значна частина фонду партійних документів КП(б)У вивезена з України в Москву до Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині РДАСПІ), джерельна база нашого дослідження значно виграла б від залучення цього документального масиву. На жаль, через відомі причини, українським дослідникам на сьогоднішній день вкрай важко здобути дозвіл для роботи в московських архівах. Цей недолік автори дослідження намагались компенсувати використанням документів, опублікованих в серії «Архіви Кремля» і викладених в архівному фонді О. Яковлєва в інтернет-ресурсах. Особливу цінність в рамках цієї роботи становлять матеріали внутріпартійної та чекістської документації, відомчі розпорядження, службове листування, спрямовані на встановлення більшовицькою партією режиму власної диктатури [12.480].

Третю групу джерел складають матеріали політичних партій і громадських організацій. Політичні партії, що діяли в межах Півдня України, в своїх програмних документах, пропагандистських закликах, зверненнях формулювали власне бачення майбутнього. Намагались доступними їм методами боротись за реалізацію своїх програм у специфічних умовах державно-репресивної системи УСРР. Внутрішні механізми системи функціонування альтернативних політичних сил дозволяють проаналізувати протоколи їх зборів, відомості про керівний склад, внутрішнє листування, кількісні зміни серед партійних членів та інше.

Зокрема, документи з окреслених питань зберігаються у фондах ЦДАГОУ (Фонд 8. ЦК УКП 1920-1925 рр., Фонд 16 Української партії лівих соціалістів-революціонерів борбистів, 1920 р., Ф. 33, 51, 265 Юзівського, Київського, Одеського губернських комітетів РСДРП(м), Ф. 41. Єврейських політичних партій і організацій 1920-1931 рр). Завдяки наявним матеріалам вдалося збагатити дослідження широким колом документів названих партій.

Недоліком є їх цензурованість у період радянського тоталітаризму, що перешкоджає проведенню комплексного аналізу вказаних документів.

Багатий фактичний матеріал відносно внутріпартійного становища соціалістичних партій Півдня України вивчено нами в архівосховищах Одеського державного архіву. Спираючись на дані Фонду Міського комітету Одеської Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) (Ф.41, оп.1 1920-1921 рр.) та Одеського губернського (обласного) комітету ЄКП (Ф. 868, оп.1, 1917-1921 рр.) проаналізовані питання, пов'язані не тільки з роботою міської організації, а й масив циркулярів, інформаційних листів, бюлетенів «Право» та «Лівобережного» бюро Єврейської комуністичної партії. Документи, що висвітлюють регіональні аспекти партійної діяльності, розглянуто в Фонді Одеського міського комітету РСДРП(м) (Ф. 39, оп. 1. 1920-1929 рр.), Одеського губернського комітету УПЛСР(б) (Ф.40, оп.1. 1920 р.).

Для реалізації поставлених в дослідженні завдань особливу роль відіграє *четверта група джерел* – мемуарна література. Листи та спогади учасників подій безпосередньо передають настрої окремих людей, національних і соціальних груп, «дух епохи». Безперечно, вони несуть на собі відбиток авторського світогляду, суб'єктивізму і тому не є самодостатнім джерелом.

У дисертації використані опубліковані джерела наративного характеру – мемуари та щоденники учасників українського та загальноросійського революційних рухів: М. Грушевського, В. Винниченка, Н. Махна, В. Затонського, Г. Лапчинського, меншовиків Б. Ніколаєвського, С. Воліна, Г. Аронсона, П. Гарві, Б. Двінова, спомини анархістки Гарасевої та інших [9.350; 9.352; 9.353; 9.359; 9.354; 9.355; 9.357; 9.364; 9.365; 9.366].

Оригінальною мемуарною пам'яткою є робота з історії махновського руху, написана одним з анархістських лідерів П. Аршиновим у 1921 та видана в Берліні в 1923 р. Вона має першорядне значення в контексті теми нашого дослідження не тільки для оцінки середовища махновського руху,

його ставлення до суспільно-політичних, а й тому, що містить багато матеріалу стосовно Півдня України [9.351].

Історії однієї з течій українського національного комунізму – боротьбизму, загальному аналізу революційних подій в Україні присвячені мемуарні спогади І. Майстренка [9.362; 9.363]. Цінні факти з історії єврейських соціалістичних та комуністичних сил, еволюції та розколу Бунду надає лідер єврейських комуністів М. Рафес [9.368; 9.369].

У 1920-ті рр.. масового характеру набуває видання історико-революційних мемуарів більшовицьких лідерів загальнодержавного та регіонального рівня, більшість з них підготовлені на базі Істпарта ЦК КП(б) України (у 1930-1933 рр. Інститут історії партії та Жовтневої революції в Україні). Так, Миколаївське бюро Істпарту в 1923 р. видало збірку матеріалів з історії революційного руху в Миколаєві, в якому згадуються місцеві організації есерів, що «зрадили справі революції, перейшовши на службу Денікіну» [9.370].

Спомини рядових учасників революційних подій оприлюднювала місцева преса. Особливо виокремимо Миколаївську газету «25 лет борьбы», на сторінках якої регулярно виходили спомини миколаївських, одеських, херсонських та інших більшовиків, членів РСДРП з багаторічним стажем. Домінуючими в них були тези вихвалення ленінської тактики щодо ставки на пролетаріат, засудження «контрреволюції», до якої відносили дії меншовиків і есерів та інше.

Так, про «славне минуле та бойові сторінки боротьби» йдеться на шпальтах окресленого видання у споминах керівників херсонської більшовицької організації. Крім шаблонних фраз стосовно «контрреволюції», відзначимо характеристику місцевих націонал-комуністів, які «певною мірою допомагали під час денікінської окупації, працювали в ревкомах, але частині з них повністю сприйняти ідеали Жовтня заважало захоплення «петлюрівщиною» [11.2.461].

Важливе місце в комплексі джерел належить *п'ятій групі* – періодичній пресі. Адже друковані органи, особливо в період революційних подій та становлення більшовицької влади одночасно виконували інформаційну, агітаційну, організаційну функції.

У газетах міститься багато фактичного матеріалу, наведені стенограми партійних з'їздів, зборів громадських організацій, публікації резолюцій та постанов. Важливе місце на шпальтах газет займають огляди, політичні статті на актуальні теми, листи з місць. Разом з цим преса не завжди подавала достовірну інформацію. Зустрічалися спроби інтерпретації ситуації чи подання фактажу у вигідному для себе світлі.

У процесі роботи над дисертацією опрацьовано близько 200 періодичних видань, 21 найменування, 1919–1929 рр. Серед них – україномовна та російськомовна преса місцевого, регіонального, загальноукраїнського та загальнорадянського рівнів. Матеріали часописів використані для детальнішого аналізу конкретних подій з урахуванням відповідних ситуацій, взаємодії політичних сил, проведення внутріпартійної роботи тощо.

У дисертації використані небільшовицькі партійні видання: «Знамя труда» (Одеса, орган Південного Бюро ПСР, 1920-1921 рр.), «Борьба» (орган Херсонського губернського комітету та Миколаївської організації партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів), 1919-1920 рр.), «Боротьба» (орган Миколаївського комітету УКП(б), 1920 р.), «Путь социал-демократа» (Миколаїв, орган РСДРП(м), 1919 р.), «Социалистический вестник» (Берлін, орган Закордонної делегації РСДРП, 1922-1928 рр.), «Революционная мысль» (Берлін, журнал Закордонної делегації ПСР, 1923-1926 рр.).

Залучення більшовицької преси дало змогу не тільки оприлюднити значний фактичний матеріал, а й розглянути її роль у дезорганізації політичних опонентів. Серед радянських видань опрацьовано центральні, всеукраїнські та регіональні видання. Серед них: «Правда» (Москва, 1919-

1930 рр.), «Комуніст» (Харків, Київ, 1919-1929 роки), «Летопись революции» (з 1928 р. «Літопис революції»), «Красный Николаев» (Миколаїв, 1919-1928 рр.), «25 лет борьбы» (Миколаїв, 1923 р.), «Власть труда» (Миколаїв, 1921-1923 рр.), «Одесский коммунист» (Одеса, 1920 р.), «Більшовик» (Одеса, 1920-1921 рр.), «Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета коммунистической партии (большевиков) Украины» (Одеса, 1921 р.), Орган Миколаївського губернського комітету КП(б)У «Партийный вестник» (Миколаїв, 1922 р.), Бюлетень Ревкома г. Херсона и его уезда (Херсон, 1920 р.), Известия Революционного комитета г. Херсона и его уезда (Херсон, 1920 р.), Известия уездного Херсонского исполкома и Херсонской организации Компартии (большевиков Украины) (Херсон, 1921 р.), «Херсонский коммунар» (Херсон, 1922 р.), «Красный Очаков» (Очаків, 1921 р.).

Таким чином, джерельна база дослідження регіональних аспектів ліквідації політичних партій в Україні в 1920-х рр. представлена різноманітними за походженням джерелами. Матеріали, що висвітлюють різні аспекти соціально-політичної історії, ґенези законодавчої та репресивно-каральної системи, дозволяють провести дослідження особливостей і загальних рис встановлення комуністичного єдиновладдя на Півдні України в 1920-х рр. Інформативний потенціал опрацьованих джерел дозволяє вирішити основні завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Незалежність України надала науковцям сприятливі умови для розширення проблематики історичних розвідок, творчого переосмислення та доповнення його методологічних аспектів. Специфіка сучасної дослідницької роботи проблематики ґенези радянської тоталітарної системи полягає в

надзвичайно динамічному розвитку цього напряму історичної науки, звільненні від міфологем радянських часів. Нині розроблено значну кількість загальних та спеціальних методів дослідження. У підсумку це створило підґрунтя для отримання нових наукових результатів. Завданням науковця є ретельний відбір логічно поєднання несуперечливих методів, правильне їхнє застосування, щоб максимально сприяти вирішенню сформульованих науково-дослідних завдань.

Разом із тим характер підходів до вивчення подій становлення тоталітаризму в Україні вирізняється в залежності від культурно-політичного середовища, яке прямо чи опосередковано впливало на формування науково-історичної парадигми. Так, висновки вчених України, Канади, США, Росії та Європи різні та певною мірою суперечливі. Окрім того, необхідно констатувати не лише культурно-географічні відмінності в оцінці репресивно-каральної системи, а й хронологічні (наприклад, зміни у вітчизняній історіографії, започатковані в середині 1980-х рр.).

Необхідною складовою методології є проблема теоретичних підходів до вивчення історичного минулого. У сучасній науці дослідниками широко використовується цивілізаційний підхід, орієнтований на сприйняття історії як багатовимірного поліцентричного процесу в межах єдиної людської цивілізації, враховує основні чинники, які впливають на світовий історичний розвиток. Використання даного підходу при аналізі ставлення більшовицької влади до представників опозиційних партій Півдня України, дозволило поглянути на їх становище крізь призму цивілізаційного катаклізму: політичних репресій і терору.

Враховуючи, що предмет цього дослідження становлять ліквідаційні дії більшовицької влади проти альтернативних громадсько-партійних сил Півдня України, форми і механізми їх забезпечення, теоретико-методологічна база ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах пізнання. Зокрема, при розробці поставленого у

дисертації питання серед загальнонаукових методів застосовувалися: метод аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення, системного підходу, ідеалізації та абстрагування, що зумовило характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дисертації. Поєднання даних принципів та методів дає змогу відтворити події, які відбувалися у суспільно-політичному середовищі Півдня України в1920-х рр..

Важливу роль в нашому дисертаційному дослідженні відіграв *принцип об'єктивності.* Це дало змогу провести неупереджений аналіз та оцінку історіографічної бази (підрозділ 1.1.). Уникаючи заангажованості, дати оцінку залученим до дослідження фактичним матеріалам репресивно-каральної практики радянської влади до опозиційних сил Півдня України, що складають джерельну базу роботи (підрозділ 1.2.).

Принцип системності дозволяє розчленовувати дослідницький об'єкт, у нашому випадку більшовицьку тоталітарну систему України 1920-х рр., на групи та розглянути його як задану систему функцій індивідів, що становлять дану групу з одного боку. З іншого, проаналізувати питання уніфікації дій місцевих органів влади з загальнорадянськими, які затверджували комуністичне єдиновладдя в управлінні країною. Зокрема, окреслений принцип використано в другому та третьому розділі дисертації при аналізі вказівок і розпоряджень губернських комітетів КП(б)У Півдня України щодо «антирадянських партій».

Принцип історизму забезпечує аналіз еволюції тоталітарного устрою, появу, становлення й розвиток кожного досліджуваного історичного факту. Історизм має на увазі застосування спільно, але не одночасно, двох підходів: *історико-ситуаційного та історико-ретроспективного*.

Історико-ситуаційний підхід дозволяє розглядати явища та процеси минулого в контексті відповідної історичної ситуації. У представленому дослідженні це допомагає з'ясувати, наскільки адекватно представники опозиційних сил південноукраїнського регіону, насамперед це стосується

членів українських націонал-комуністичних сил, сприймали та враховували історичні реалії при визначенні цілей і завдань своєї діяльності (підрозділи 2.2; 2.3; 3.1; 3.2.; 3.3.). Із позицій *історико-ситуативного* підходу розглядаються можливості які більшовицька влада надала альтернативним партіям для реалізації власних ідей, розвитку та існування.

Історико-ретроспективний підхід розкриває суть та прогресивність явищ минулого з певної історичної дистанції, коли тією чи іншою мірою виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому, що дозволяє поглибити розкриття її об'єктивної значимості та прогресивності, дати їй глибшу оцінку. Принцип застосовано протягом основної частини роботи при аналізі агітаційно-ідеологічних заходів більшовицької влади по дезорієнтації не тільки членів політичних партій Півдня України, а й всього суспільства при встановленні комуністичного єдиновладдя.

Історико-хронологічний метод використано для вивчення досліджуваного процесу, його аналізу в хронологічній послідовності, щоб виявити загальні закономірності, регіональні особливості знищення громадсько-політичних сил Півдня України. Зокрема, використання більшовиками Голоду 1921-1923 рр., одним з найбільш постраждалих регіонів від якого став Південь, у боротьбі з опозиціонерами (підрозділи 2.1; 3.1; 3.2).

Історико-генетичний метод застосований для встановлення основних причинно-наслідкових зв'язків подій протягом всього дослідження. Метод дозволяє розрізнити ключові положення історичного розвитку, приватні особливості такого розвитку, одиничні подробиці, обумовлені динамікою історичного процесу. Зокрема ключовим моментом причинно-наслідкового ходу подій, проаналізованих у роботі, є встановлення, за допомогою терору, більшовиками повного контролю над населенням країни, знищення залишків альтернативних сил, які могли б завадити встановленню тоталітарного режиму в країні.

Діахронічне порівняння здійснено для співставлення дій конкретного державно-партійного інституту в різні періоди його діяльності. Так, робота органів радянської влади, КП(б)У, НК-ДПУ-ОДПУ досліджена в динаміці, у міру посилення репресивно-каральних дій більшовиків проти альтернативних партій (підрозділи 2.2; 2.3; 3.1; 3.2). Виявлено закономірності, характерні риси, юридичне обґрунтування здійснення владної політики, спрямованої на закріплення комуністичного єдиновладдя та реалізацію класового підходу управління країною.

Статистичний метод, використання кількісних показників допомогли ефективному аналізу кількісних даних щодо кількісного складу політичних партій Півдня України у хронологічному розрізі, динаміці посилення каральних дій, статистиці арештів по конкретних справах та інше.

Для виконання завдань дослідження використана широка джерельна база, аналітична обробка якої потребувала використання конкретизованих методів історичного пізнання. Серед них найбільше значення мали *конкретно-пошуковий, критичний та метод систематизації джерел за проблематикою*.

Отже, сукупне використання окресленої теоретико-методологічної бази дозволило авторові вивчити, проаналізувати та дослідити широкий джерельно-історіографічний масив. Це сприяло визначенню динаміки змін кадрового та організаційного стану альтернативних політичних сил Півдня України протягом 1920-х рр., розгляду основних характеристик дій радянської влади в південному регіоні з їх ліквідації, що загалом дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання, розкрити обрану тему.

Таким чином, на основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних істориків, присвячених різним аспектам досліджуваної проблеми, дисертан дійшов висновку, що науковці зробили значний крок у характеристиці проблеми встановлення монопартійної системи у Південній Україні в 1920-х рр.

Втім, низка питань залишилася недостатньо висвітленою, потребують більш детального розгляду питання репресій проти технічної інтелігенції – активістів соціалістичних партій Півдня УСРР у 1920-х рр., аналіз форм протесту проти більшовицької диктатури в перше комуністичне десятиріччя. Окремого дослідження потребують такі теми як використання більшовиками Голоду 1921-1923 рр. для зміцнення свого становища у Південній Україні, та інше.

При обробці джерельної бази нами використано два масиви джерел – архівні та опубліковані матеріали. До архівних джерел відносяться архівно-слідчі справи репресованих, закони, підзаконні акти, циркуляри, постанови, інструкції органів державної безпеки та радянської влади, направлені на здійснення політики терору проти інтелігенції. До другого масиву джерел ввійшли документи, оприлюднені у засобах масової інформації. Статистичні, тематичні збірники дозволили по-новому поглянути на відомі історичні події, відкрити їх раніше невідомі аспекти не тільки масовому читачу, а й професійним дослідникам.

Отже, усі документи, що увійшли до основи джерельної бази роботи, допомогли вирішити поставлені завдання та вивчити різні аспекти обраної теми дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2
ПРОТИДІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ ПІВДНЯ УСРР

2.1. Партійно-політичний спектр Півдня УСРР 1920-х рр..

Багато цікавих, але й водночас драматичних сторінок містить у собі історія громадсько-партійних і політичних процесів Півдня України періоду першого більшовицького десятиріччя. Передувало йому те, що популярні в період революційних перетворень 1917-1920 рр. соціалістичні ідеї знайшли чимало прихильників серед населення Півдня України. Соціалістичні сили мали більшість у різного рівня радах і комітетах регіону. Натомість, різкий перехід після Лютневої революції до політичного плюралізму призвів до виникнення безсистемних партій та рухів. Це завадило перетворити політичну систему в справжню багатопартійну, сприяло приходу до влади найбільш цинічної та жорсткої політичної сили – більшовицької партії. Під керівництвом якої відбувалась трансформація політичної системи в 1920-х рр..

Боротьба за політичну гегемонію більшовицької партії, що розпочалася з жовтня 1917 р., якісно нового характеру в Південній Україні отримала в січні-лютому 1920 р. після вигнання з регіону армії Денікіна. Встановлення радянської влади, незважаючи на нетривалу співпрацю з національно-комуністичними та соціалістичними партіями в ревкомах і радах, автоматично призвело до утвердження КП(б)У як правлячої, урядової, державної партії, надавши їй вирішальної переваги над іншими політичними силами.

У цей період політичний спектр Півдня України представлено двома основними групами легально та напівлегально діючих політичних партій.

Перша група – це національні соціалістичні та прокомуністичні партії – УКП (боротьбисти), УПЛСР (борьбисти), Українська комуністична партія (УКП), Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон» та інші. Другу групу складали загальноросійські партії та організації. Насамперед це РСДРП(м), есерівські партії та гуртки, організації анархістів.

Погодимось з загальною характеристикою політичного спектру УСРР наданою сучасними дослідниками, зокрема С. Кульчицьким. Згідно якої, незважаючи на неприйняття більшовицькою партією принципів політичної конкуренції, плюралізму, демократії, політичний спектр України початку 1920-х рр.. може бути охарактеризований формально як багатопартійний, оскільки на її території діяло близько двох десятків політичних партій та організацій. В той же час, всі партії, окрім КП(б)У – філіалу РКП(б), в Україні реальної влади не мали і користувались незначним впливом. Тому, політична система, сформована більшовиками в окреслений період є однопартійною [5.224, с. 16-17].

Формування та консолідація ворожого до більшовиків табору відбулася відразу після Жовтневого перевороту. В цей час політичні партії поділились на три групи: ті, хто підтримав їх прихід до влади (ліві есери), хто засуджував переворот, але поділяв ідею створення соціалістичного уряду (меншовики), та партії, що засуджували більшовиків, в основу своїх політичних платформ поставивши принцип парламентської демократії (кадети, частина меншовиків, праві есери та інші).

В свою чергу більшовики жорстко розправлялися з партіями кістяк яких становив «класово чужий і контрреволюційний елемент». До цієї категорії належали партії монархічного спрямування, кадети. Засоби розправи були в дусі «революційної доцільності та суворості». Як влучно зазначив історик Р. Пайпс, по відношенню до цих сил більшовики взяли за зразок якобінську диктатуру [7.308, с. 187]. Так, у червні 1920 р. в Одесі була розкрита об'єднана Врангелівсько-Петлюрівська організація. 54 чоловік, які

згідно з пред'явленими обвинуваченнями брали активну участь у її роботі, розстріляли [5.257, с. 163]. У липні 1920 р. в Миколаєві розкрита й ліквідована монархічна організація. За даними слідства, у місті існувала мережа явочних квартир, а їх прихильники працювали на місцевому телеграфі й в установах радянської влади [5.257, с. 164].

Надалі чекісти жорстко тримали під контролем всіх колишніх монархістів і кадетів. Серед методів – безперервне стеження, оточення найбільш активних діячів секретним інформаторами, контроль за кореспонденцією, облік родичів і близьких осіб, які емігрували за кордон та інше.

Серед діючих легально та напівлегально партійно-політичних утворень Півдня України слід виокремити загальноросійські партії. До яких належать РСДРП (меншовики), Партія соціалістів-революціонерів (есери), розколотих на ліве та праве крило, анархісти.

Аналіз їх програмної діяльності дає змогу умовно поділити їх на дві групи. Перша – меншовики та праві соціалісти-революціонери. Головною метою яких стало встановлення народовладдя, конкретизацією чого виступала ліберально-демократична парламентська форма правління. Друга – ліві соціалісти-революціонери, анархісти, максималісти. Ця група в тій чи іншій формі виступала за комунізм, але категорично заперечувала більшовицьку формулу тотального одержавлення. Об'єднувало ці два крила загальне неприйняття радянської системи, відкидання самої ідеї «диктатури пролетаріату», практичні прояви якої звелись до повного контролю більшовицької партії над всіма державними інститутами.

Загалом, історія соціалістичного руху Півдня України бере початок з кінця XIX ст., коли в робітничих середовищах почали діяти гуртки «Південноросійського союзу робітників». В 1900 р. марксистські гуртки в Миколаєві об'єдналися в Миколаївський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії. Це була марксистська партія, яка

ставила за мету здійснення революції і встановлення диктатури пролетаріату. Лідерами миколаївської соціал-демократії були Д. Калафаті, В. Ногін, І. Чигрин та інші. В 1919 році на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін назвав меншовиків «гіршими ворогами соціалізму» і в такий спосіб позначив відношення офіційної влади до них.

Аналізуючи діяльність РСДРП(м) та правих соціалістів-революціонерів у Південній Україні, виокремимо ряд спільних рис, характерних для їх роботи в досліджуваному регіоні. По-перше, наявність серед партійного активу значної кількості технічної інтелігенції, яка користувалась значним авторитетом у робітничому середовищі. Це дозволяло проводити достатньо ефективну агітацію на суднобудівних та інших підприємствах Півдня. По-друге, фактор голоду 1921-1923 рр., під час якого Південь України виявися одним з найбільш постраждалих регіонів. Більшовики в період його піку – зимою 1921-весною 1922 рр., активно поєднували як репресивні кампанії з арештів партійного активу, так і під приводом скорочення штатів звільняли з підприємств та установ Півдня не тільки членів опозиційних партій, а й співчуваючих соціалістичній опозиції робітників і службовців. В тогочасних умовах це означало фактичне приречення їх на голодну смерть. Так, список «Осіб, причетних до антирадянських партій та підлеглих звільненню за скороченням штатів першочергово, згідно телеграми ВУНК № 0596» від 8 березня 1922 р., затверджений начальником Агентурного відділу Миколаївського ДПУ налічував 50 осіб. Серед них: 16 правих есерів і 15 меншовиків, шість лівих есерів, чотири анархісти. Зазначимо, що лише 13 осіб означено в списку як «активні», інші – «причетні до антирадянських партій» [3.89, арк. 7].

Зі свого боку, соціал-демократи та соціалісти-революціонери намагалися максимально захистити інтереси голодуючого населення, вимагаючи як поліпшення продовольчого постачання, так і покращення умов праці, що додавало їм симпатій у робітничому середовищі.

Відзначимо також тісну співпрацю меншовиків і правих есерів під час виборчої кампанії до рад 1920 р. Ці вибори стануть єдиними в яких більшовики дадуть можливість взяти їм участь. Достатньо пристойними, з огляду на більшовицький контроль, стали їх підсумкові результати. Так, на виборах до Одеської ради меншовики і праві есери отримали 22 місця (4,4%), до складу Херсонської ради ввійшло 45 меншовиків (49,6 %) і п'ять правих есерів (3,3 %), у Миколаївській раді меншовики отримали вісім місць (6,1 %) [12.487].

В свою чергу, незважаючи на те, що більшовики допустили РСДРП(м) до участі в квітневих виборах до рад 1920 р., саме з цього року боротьба з меншовиками набула системного характеру. Вже до кінця року меншовиків виведено з рад усіх рівнів Півдня України. Більшовиків не влаштовувало, що соціал-демократи мали авторитет у робітничому середовищі України, зберегли перевагу в керівництві цілого ряду профспілкових організацій (в Одесі ними повністю контролювалася профспілка друкарів, у Миколаєві – вагомі позиції серед робітничих комітетів суднобудівних заводів. Загальна кількість меншовицької організації Одеси в 1920 р. становила 700 членів, третину з яких складали студенти. Вони об'єднували групи лівих, які визнавали соціалістичний характер революції, але виступали проти диктатури (Штульман, Суховий), центру (Богданов, Ходоров), які розглядали революцію як буржуазну і вимагали перетворити ради на загальнонародні органи, правих (Штучапський, Рис, Трахтенберг), які відкидали гасла Рад и вимагали скликання Установчих зборів. На 1921 р. офіційно зареєстрованих меншовиків Одеси налічувалось 350 осіб, але, на думку чекістів, була маса співчуваючих їм [5.200, с.129]. В цей період чисельність РСДРП Миколаєва, за даними спецповідомлень Надзвичайної комісії, складала – в 1920 р. 127 активних членів, у 1921 р. – 73 особи. [3.104, арк. 54].

Найбільша інтенсифікація боротьби більшовицької влади та ДПУ з опозиційними партіями Півдня України припадає на 1922 р. Так, звіт

начальника ДПУ Миколаївської Губернії від 23 жовтня 1922 р. серед успіхів чекістів як головне відзначає, що: «всі намагання соціалістів-революціонерів, меншовиків та інших антирадянських партій та угруповань, спрямованих на дискредитацію та повалення радянської влади своєчасно припинені ДПУ за допомогою наступних заходів: масові арешти, деморалізація планів, ізоляція та різноманітні запобіжні заходи» [3.89, арк. 27-28]. Тому, саме 1922 р. ми можемо виокремити як найбільш катастрофічний для опозиційних партій Півдня України. Оскільки низка вказаних чекістських заходів фактично знищила організаційну структуру соціал-революційних, меншовицьких та інших «антирадянських» партій регіону.

Активні дії репресивного апарату більшовиків принесли результат. Так, спецзведення Миколаївського окружного відділу ДПУ за квітень-листопад 1923 р. констатували, що в Миколаєві за звітний період угруповання РСДРП не діє, але все-таки окремі члени її при випадкових зустрічах між собою плекають надію на відновлення зв'язку з Центром і іншими містами, припускаючи цим пожвавити свою роботу. Але разом з тим, фактична робота не проводиться й тільки окремо члени таких агітують серед робочих мас, але розуміння серед них не знаходять [3.64, арк. 35-36].

Ліквідуючи РСДРП(м), більшовики використали засіб «добровільного» саморозпуску. ДПУ ініціювало створення усередині меншовицького середовища ініціативних груп, які протягом 1923 р. провели організаційні збори в ряді міст України, зокрема й Південного регіону – Одеси та Миколаєва. На них прийнято рішення про формування Всеукраїнського бюро з керівництва ліквідаційними процесами в РСДРП. Сам ліквідаційний з’їзд відбувся 1-3 лютого 1924 р. в місті Харків. Окремі незгодні з цим рішенням партійці перейшли на нелегальне становище. Здебільшого вдавалися до спроб організаційного об’єднання однодумців, отримання друкованої продукції (насамперед видання Закордонного комітету меншовиків «Социалистический вестник») [5.252, с. 270].

Внаслідок цих дій до кінця 1924 р. владою завершено оперативний розгром РСДРП(м). З 1925 р. повідомлення ДПУ південних регіонів України вже не відзначають фактів діяльності організованих груп меншовиків. Як правило, меншовики згадуються двома-трьома речення в підсумкових зведеннях у графі «антирадянські партії та групи». Зокрема, за вересень-грудень 1925 р. в Миколаєві колишні меншовики нічим себе не проявляють, втратили зв'язок з робочими масами. Окремі меншовики намагаються проводити агітацію серед робітників-вантажників і заводі «Серп і молот». Агітація має економічне підґрунтя, істотних результатів не приносить. На обліку в Миколаївському відділку знаходяться десять колишніх активних членів РСДРП. За соціальним станом вони є інтелігентами, працюють у загальноміських установах. Через відірваність від політичного життя активності не проявляють [3.68, арк. 33-34].

В другій половині 1920-х рр. розробка чекістами РСДРП (м) носитиме персоніфікований характер спостереження за її окремими членами, перешкоджання нелегальним об’єднавчим процесам та становленню зв’язків з емігрантськими партійними центрами.

Багато в чому подібною до меншовицької була ліквідаційна політика більшовиків щодо іншої загальноросійської сили регіону – правих есерів. На середину 1920 р. в регіоні існували слідуючи групи есерів: есери (праві), група «Народ», ліві есери (інтернаціоналісти), ліві есери (синдикалісти). Стратегічною метою партії стала боротьба за демократію як єдину політичну систему, здатну створити умови для остаточної перемоги революції та соціалізму. ПСР відкидали можливість екстремістських дій щодо радянської влади. Критично ставилася до розрізнених стихійних виступів народних мас, що на думку ПСР, «лише розпорошувало сили демократії» [4.179, с. 176-177].

Більшовики так і не надали партії дозволу легалізуватися. Відразу після виборчої кампанії весни 1920 р., влада розпочала кампанію по їх вилученню з органів влади. Так, у Миколаєві есери, вибрані депутатами в місцеву раду,

були виключені з його складу за те, що втрималися при голосуванні за обрання В. Леніна почесним членом президії ради [6.286, с. 23-24].

На початку 1920 рр. найвпливовішим центром есерівських організацій не тільки Півдня, а й усієї УСРР стала Одеса. У місті знаходилось Південне бюро всеукраїнського комітету партії. За даними чекістів загальна кількість причетних до есерівської організації в Одесі в 1922 р. становила близько 80-120 чоловік. Крім того, організація проводила підпільну роботу, в першу чергу, серед робочої молоді, у той час як інші аналогічні групи України, крім Харкова, фактично ліквідовано [5.200, с. 129].

Ключовою точкою до посилення репресій слугував Московський політичний процес 1922 р., на якому правих есерів обвинуватили в «диверсійно-терористичній» діяльності. Незважаючи, що умови діяльності після процесу ще більш ускладнились, праві есери Одеси роблять спроби нелегального видання друкованих органів. Звичною відповіддю ДПУ стали арешти. 12 квітня 1923 р. виконуючи розпорядження Одеського Губвідділу ДПУ за допомогою арештів ліквідована Миколаївська організація ПСР. Арештовано 32 члена [3.64, арк. 9-10].

У вересні 1923 р. чекісти, поєднуючи арешти з агентурними заходами, примусили «добровільно» самоліквідуватися одеських есерів. Через це з середини 1923 р. організована діяльність правих есерів Півдня України фактично припинилась. Поодинокі спалахи їх діяльності простежуються до другої половини 1920-х рр.. Зокрема, на кінець 1925 р. в Миколаївському ДПУ перебувало на обліку 35 колишніх членів ПСР, з них 10 працюючих на підприємствах, інші були робітниками-одинаками й безробітними. Ніякої активної діяльності, спроб зв'язку з Центром чекістами не виявлено, періодичні видання есерів у Миколаїв не надходили [3.68, арк. 9-10].

Особливе місце в політичному спектрі Півдня України займав анархізм. Перші анархістські групи сформувались у південному регіоні після революції 1905-1907 рр. Анархісти виступали проти будь-якої влади,

вбачаючи фундаментом свободи суспільну рівність. Специфічною рисою розвитку анархізму в період громадянської війни стала наявність у південному та південно-східному регіонах анархістських загонів отамана М. Григор'єва (вихідця з партії українських есерів-боротьбистів) та, насамперед, армії харизматичного лідера Н. Махна.

З іншого боку, переважна більшість анархістських рухів Півдня України являли собою невеликі утворення з слабкою організаційною структурою. Винятком слугувало лише об'єднання «Набат». Спроби організаційного об'єднання анархістських груп мали певний результат здебільшого на місцевому рівні. Серед вдалих прикладів слід навести об'єднання анархістів Одеси в загальноміську федерацію анархістських груп міста. Натомість, дискусійними є питання щодо організаційного устрою анархістських груп Півдня України, особливостей та принципів їх існування та взаємозв'язку, динаміка чисельності, розуміння принципів соціальної організації суспільства та відношення до рад, профспілок, політичної боротьби. Втім, найбільшою проблемою для анархістів стало так і не вирішене питання практичної реалізації їх суспільного ідеалу.

В цілому оцінюючи структурну організацію анархістських рухів на Півдні України, погодимось з класифікацією дослідника В. Боровика. Науковець виокремлює анархо-індивідуалістичний і анархо-комуністичний напрямки. Кожен з них поділявся на окремі течії. В межах анархо-комуністичного напрямку, прибічники якого становили переважну більшість учасників анархістського руху, все більшого впливу набувала анархо-синдикалістська течія [8.317, с. 9-10].

У Південній Україні, анархо-синдикалісти, вважаючи масові робітничі організації основним засобом підготовки й здійснення соціальної революції, не ставили під сумнів анархо-комуністичних принципів побудови майбутнього суспільства. Синдикалісти віддавали перевагу роботі у фабрично-заводських комітетах, пов'язуючи з цими організаціями найбільші

надії на реалізацію активно пропагованої анархістами ідеї захоплення робітниками виробництва. Супротивники цієї течії, які зберегли за собою назву анархо-комуністів, або взагалі відкидали синдикалізм, або вважали цей шлях другорядним, орієнтуючись передусім на стихійні форми революційної боротьби. Переважна більшість анархістів виступила проти претензій більшовиків на владу і вимагала негайної ліквідації державного устрою суспільства й здійснення докорінних соціально-економічних перетворень. Спроби заохотити населення до реалізації цих вимог у більшості випадків виливалися в деструктивні, а часом і у відверто злочинні акції [8.317, с. 10].

Налаштована на співпрацю з більшовиками течія анархістів, які проголошуватимуть гасла «єдності революційного фронту», отримує у 1920 р. назву «позитивістів». Згідно загальноукраїнського звіту НК за перший квартал 1921 р., їх кількість у Одеській губернії становитиме 112 ос., у Миколаївській губернії – 62 ос., у Херсонському повіті – 57 ос. [3.51, арк. 17]. Інша частина анархістів, і таких було найбільше, не приховуючи свого опозиційного ставлення до більшовицького режиму, відкрито декларували свої наміри вести ідейну боротьбу з компартійцями.

Суттєвим фактором організаційної активізації анархістських рухів стало створення у листопаді 1918 р. першої загальноукраїнської організації – Конфедерації анархістських організацій України «Набат», яка до середини 1919 р. об’єднала переважну більшість анархістських осередків Півдня України. Ідейною основою об’єднання стала доктрина «єдиного анархізму», яку провідні ідеологи «Набата» В. Волін, А. Барон, Й. Готман трактували як спробу синтезу основних ідейних течій тогочасного анархістського руху.

Повідомлення Одеської ГубНК за 1921 р. зазначає, що в губернії функціонує Одеська анархістська федерація, що складається з кількох груп, навколо місцевої типографії сформувалась група анархістів-набатівців. Чекістами ліквідована анархістська організація залізничних вантажників, очолювана колишнім членом «Чорного прапору», нині депутатом міської

ради В. Дубіним. У лютому 1921 р. в Одесі проти анархістів була проведена спецоперація, за підсумками якої заарештовано, як йдеться з чекістських звітів, 30 «анархо-бандитів» [3.49, арк. 17].

Зауважимо, що за часів ліквідації залишків махновського та селянського повстанського руху в 1921-1924 рр. анархістські організації Півдня України проходять в зведеннях ДПУ під формулюванням «анархо-бандитизм». Найбільш велика їх кількість у досліджуваному в нашій дисертації регіоні була на Херсонщині. Слід зауважити, що враховуючи факт поширення в Україні такого складного явища, як «отаманщина», в загонах якої мало місце поєднання анархістських гасел з реальним бандитизмом на практиці, певні підстави для даної трактовки в чекістів були. Також не можна забувати, що більшовицька революція 1917 р. привела до лав анархістських організацій не тільки представників опозиційних сил, членів заборонених політичних партій, але й кримінальні елементи, які намагались використати політичну нестабільність для особистого збагачення.

Однак, як це часто траплялось у більшовицькій практиці, термінологія «анархо-бандитизм», як і «контрреволюційність», «терористичний характер» застосовувалась до анархістського руху в цілому.

Після відчутних ударів влади по анархістському підпіллю 1920-1921 рр. організована діяльність фактично припинилась. Окремі члени анархістських груп намагались продовжити робити, головний упор в якій робився на одержанні літератури й установленні зв'язків із Центром.

Так, у вересні 1922 р. в анархісти Миколаєва зробили спробу зв'язку із Центром для одержання свіжої літератури й ознайомлення з актуальною тактикою боротьби. З Москви отримано журнал «Почин» і брошура «Великий досвід» з критикою дій більшовиків. Однак, ДПУ конфіскувало всі примірники [3.89, арк. 42].

В подальшому діяльність анархістів Півдня України фактично припинилась. Дрібні анархістські гуртки діяли підпільно, перебуваючи під

постійною небезпекою арешту. Втім, у відношенні анархістів, остаточну ліквідацію їх організацій середини та другої половини 1920-х рр.. вважаємо за справедливе пов'язувати не тільки з завершенням формування однопартійної політичної системи, а й з кризою самої ідеології анархізму, що вичерпала свої можливості по активізації широких мас суспільства.

Певний вплив на громадсько-політичні процеси Півдня України мали українські соціалістичні та національно-комуністичні партії – УКП (боротьбісти), УПЛСР(борьбисти), Українська комуністична партія (УКП).

Українська комуністична партія (боротьбистів) і Українська партія лівих соціал-революціонерів (борьбистів) за ідеологією мали лівоесерівські витоки. Боротьбисти трансформувалися з Української партії соціалістів-революціонерів та частини УСДРП (незалежники), їх лідерами були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко. Борьбисти, під керівництвом В.Качинського, М.Алексєєва, Є.Терлецького утворились з Всеросійської партії соціалістів-революціонерів. Зазначені партії декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів». Оскільки специфікою української революції стало її яскраво виражене аграрне забарвлення [5.231, с. 551].

З поверненням більшовиків на початку 1920 р. на Південь України, боротьбисти, як послідовні союзники ленінців у період громадянської війни, сподівались на паритетне з більшовиками представництво в органах державної влади. Їх осередки функціонували практично по всім повітам Півдня України, мали авторитет серед селянства.

Враховуючи це, більшовики надають у лютому 1920 р. боротьбистам місця в новостворених ревкомах Півдня України. До складу першого Одеського губернського ревкому, що складався з п'яти осіб, входив боротьбист О. Боголюб. Але надалі, більшовики розподілили комітети за власним розумінням, надавши боротьбистам другорядні посади. Так, під час

формування Одеського ревкому більшовики попередньо пообіцяли боротьбистам керівництво земельним відділом, освіти, фінансів і губернським військовим комісаріатом. На практиці боротьбистам надали лише комітет охорони здоров'я. Подібною ситуація була в Миколаєві та Херсоні [12.487].

Паралельно з відстороненням боротьбистів від владних структур, більшовики активно ініціювали процес самоліквідації партії, в чому їх підтримала частина керівної верхівки боротьбистів. Свою роль зіграла відмова Комуністичного інтернаціоналу у вступі до своїх лав УКП(б), що визнав єдиним своїм членом від України КП(б)У. 20 березня 1920 р. на Всеукраїнській конференції УКП(б) ухвалено курс на саморозпуск і вступ до КП(б)У. При цьому окремі регіональні осередки партії взяли участь у квітневих виборах до рад, де мали певний успіх. На Одещині боротьбисти отримали шість міст, до Миколаївської ради боротьбисти провели 27 осіб [12.487].

Однак, матеріалізувати як довіру виборців, так і власні наміри у практичну площину боротьбистам не вдалося. Впродовж весни 1920 р. проведено як повітові, так і губернські збори осередків УКП(б) Півдня України на яких ухвалено рішення Всеукраїнської конференції УКП(б) щодо саморозпуску. Таким чином, впродовж квітня-травня 1920 р. боротьбисти припинили своє існування.

Не змогла довго чинити опір владній партії УПЛСР(б). Зазначимо, що якщо з боротьбистами більшовики розправились як завдяки дезорганізації керівної верхівки, так і за допомогою III Інтернаціоналу, то УПЛСР(б) зникло за ініціативи лівої верхівки партії. Ця партійна група з березня 1920 р., активно просувала погляди про об'єднання з більшовиками, здійснивши при цьому ліквідацію своєї партії на основі її «саморозпуску», та організованого вступу до КП(б)У.

Певною мірою збереженню партії в першій половині 1920 р. допомогла радянсько-польська війна, в якій борьбисти брали участь на боці Червоної армії (одне з гасел борьбистів – «Перемога над польською шляхтою – початок революції на Заході»). Так, згідно даних Одеського губкому КП(б)У за червень 1920 р. на території губернії в лавах УПЛСР(б) перебувало понад 600 ос. , у Миколаївській – 700 ос. Три партійних представники входили до губернського виконавчого комітету, видавалася газета «Борьба» тиражем 6 тис. примірників. Відповідальні члени партії добровільно мобілізувалися на польський фронт [3.108, арк. 33].

Певною «поступкою» більшовиків до борьбистів став дозвіл взяти участь у квітневих виборах до Рад. У виборчому списку партія йшла під другим номером, зумівши привести своїх членів до рад Півдня України. УПЛСР(б) використали вибори як засіб активної агітації серед робітничого середовища, зокрема на суднобудівних заводах Миколаєва та інших підприємствах регіону.

Згідно даних органу Херсонського губернського комітету та Миколаївської організації борьбистів газети «Борьба» протягом виборчої кампанії виступи перед робітниками були щоденними. Більш того, в суботу 3 квітня 1920 р. в Миколаєві відразу в десяти різних місцях проведено передвиборчі мітинги, на яких виступали серед інших і борьбисти [11.2.455].

Вивчаючи риторику мітингових промов, оптимістичні газетні публікації, сповнені ейфорії щодо майбутньої роботи борьбистів в радах, важко повірити, що лише через три місяці ця партія фактично зникне. Певною мірою серед борьбистів підсилювала ілюзію міцних позицій тісна співпраця з більшовиками. Промовистим є факт, що навіть наприкінці червня 1920 р. номери «Борьбы» Миколаївської та Херсонської організації містили рекламні оголошення про прийом підписки на їх щоденне видання, місячна ціна – 4 р. 50 коп., ціна одного номеру – 20 коп. Тобто, борьбисти мали

впевненість, що їх партійний часопис буде не тільки жити, а й розвиватися в форматі щоденного видання [11.2.459].

Втім, вже з квітня 1920 р. серед керівництва УПЛСР(б) домінує думка про «шкідливість конкуренції двох радянських партій для справи соціалістичної революції». ЦК УПЛСР(б) надсилає циркулярного листа до всіх губпарткомів, з вимогою самоліквідації і вступу до КП(б)У.

На регіональному рівні таке рішення не знайшло одностайної підтримки. Так, Одеська загальноміська конференція борьбистів 17 квітня 1920 р. вказала на передчасність і шкідливість злиття партій. Борьбистська ячейка с. Крива Балка поблизу Одеси виступила в повному складі проти злиття з КП(б)У, за що її ліквідовано [3.111, арк.8].

Однак, більшість ЦК УПЛСР(б) зуміла не тільки відстояти вигідні для них позиції, а й провести вказані рішення через регіональні організації. Протягом травня-червня 1920 р. губернські та повітові конференції південних осередків України (Одеський, Миколаївський, Херсонський та інші) провели зібрання на яких підтримали рішення ЦК про злиття з КП(б)У. Зазначимо, що при вивченні протоколів зборів як типова є така констатація «цілий ряд активістів, які виступали проти злиття з КП(б)У на сьогоднішній день змінили свою позицію та виступають за об’єднання з більшовиками» [3.114, арк. 19].

15-18 липня 1920 р. відбувся IV, «ліквідаційний,» з’їзд борьбистів. Серед 82 делегатів на ньому були присутні представники Одеської і Миколаївської парторганізації. Схема самоліквідації значною мірою повторювала варіант УКП(б). Однак, на відміну від останньої, партійний з’їзд УПЛСР(б) не поставив крапку в питанні ліквідації партії. Противники цього зробили спробу зберегти партію, консолідуючи своїх прихильників, або відновити діяльність місцевих осередків і продовжити її існування. Втім, вони не змогли досягти вагомих результатів і, зазнаючи масованої ідейної

критики та адміністративного тиску з боку органів радянської влади, або припинили діяльність, або влилися в лави КП(б)У [5.250, с. 114].

Із всіх українських партій, альтернативних більшовицькій, найбільш тривалий час проіснувала Українська комуністична партія. Погодимось з думкою ряду відомих вітчизняних дослідників, зокрема С. Кульчицького, В. Ченцова, Д. Архієрейського, що лояльне ставлення КП(б)У до УКП пояснювалося рядом факторів. Серед них: нечисленність (в 1920 р. близько 600 осіб) партії, збіг цілого ряду програмних тез, створення видимості для міжнародного співтовариства відсутності монополії однієї партії в СРСР [5.224, с. 250-251].

УКП, що за ідеологією мала соціал-демократичні витоки, сформувалась на базі УСДРП (незалежних) в січні 1920 р. Її очільниками були А. Пісоцький (А. Річицький), А. Ткаченко, М. Мазуренко та інші. Ініціатором утворення Одеського осередку партії став інструктор УКП М. Яворський. Після розпуску боротьбистів у березні 1920 р. їх праве крило ввійшло до складу УКП. Також до УКП приєднались окремі національно-комуністичні групи, зокрема, представники течії федералістів у КП(б)У, керівника яких Г. Лапчинського обрано секретарем ЦК УКП [5.231, с.581].

Зазначимо, що кістяк активу УКП у Південній Україні складали переважно представники інтелігенції, при мінімальній присутності робітників крупних підприємств регіону. Так, одним з активістів миколаївського осередку УКП був викладач української мови та літератури суднобудівного технікуму Тенета. Його однодумцями стали два викладачі технікуму, три службовці, один студент [3.81, арк. 21-24]. При цьому УКП вважала себе національною пролетарською партією, зосереджуючи головну увагу на робітничих масах. У постанові пленуму ЦК УКП «Про становище партії» від 22 травня 1920 р. підкреслювалось, що при прийомі до партії селян та інтелігенції треба бути обережними. Водночас, програмна орієнтація на пролетаріат промислових районів значно утруднювала роботу партії.

Адже Південь України був зрусифікований, а тому тут традиційно поширеним був вплив російської соціал-демократії.

Не користувались укапісти популярністю на селі. Причиною тому стали їх виступи про перетворення поміщицьких господарств на соціалістичні економії, а не за їх розподіл і роздачу селянам [5.231, с. 583]. Зокрема, у Новоюр'ївській сільраді Новобузького району Миколаївщини протягом квітня-липня 1923 р. перебував укапіст, що прагнув створити осередок УКП, але його дії були засуджені місцевим населенням, не домігшись ніяких результатів, він залишив сільраду [3.64, арк. 23].

Малочисельними були й міські ячейки УКП. Так, кількість членів Одеської організації УКП наприкінці 1920 р. становила 30 осіб, Миколаївська міська організація нараховувала 29 членів, в місті Херсон – 26 осіб. Майже ідентичною була ситуація перед самоліквідацією партії. Так, у вересні 1924 р. Херсонська організація УКП мала 22 члени, Миколаївська – 26 осіб [6.276, с. 297].

Аналізуючи функціонування УКП у південному регіоні України, вважаємо за доцільне відзначити відсутність системності в роботі місцевих осередків. Тим самим вони відрізняються від діяльності своїх однопартійців з більш потужних організаційно та чисельно організацій, насамперед Київщини і Катеринославщини, де укапісти мали своїх депутатів у радах. Аналізуючи наявні архівні матеріали має рацію висновок, що на Півдні в певний проміжок часу збирались окремі ентузіасти (кількісний склад присутніх на партійних засіданнях рідко перевищує десять осіб, при цьому крім членів партії на засідання запрошувались співчуваючи), які намагались поєднати ідеї національного відродження з комуністичною доктриною домінування пролетаріату. Майже повністю відсутня така важлива складова партійної діяльності як фінансова забезпеченість. Здебільшого партійна казна поповнювалась виключно за рахунок членських внесків.

Поглибила партійну кризу позиція II з'їзду УКП, що відбувася у квітні 1921 р., щодо непу як капіталістичної реставрації. Це викликало розкол як серед партійного керівництва, так і на місцях. Зокрема, голова одеської організації УКП М. Яворський розпустив місцеву ячейку і, невдовзі, перейшов до КП(б)У [5.200, с. 111].

Загалом, партія, незважаючи на більш великий проміжок часу у порівнянні з іншими громадсько-політичними силами, відведений їм більшовиками для легальної роботи так і не змогла привернути до себе широкі верстви населення. На Півдні, як і в цілому по УСРР, УКП значно поступалась у популярності та організаційній структурованості УКП(б) і УПЛСР(б). Отже, причиною ліквідації партії стала, крім владного тиску, недалекозорість регіональних лідерів і партійного активу.

Остаточно партійну кризу поглибила позиція III Комуністичного Інтернаціоналу, який рішенням президії Виконкому від в 24 грудня 1924 р., визнаючи право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, єдиним її членом оголошував КП(б)У, а УКП та її ліва фракція повинні самоліквідуватися. В підсумку, на скликаному в Харкові 1-4 березня 1925 р. IV з'їзді УКП, ухвалено рішення про саморозпуск [5.231, с.585].

Природним є факт існування в полінаціональному Півдні Україні етнічних партій і політичних угруповань. Ще під час громадянської війни більша частина лівих національних партій вбачала в більшовиках союзників у боротьбі з національними утисками в колишній «єдиній та неподільній Російській імперії». На початок 1920 р. в регіоні з різною ефективністю проводили роботу соціалістична сіоністська партія та її молодіжне утворення соціалістична сіоністська спілка молоді, Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон», вірменська соціалістична партія «Дашнакцутюн» («Союз»), Польська соціалістична партія (ППС) та інші.

Найбільш чисельними серед них були єврейські партійно-громадські утворення – Бунд, сформований з лівого крила Бунду в травні 1919 р.

Єврейський Комуністичний Робітничий Союз (Комфарбанд), Сіоністсько-соціалістична партія, Сіоністсько-соціалістичний союз молоді, Єврейська комуністична робітнича партія, та інші. Після вигнання в січні-лютому 1920 р. з Півдня України армії Денікіна представники ЄКП(Поалей-Ціон) та Бунду протягом року приймали участь у роботі місцевих ревкомів та рад. Зокрема в березні-квітні 1920 р. до Молдаванського ревкому Одеси входив член виконавчого бюро партії ЄКП(П-Ц) [12.487].

Зауважимо, що основою для гуртування єврейських соціалістичних партій став Бунд. Специфікою діяльності Бунду у Південній Україні був по-перше перехід більшої частини бундівців від прямої політичної діяльності до громадської та культурної під егідою Євсекцій при губернських комітетах КП(б)У. По-друге, зв'язок частини бундівців, які не підтримали розпуску партії в березні 1921 р., з опозиційними соціалістичними силами, насамперед меншовиками. Так, серед документів Одеської організації меншовиків 1920-1921 рр. є кілька звернень і заяв, підписаних соціал-демократами спільно з Бундом [3.105, арк. 16].

Натомість, найтриваліше в часовому вимірі проіснує Єврейська комуністична робітнича партія. Саме вона стане останньою легальною небільшовицькою партією СРСР, припинивши своє існування лише в 1928 році. Партія трансформується з самоліквідованої в жовтні 1923 р. ЄКП (Поалей-Ціон). Враховуючи наявність значної єврейської громади у Південній Україні, саме тут вона проводитиме найбільш активно свою роботу. Відмінною рисою ЄКРП стане замкненість на культурницькій роботі, відмежування від безпосередньої політичної діяльності. Все, що пов’язано з політикою відображалось у дусі лояльності до більшовицької влади [3.136, арк. 47].

Втім, навіть існування лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі більшовиків. В 1928 р. діяльність Єврейської комуністичної робітничої партії припинено.

Дещо схожою була доля двох соціалістичних національних партій – вірменської «Дашнакцутюн» і Польської соціалістичної партії (ППС). Обидві мали на початок 1920 р. свої осередки на Півдні України, авторитет серед місцевої діаспори, їх представники протягом 1917-1919 рр. входили до складу виборчих органів місцевої влади. Фатальним для південноукраїнських осередків цих сил стала антибільшовицька позиція їх центрального керівництва в незалежних республіках де партії були урядовими. Для «Дашнакцутюну» ситуація поглиблювалась співпрацею з Білим рухом під час перебування в регіоні армії Денікіна. Тому, відразу після остаточного захоплення більшовиками Півдня України в лютому 1920 р. «Дашнакцутюн» оголошувався «контрреволюційною, антирадянською, націоналістичною» партією.

Хоча в службовій документації ВУНК починаючи з кінця 1919 р. ППС проходила під терміном «польська контрреволюція», польські соціалісти зуміли протриматись в південному регіоні на напівлегальному становищі до літа 1920 р. Після входження її представників до складу коаліційного польського уряду В. Вітоса та, відповідно, підтримки польської сторони в радянсько-польській війні, партія була остаточно заборонена, всі її осередки у Південній Україні ліквідовано.

Таким чином, аналіз політичного спектру Південної України свідчить, що незважаючи на формальну багатопартійність, реальну політичну владу мала лише одна політична сила – філія РКП(б) – КП(б)У, а опозиційні партії позбавлені можливостей демократичним шляхом отримати владу. Можливість взяти участь у виборах до рад більшовики надали окремим соціалістичним та національно-комуністичним партіям лише одного разу – на весняних виборах 1920 р. Однак, обрані ради швидко втратили партійну альтернативність. Протягом року меншовиків та правих есерів виведено з їх складу, боротьбисти і борьбисти самоліквідувались і ввійшли до лав КП(б)У.

Тому, як і по УСРР загалом, політичну систему на Півдні України 1920-х рр.. ми можемо трактувати як авторитарну з домінуючою, КП(б)У, партією.

Як особливість політичного спектру південного регіону можемо відзначити підтримку загальноросійських соціалістичних партій серед міського пролетаріату, та симпатії до соціалістичних і національно-комуністичних сил україномовного сільського населення.

Фатальним для опозиційних партій Півдня України став 1922 р. На цей рік припадають не тільки найбільш масові репресивні кампанії проти опозиції, а й використання більшовиками голоду 1921-1923 рр. у боротьбі з опозиціонерами. Саме під час піку голоду на початку 1922 р. з підприємств регіону масово звільняли не тільки членів опозиційних партій, а й співчуваючих їм осіб, фактично прирікаючи їх на голодну смерть.

Надалі чекісти використовували весь арсенал засобів у боротьбі з залишками партій, вимушених перейти на нелегальне становище. Це призведе до зникнення в середині 1920-х рр.. організованих політичних конкурентів більшовиків. Рядові члени опозиційних партій, як правило, переходили в лави КП(б)У, лідери емігрували, або заарештовувалися, Деякі поодинокі групи анархістів, меншовиків, есерів намагались в другій половині організувати свою діяльність, але швидко потрапляли в поле зору ДПУ. Цьому спонукало те, що кожна потенційно небезпечна для режиму людина була оточена кількома сексотами, які складалися з навербованих примусом людей з її власного оточення. Всі висловлювання цієї людини акуратно записувалися в картотеку, а потім утворювалась контрреволюційна організація, і туди зараховувалися всі інакодумці – колишні члени небільшовицьких партій. Вони могли і пальцем не поворухнути для реальної дії, але достатньо було того, що вони критично мислили. Після цього на зміну авторитаризму першого більшовицького десятиріччя, на початку 1930-х рр.. прийшов тоталітаризм.

2.2. Взаємовідносини влади з українськими лівоесерівськими та націонал-комуністичними силами Півдня УСРР.

У Південній Україні, як і в цілому по республіці в окреслений період діяли українські партії сформовані на соціалістичній платформі. Зазначимо, що в регіоні, незважаючи на певну популярність, вони мали меншу кількість прихильників ніж в центральних, північних районах УСРР, чи на Поділлі. Перш за все це пояснюється значним відсотком пролетаріату. В той час як головними гаслами окреслених рухів, зокрема сформованої як всеукраїнська сила в 1917 р. Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), є захист інтересів селянства.

Після приходу більшовиків, а згодом денікінської окупації Півдня України 1919 р., основна частина партії УПСР опиняється в еміграції. У той же час з її рядів протягом 1918-1919 рр. формуються національні українські партії соціалістичної й комуністичної орієнтації.

На початку 1920 р. в південному регіоні Україні діяли наступні партії окресленого спектру: націонал-комуністичні УКП (боротьбисти) і Українська комуністична партія (УКП). Соціалістичні ідеї поділяла ліва фракція Всеросійської партії соціалістів-революціонерів в Україні – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбисти).

Найбільша масова за своєю чисельністю у всеукраїнському масштабі партія УКП (боротьбистів) за оцінками звітів органів більшовицької влади на березень 1920 р. налічувала: Одеська організація – 427 ос., на Миколаївщині та Херсонщині в цілому – 389 ос. [3.26, арк. 35]. В той час як в цілому по Україні в лавах боротьбистів перебувало близько 10 тис. осіб [5.250, с.107].

Досліджуючи протоколи рішень комітетів УКП(б) можна зробити висновок, що свою подальшу участь в роботі громадських установ Півдня України партія вбачала перш за все в максимальному поширенні української мови та культури: «Взяти, або домагатися взяти участь в таких відділах:

освіти, продовольчому, земельному, народного господарства. Тактика партії в головних питаннях повинна базуватися на вільному розвитку української культури, виданні офіційних наказів і об'яв на двох мовах, робота на селі проводиться українськими силами і дуже обережно» [5.231, с.458-460].

Сучасний науковець Ю. Шаповал чітко показує офіційне ставлення КП(б)У до діяльності боротьбистів, оприлюднюючи тези доповіді члена Політбюро ЦК КП(б)У А. Бубнова у жовтні 1919 р. Компартієць підкреслив, що за своїм складом УКП(б) є дрібнобуржуазною інтелігентською партією, що майже не має у своєму складі робітників індустріальних районів, але включає до своїх лав чимало селян-бідняків. Через це вони намагаються відгородитися від КП(б)У, зображуючи її «москальською» партією переважно, а себе єдиною представницею українського пролетаріату «села і міста» [5.254, с. 167-168].

Слід зазначити, що Південь не вважався А. Бубновим за впливовий центр боротьбистського руху. Він зазначав, що найбільшим авторитетом боротьбисти користуються серед селянства Правобережної України (особливо Волині, дещо менше Поділля та Київщини) і Полтавщини.

Після захоплення на початку лютого 1920 р. Одеси більшовиками розпочинається легальне утворення органів влади – воєнно-революційних комітетів. Під час формування Одеського революційного комітету більшовики вели переговори з боротьбистами щодо розподілу ділянок роботи в ньому. Боротьбистам обіцяно керівництво відділами: земельним, освіти, фінансів та губернським воєнним комісаріатом. На посаду завідувача відділу освіти партія боротьбистів висунула кандидатуру Михалюка, фінансовим – Василька, земельним – О. Трилиського, губернського воєнного комісара – Копиловського. Однак, на спільному засіданні членів підпільного ревкому та представників нового легального губревкому, яке відбулося 11 лютого 1920 р., керівні посади розподілені зовсім інакше. На посади завідувачів відділів в ревкомі, обіцяні боротьбистам, призначені інші особи, головним чином

більшовики, або співчуваючі їм. В якості «поступки» боротьбистам віддано відділ охорони здоров'я [12.487].

Так само під час формування постійного революційного комітету міста Херсону у січні 1920 р. боротьбисти звертались до більшовиків з проханням надати їм одне місце в ньому. Більшовики їм відмовили, хоча згідно наказу № 1 тимчасового воєнно-революційного комітету міста Херсон та повіту, він складався з «усіх революційних партій», серед яких були й боротьбисти [12.487].

Як зазначає одеська дослідниця А. Войнович, віддати керування відділом освіти українській партії боротьбистів більшовики побоялися, хоча саме такий розподіл портфелів був би більш логічним, адже село, навіть в Одеській губернії, відомій своєю строкатістю населення, у переважній більшості було українським за етнічним складом, і боротьбистам там легше працювати, ніж російськомовним борьбистам. Але більшовики не могли припустити зміцнення позицій боротьбистів на Одещині, які вже мали значний вплив серед селян інших губерній [12.487].

На початок 1920 р. всередині партії боротьбистів сформувалися дві основні течії. Перша, яку очолювали провідні ліві лідери партії боротьбистів, члени ЦК УКП(б) В. Блакитний, Г. Гринько, А. Любченко, О. Шумський та інші, наполягали на об'єднанні з партією більшовиків і самоліквідації УКП(б). Ця частина складала значну більшість партії боротьбистів. Друга, значно менша частина боротьбистів виступала проти самоліквідації партії і вступу до КП(б)У. Вона розпочала стихійну боротьбу проти радянської влади.

На думку миколаївського дослідника М. Шитюка, намірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП (б) практично повністю перебувало на державній службі, тим самим компрометуючи себе. Настрій у лавах парії передає передова стаття газети

«Боротьба» від 30 грудня 1919 року, де констатується, що відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру народних мас [5.257, с. 200].

6 лютого 1920 р. В.Ленін підготував «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якій обґрунтовувалася нова політична лінія відносно УКП (б): «Всю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Момент ліквідації буде встановлено Політбюро і повідомлено Укрревкому» [10.392. с. 346].

Судячи з протоколів зборів боротьбістських осередків Півдня України (Одеської і Херсонської губернії, Миколаївської організації) більшість організацій в лютому 1920 р. схилялась до входження у КП(б)У. не в останню чергу цьому спонукало відмова III Інтернаціоналу у членстві в своїх лавах УКП(б), оскільки в Україні вже існувала своя комуністична партія – КП(б)У. Саме теза «необхідності єднання всіх комуністичних сил в одному таборі» стала головною мотивацією рішень осередків УКП(б) Півдня УСРР стосовно злиття з більшовиками [3. 108, арк. 42].

Разом з цим, протягом зими 1920 р. у стосунках боротьбистів та більшовиків виникають певні суперечності. Так, у лютому 1920 р. боротьбисти створили свої осередки майже в усіх повітах Одеської губернії, однак їхній вплив у містах і містечках не був значним. Вони робили спроби працювати серед членів профспілок, але успіху там не добились, після чого переключились на працю виключно в сільській місцевості [6.260, с. 78-79].

Окреслена політика більшовиків, безперечно, вплинула на багатьох боротьбистів. У свою чергу ліва частина партії, ламаючи опір правих, ще більш посилила роботу стосовно об’єднання з більшовиками і ліквідації УКП (б). Загальна партійна конференція 14-20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У. 25 березня 1920 р. на засіданні Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У О. Шумський

повідомив більшовицьке керівництво про розпуск УКП(боротьбистів) [5.231, с. 436].

При цьому, незважаючи на декларований більшовиками рівноправність і демократизм процесу, бажання «спільної розбудови соціалізму» вже з перших днів ліквідаційної кампанії компартійці відносились до боротьбистів з насторогою, звинувачуючи їх у «шовінізмі» та «петлюрівщині».

Погодимось з думкою професора В. Солдатенко, що вважаючи компроміс із національними комуністичними силами більше вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема – селянства. Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципових спільників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції й прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими. Відтак УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали [5.250, с.101].

Більшовицьку недовіру і насторогу до боротьбистів яскраво показує лист від 20 березня 1920 р. губернського комітету КП(б)У Одещини до всіх повітових партійних комітетів стосовно включенням колишніх членів УКП(б) до лав компартії. В ньому йшлося, що Анан’ївський повітовий комітет КП(б)У повідомив про одноголосне бажання місцевого осередку УКП(б) ввійти до КП(б)У. Дані про аналогічні рішення боротьбистів надходили і з інших повітів Одеської губернії. Констатувалось, що цей процес є природнім, однак партія УКП(б) є строкатою по своєму складу – разом з пролетарськими елементами міста та села, серед боротьбистів є чималий прошарок шовіністичного, куркульського та петлюрівського елементу, який легалізував себе в лавах партії боротьбистів. Якщо чесні

пролетарські елементи вступають до лав нашої партії з намаганням будувати соціалізм, то міщансько-інтелігентські та куркульські елементи будуть робити свою петлюрівську справу. Виходячи з окресленого, губернський комітет КП(б)У вимагав проводити тільки персональний прийом колишніх боротьбистів до лав КП(б)У. Оскільки огульне прийняття цілих організацій може привести до засмічування більшовицької партії «чужими та ворожими елементами» [3.108, арк. 13].

Загалом до КП(б)У принято близько чотирьох тисяч боротьбистів із задекларованих 15 тис. осіб. За твердженням колишнього лідера УКП(б) І. Майстренка, партія складалася з двох частин: п’ять тисяч осіб – це кадрова, професійна частина партії, а 10 тисяч осіб – це представники селянської молоді, які в часи боротьби проти денікінщини, здебільшого самозаписувалися до партії і стояли на народницьких позиціях. З цього йде, що до КП(б)У вступили найактивніші елементи УКП(б) і її верхівка» [5.252, с. 104].

Зазначимо, що колишні боротьбисти Півдня України після саморозпуску партії зосереджувались переважно на культурно-просвітницькій роботі, певні можливості для якої з’явилися в період українізації. Втім, у наступному десятиріччі чимало з них потраплять під молох репресій як «українські буржуазні націоналісти». Дозволимо собі розширити хронологічні рамки дослідження, оскільки це питання має значення в аналізі трагедії українського національного комунізму в цілому. Оскільки характерною рисою є те, що для державно-репресивного апарату не мало значення, чи зуміли заарештовані отримати довіру влади в 1920 р. вступивши до лав КП(б)У як «чесні пролетарські елементи, які хочуть будувати соціалізм», чи ні – заарештовували і перших і других.

Так, колишній боротьбист – літератор, викладач давньої історії Херсонського педагогічного інституту С. Божко був прийнятий до лав КП(б)У в березні 1920 р. Надалі він залучився до роботи української

письменницької організації «Орач», очоливши її Херсонську філію [3.157, арк. 4-5]. Займався виключно просвітницькою справою, влаштовуючи літературні вечори та намагаючись поширювати українське слово. Навіть в сумно відомі часи Великого терору слідчі НКВС не змогли довести його «антирадянську роботу» в 1920-х рр.. Тому, згадавши його минуле боротьбиста, яке вже трактувалось як «войовничий націоналізм» слідчі «зарахували» його до лав однієї з чисельних викритих у Південній Україні «буржуазних націоналістичних організацій» української інтелігенції та засудили в 1939 р. на п’ять років виправних таборів [3.157, арк. 52].

Натомість, актор Миколаївського театру Г. Юдченко, активіст миколаївського осередку боротьбистів протягом 1918-1920 рр. після самоліквідації УКП(б) не вступив до компартії. Наскільки можна судити з матеріалів справи, він навіть не подавав заяву з приводу вступу до КП(б)У, виступаючи за збереження подальшої роботи миколаївського осередку боротьбистів. Надалі він вступив до обласної культурно-громадської організації «Просвіта», в лавах якої перебував у 1920-1922 рр. Займався культурно-мистецької роботою, беручи участь у постановці та виступах театральних вистав, організованих для робітників та селян Миколаївщини. При чому їх репертуар, як наголошував Г. Юдченко, разом із постановою творів українських класиків, ставили п’єси революційного та ідеологічного характеру [3.84, арк. 52-53].

Але, дана аргументація для слідства не мала значення, Г. Юдченко разом з ще одним активістом місцевого осередку боротьбистів 1918-1920 рр., викладачем Миколаївського інституту народної освіти, дослідником-краєзнавцем М. Лагутою в 1937 р. буде засуджено до вищої міри покарання за «буржуазний націоналізм» [3.84, арк. 54].

Отже, в березні 1920 р. з партією боротьбистів було фактично покінчено. Трохи довше проіснувала лівоесерівська партія борбиств –

УПЛСР(б). Намагаючись отримати від влади можливість правової інституалізації, партійці робили спроби закріплення у виборчих органах.

Декларативно визнаючи радянську владу, УПЛСР(б) категорично відкидала більшовицькі ідеї однопартійної системи як найбільш чіткої форми реалізації диктатури пролетаріату. З власної сторони борьбисти пропонували формувати ради на багатопартійній основі, вважали, що робітничий клас може відігравати свою авангардну роль лише на начальному етапі соціалістичної революції і не здатний керувати здійсненням економічної політики, тобто протиставляючи місто селу [3.108, арк. 12].

Необхідно відзначити достатньо серйозну не тільки кількісну чисельність партійних осередків УПЛСР(б) як у Південній Україні, так і по республіці в цілому, а й активізацію їх роботи. Загальна кількість борьбистів в Україні навесні 1920 р. наближалася до 7,7 тисяч чоловік. На Одещині їх кількість складала близько 600 чоловік, на Миколаївщині та Херсонщині близько 700 [6.260, с.71].

Зокрема, звіт за червень 1920 р. Одеського губернського комітету КП(б)У дає достатньо розгалужену картину діяльності УПЛСР(б) на Півдні Україні весною 1920 р. В ньому йдеться, що організації борьбистів функціонують в Одеському, Балтському і Тираспольському повітах. Проводиться робота з їх формування в Анан'ївському та Вознесенському повітах. Три представники УПЛСР(б) входили губернського виконкому, тираж одеської «Борьбы» досягав 6 тис. примірників, 23 місцевих борбиста добровільно відправились на радянсько-польський фронт [3.108, арк. 29].

Однією з проблем борьбистів стала дисципліна та організованість. Настрій у партійних лавах передавав звіт уповноваженого Одеського губкому УПЛС(б) з перевірки місцевих організацій: «Всі Придністровські організації чисельністю великі, але зовсім неживі. Дуже слабко беруть участь у будівництві влади. Вважають, що зробили для партії велику послугу тим, що записались у партію. Не видно найменшого інтересу до партійного життя.

Немає нічого в цих організаціях, що нагадувало б політичне. У всьому видно виключне міщанство» [6.260, с. 77].

Подібна інформація йшла від інших осередків Одещини. Так, в селищі Біляєвка за списками організація налічувала 35 ос., але зовсім не проводила активної роботи за виключенням двох осіб (Подмазко та Іванов). Тричі губернська рада УПЛСР(б) намагалися зібрати партійні збори, але всі намагання виявилися невдалими [3.108, арк. 43].

Ясковська організація нараховувала близько 28 членів УПЛСР(б) і співчуваючих. Серед них лише Шевченко та Дрогая намагаються проводити активну роботу, але вони здебільшого перебувають в Одесі. Партійні збори намагалися провести двічі. Обидва рази невдало [3.108, арк. 43].

Як важливий аспект діяльності борьбистів Півдня України слід зазначити їх участь у військових та мобілізаційних акціях радянської влади. Зокрема, рішенням Миколаївської міської ради партії УПЛСР(б) всі члени місцевого осередку оголошувались мобілізованими на радянсько-польський фронт і переходили у розпорядження партійного політбюро [11.2.458].

В новосформованій Миколаївській губернії борьбисти мали осередки в Миколаївському, Херсонському, Єлизаветградському і Олександрівському повітах. Кожен з них випускав власну газету. Підкреслювалась роль місцевих комітетів у боротьбі з «анархо-бандитизмом». В цьому плані найбільшу роботу проведено в Херсонському повіті, охарактеризованому більшовиками як «котел бандитизму, григоріївщини та махновщини» [3.69, арк. 63].

Загалом у партії виокремлювалась військова секція, що проводила обов’язкові заняття, муштрувала партійців. Члени УПЛСР(б) брали активну участь у ліквідації антирадянського руху. Уповноважений Одеського губкому, наприклад, довго не міг провести переєстрацію борьбистів у с. Маяках, оскільки місцевий її осередок весь час робив облави на «бандитів» у Дністровських плавнях [6.260, с. 74].

На початку 1920 р. головний вектор у плані свого подальшого розвитку борьбисти вбачають у закріпленні партії в радах усіх рівнів. Певні підстави для оптимізму в них були. Оскільки в 1919 р. вони разом з більшовиками та іншими соціалістичними й національно-комуністичними силами делегували своїх представників до Центрального Виконавчого комітету. Циркуляр якого від 23 липня 1919 р. наголошував про недопустимість створення перепон партіям, що разом з більшовиками ведуть боротьбу за спільні ідеали та підтримують радянську платформу. Серед своїх союзників компартійці відзначали і борьбистів [3.108, арк.7].

Втім, ситуація початку 1920 р. вже вирізнялась від середини 1919 р. з точки зору посилення більшовицького режиму. Втім, остаточно знищити «соціалістичну демократію» ленінці ще не могли, тому лівим соціалістам-революціонерам дозволили взяти в них участь (в бюлетені вони йшли під другим номером). Ці виборчі перегони стали піком активності борьбистів Півдня України. Головним гаслом їх кампанії стало «Хто за вільну угоду між робочим містом та трудовим селом, що є гарантією подолання голоду, холоду та господарчої розрухи – повинен голосувати за список № 2 Лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)» [11.2.456].

Так, 1 квітня 1920 р. на миколаївських підприємствах пройшла низка передвиборчих мітингів. На заводі Русверф зібралось близько 300 осіб від борьбистів на ньому виступили Яшкіна та Кутман. На заводі Ремсуд у присутності 140 робітників після промови борьбистів прийнято наказ партії борьбистів за який проголосували 136 присутніх, четверо утримались [11.2.455].

На головному суднобудівному заводі Півдня України «Наваль» мітинг зібрав 1000 осіб. Від борьбистів на ньому виступили Запорожець, Корнілов, Половкін, Раченко. При цьому борьбисти, хоча й відзначають, що «їх слухали набагато уважніше ніж комуністів», показали себе як союзники радянської форми суспільної організації суспільства, охарактеризувавши

свою партію як «радянську». Так, виступ правого есера Коротков на думку борьбистів «бив на темні інстинкти мас, зустрів рішучий опір представників радянських партій, а саме нашого товариша борьбиста Корнилова»[11.2.455].

Втім, виборча процедура проходила під цілковитим контролем ВКП(б), на яких її депутати отримають близько 70 % місць в губернських виконкомах Півдня УСРР [12.487].

Незважаючи на активну протидію їх агітаційним потугам, УПЛСР(б) отримала в Миколаївській раді близько 12 % голосів (16 місць), більшовики взяли близько 60% (78 місць). Партія зайняла друге місце випередивши РСДРП(м) і Поалей-Ціон, які також приймали участь у виборчих перегонах [11.2.456].

Зокрема, в миколаївському Союзі портових робітників борьбисти набрали 44 голоси (більшовики – 101), Союзі будівельних робітників – 21 голос проти 145 більшовицьких, трьох меншовицьких та одного Поалей-Ціон, Союзі залізничників – 29 голос проти 88 більшовицьких та 20 меншовиків [11.2.456].

До Одеської ради більшовики провели 354 депутатів (70,9% від загальної кількості), борьбисти – 57 місць (11,6 %). До складу Херсонської ради борьбисти зуміли привести 10 своїх депутатів (6,6 % від загального числа) [12.487].

Недостатньо велика з точки зору борьбистів кількість голосів пояснювалсь перепонами з боку більшовиків. Зокрема, на шпальтах надрукованої в Миколаєві «Борьбы», протягом виборчої кампанії (кінець лютого – початок квітня 1920 року) вийшло близько 15 статей та повідомлень у яких кандидати в депутати від УПЛСР(б) звертали увагу на тиск комуністів, брудну пропаганду щодо борьбистів, яка звинувачувала партію в спробах «всадити ніж у спину революції», «керуванні загонами куркулів» та іншому [11.2.453].

Паралельно з окресленою в статті «брудною пропагандою» під час виборчих перегонів, більшовики по аналогії з самоліквідованою в березні 1920 р. партією боротьбистів, активно примушували борьбистів до зникнення, шляхом поглинання їх КП(б)У. На IV партконференції КП(б)У прийнято рішення дозволити борбистам вступати до КП(б)У. Але головною умовою для цього стала «відмова від контрреволюційної думки про створення народництва і протиставлення села місту і цілковитий перехід на комуністичну платформу» [З.111, арк.11].

29 квітня 1920 р. відбулася Всеукраїнська рада партії лівих соціал-революціонерів (борьбистів). Серед представників Півдня України в ній брали участь делегати Миколаївської організації. Від Центрального комітету зібрання відкривав секретар ЦК Алексеєв. Після коротких дебатів прийнята резолюція з 14 пунктів, ключовим положенням якої стала теза, яку підтримала переважна більшість депутатів, про «необхідність утворення єдиного політично-організаційного центру соціалістичної революції [З.111, арк. 16].

Протоколи зборів регіональних УПЛСР(б), зокрема Одеської організації, дають підстави стверджувати, що цей процес відбувався далеко не однозначно. Якщо керівники борьбистів в цілому вимушені були не тільки підтримувати, а й ініціювати серед рядових партійців ідею входження до КП(б)У, то іншою була реакція місцевих активістів.

Так, в Одесі протягом лютого-червня 1920 року відбулося 17 конференцій губернської, міської та районної організації УПЛСР(б), на яких головним питанням стояло об’єднання шляхом злиття з КП(б)У [З.110, арк.1].

На вказаних зборах, разом із тезами про «неприпустимість розколу єдиного робітничого фронту», «революційну дійсність та вибір, який вимагає єднання», «наявність декількох ідентичних партій в одній країні не буде відповідати потребам як самого українського пролетаріату та селянства, так і

світового пролетаріату в цілому» та т.п., лунало багато альтернативних думок.

Зокрема, на зібранні 29 травня 1920 р., представник Балтського повіту УПЛСР(б) категорично відкидав ідею об'єднання з КП(б)У шляхом самопоглинання. Мотивацією його виступу було те, що борьбисти є опорою та захисниками інтересів в першу чергу селянства, а більшовики – пролетаріату. Окрім того, вони зі своєю політикою створення комун йдуть на конфлікт з селянами. Якщо партія борьбистів припинить своє існування, то селяни залишаться віч-на-віч з більшовиками. Подібні вислови лунали на кожній з проведених конференцій, окрім цього на сторінках «Борьбы» друкувались листи низових членів та прихильників УПЛСР(б) аналогічної направленості.

Втім, на сторінках часопису Херсонського губернського комітету та Миколаївської організації УПЛСР(б) превалювала думка керівної верхівки партії на «об'єднавчі» процеси. Так, в номері «Борьбы» присвяченому висвітленню рішень окресленої Всеукраїнської ради партії борьбистів від 29 квітня 1920 р., заголовок був наступним: «Все, кто смел, силен и молод – Все за красный меч и молот»! Відповідною було й висвітлення заходу: «На фоні активної боротьби та становлення соціалістичної революції життєво необхідною є єдність всіх соціалістичних сил навколо найбільш міцної її ланки – партії більшовиків» та т.п.

Сукупністю заходів прихильникам входження до «найбільш міцної ланки табору соціалістичної революції – партії більшовиків» вдалося достатньо швидко переломити ситуацію в місцевих осередках на свою користь. 13 травня 1920 р. в Одесі відбулась повітова конференція партії, присутніми на якій були 11 делегатів від шести волостей, вирішено ряд організаційних питань, зокрема обрано виконавчий комітет з трьох осіб (Шичко, Луговенко, Помазко). Але, як головне, на ній підкреслювалось, що цілий ряд активістів Одеси які виступали проти злиття з КП(б)У (наприклад

Михейкін та інші) на сьогоднішній день змінили свою позицію та виступають за об'єднання з більшовиками [3.116, арк. 2].

На загальноміській конференції в Миколаєві, що відбулась 17 травня 1920 р. більшістю голосів (18 – за, утримались троє) ухвалюється рішення про злиття з КП(б)У. Крім того, вирішено провести внутрішню чистку в УПЛСР(б), внаслідок якої всім незгідним з рішенням Всеукраїнського з'їзду запропоновано залишити лави партії борьбистів [3.113, арк. 8].

15 червня 1920 р. в Миколаєві відбулась губернська конференція партії УПЛСР(б). Враховуючи, що в цей час вже відбулось територіальне переформування Півдня, під час якого замість Одеської та Херсонської губернії і Миколаївського округу утворено Миколаївську губернію з Херсонським повітом (Одеська губернія залишилась), на з'їзді в Миколаєві були присутні делегати борьбистів Херсонщини. Конференція 71 голосом «за», троє «утримались», двоє проти ухвалили рішення про злиття партії з КП(б)У. Завершились збори промовистим закликом до «робітників і трудового селянства» братися за гвинтівки та вступати до лав Червоної армії, оскільки «врангелівські недобитки виповзли зі своїх нірок і їх потрібно знищити» [11.2.459].

Остаточно більшовицькій партії вдалося втілити в життя плани зі знищення борьбистів на IV Всеукраїнському з'їзді УПЛСР(б), що проходив 16-18 липня 1920 р., та заявлений як ліквідаційний. З'їзд прийняв Декларацію в якій оголошувалось загальне рішення про ліквідацію партії та злиття її з КП(б)У [11.2.462].

Для формального дотримання норм, які б юридично регламентували ліквідацію УПЛСР (борьбистів) на місцях проведені зібрання, що схвалювали рішення з'їзду. До їх проведення місцеві осередки продовжували роботу, навіть йшло кадрове поповнення партії. Одеські дослідники І. Калмакан та О. Бриндак наводять дані, що Одеський губком продовжував прийом охочих вступити до лав борьбистів навіть після рішення Ради партії

про самоліквідацію. Борьбистам знадобилась спеціальна постанова губконференції, щоб зупинити ріст партії [6.260, с. 77].

29 липня 1920 р. відбулась Одеська губернська конференція лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів). На зібранні були присутні 88 членів партії. Порядок денний складався з чотирьох пунктів. Першим стояло питання входження борьбистів в комуністичну партію, друге – завдання в професійному русі, третє – аналіз внутрішнього та зовнішнього становища, четверте – становище на селі. При обговоренні першого питання члени президії Рижов, Сирцев «шаблонно» підкреслювали необхідність об'єднання навколо комуністичної партії всіх революційних сил для остаточної перемоги пролетарської революції. Включивши вказані тези в ліквідаційну резолюцію зібрання, колишні борьбисти Одеси «від щирого серця привітали нових товаришів, які ввійшли в братню комуністичну родину». За вказаний текст резолюції віддали свої голоси 85 присутніх, троє – проти [3.114, арк. 15].

За аналогію з ліквідацією УКП(б) та прийняття «найбільш достойних» боротьбистів до КП(б)У створювались спеціальні трійки, до яких входили два представники КП(б)У та один борбист. Так, до складу трійки Одеського повіту ввійшли комуністи Микалюк і Литвинцев, від УПЛСР(б) Кирков, Тираспольського повіту – компартійці Старий і Віра, боротьбист – Михайлов. Результати їх діяльності наступні: Одеська губернська трійка провела три засідання, на яких затвердила дійсними членами КП(б)У 92 колишніх боротьбисти, 24 – кандидатами, не затверджено по різним причинам – 12 осіб. В Тираспольському повіті зареєстровано 15 дійсних членів та шість кандидатів, в Одеському повіті – 35 дійсних членів та 60 кандидатів. Загалом по Одеській губернії до КП(б)У протягом липня-серпня 1920 р. перейшло як дійсних членів 142 колишніх боротьбисти, 90 визначено кандидатами до лав компартії [3.118, арк. 1-2].

Крім розгляду питань «відповідності колишніх борьбистів довіри розбудови соціалізму в лавах КП(б)У», вони відповідали за закриття газет,

клубів, передачу майна. Так, в Одесі газету «Боротьба» закрито до 15 серпня 1920 р. Робітничий клуб борьбистів імені Лідова за рішенням трійки передано клубній секції губернського парткому КП(б)У. За спеціальними актами борбистські осередки передавали своє нечисельне майно: меблі, бібліотеки, печатки, бланки, прапори. Серед майна траплялась зброя – Одеський клуб імені Лідова мав арсенал з 11 гвинтівок [5.200, с. 109].

Остаточними акордами для УПЛСР(б) стали повідомлення такого змісту, як, наприклад, телеграма № 289: «Первомайської організації борьбистів більше не існує». А 25 серпня 1920 р. закінчує своє існування губернська трійка, що стало кінцем існування партії борьбистів [5.200, с.109].

Незгодні з самоліквідацією партійці в липні 1920 р. організували партію лівих есерів-синдикалістів. На початку 1921 р. одеський комітет партії синдикалістів діяв під керівництвом В. Арнаутова, Божкова, Сокловського [6.292, с. 820-821]. Синдикалісти спільно з максималістами проводили роботу в клубі ім.. Бориса Донського. Загальна чисельність одеської організації становила від 50 до 80 активних членів, вони зуміли випустити одинадцять номерів нелегального «Бюлетеню» та шість тиражів листівок з гострою критикою радянської влади [6.292, с. 821].

Весною 1922 р. ліві есери-синдикалісти Одеси активізувались, створивши тимчасове Бюро лівих есерів-синдикалістів Півдня України, що керувало діями партії в Одеській та Миколаївській губерніях. Після об’єднання з максималістами, Одеське бюро партії синдикалістів виступило з ідеєю консолідації всіх лівих сил у Тимчасовому об’єднавчому бюро, в якому були представлені есери Одеси, Миколаєва та інших міст України [6.292, с. 821].

Окреслені дії стурбували владу і в травні 1923 р. в Одесі проведено ліквідацію партії синдикалістів. Заарештовано шість партійних лідерів: Судив, Шелонін, Кулик, Шварц, Орленко-Уманов, Чернов і 14 активістів. Однак, влітку 1923 р. чекісти знову нарахували близько 30 членів партії

синдикалістів, половину з яких складали робітники. Остаточно ліквідувати партію органам ДПУ вдалося в 1924 р. [6.292, с. 821].

У революційних подіях 1917-1920 рр. одними з найбільш привабливих для широких мас стали ідеї соціалістичних та комуністичних перетворень. Значну роль в суспільному житті грала УСДРП, від позиції якої, залежали ключові питання розвитку України. Процес еволюції українських лівих соціал-демократів, частина з яких утворила у січні 1920 р. Українську комуністичну партію, має досить важливе значення для розуміння політичної ситуації в Україні впродовж значного історичного періоду. Адже підтримавши радянську владу, українські ліві соціал-демократи, а пізніше укапісти стали союзниками більшовиків та сприяли зміцненню їх влади в Україні. Разом з тим українські прихильники марксизму – укапісти, по суті, розробили власну націонал-комуністичну ідеологію – ідеологію українського комунізму, котра мала значні принципові відмінності від комунізму російського зразка – більшовизму [8.323, с. 5].

Організаційно-правове оформлення Української комуністичної партії відбулося наприкінці 1919 – початку 1920 р. Ядром нового партійного утворення стали Київська та Харківська організації УСДРП (незалежні). На Півдні роль ініціаторів новоствореної сили взяли на себе Одеська та Миколаївська організації. 27 грудня 1919 р. в газеті УСДРП (незалежних) «Червоний прапор» публікується відозва Організаційного комітету Української комуністичної партії. В документі йдеться, що базовим для подальшого партійного будівництва є рішення серпневої Конференції Організаційного комітету про визначення «нової лінії поведінки в напрямі перетворення УСДРП «незалежних» в Українську комуністичну партію на основі Проекту програми УКП, написаної М. Ткаченком та А. Річицьким» [3.43, арк.7].

Позиціонуючи себе як комуністичну силу, що перебуває на самостійницьких позиціях, організатори УКП пропонують власні шляхи

закріплення пролетарської революції та подальшого планомірного будівництва. Серед них за необхідне вважалось підняти внутрішні пролетарські сили України, які в своєму розвитку мусять опанувати соціалістичною Українською революцією і надати їй хід і характер, який викликається історичною неминучістю – визнання незалежності УСРР і міжнародне об'єднання працюючого пролетаріату через спілку радянських республік та їх тісне співробітництво [3.43, арк. 11-13].

Дана відозва стане ідеологічним підґрунтям для Установчого з'їзду, що проходив в Києві з 22 по 25 січня 1920 р.. З Миколаївської та Одеської організації в ній взяли участь 12 делегатів, четверо представляли Херсонщину. На ньому офіційно оголошено про створення на базі лівого крила УСДРП(н) нової політичної сили – Української комуністичної партії. Ставлячись з застереженням до політики більшовиків, новостворена сила виступала за встановлення в Україні радянської влади та «диктатури пролетаріату» [3.43, арк. 13-14].

Посилаючись на свій органічний зв'язок з українською нацією та її історією, УКП вважала, що радянська влада не повинна стояти на перешкоді національній революції, а допомагати завершувати її державотворчий етап.

До керівної ланки УКП входили такі діячі, як М. Ткаченко, А. Пісоцький (А. Річицький), О. Яворський, А. Драгомирецький, Й. Дідич, В. Животков, Я. Замочних, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Ю. Лапчинський, П. Кулиниченко, А. Симон та інші [5.231, с. 580-581].

На місцевому рівні, що характерно для націонал-комуністичних сил Півдня України, але йшло всупереч головній ідеологічній доктрині партії – створення партії «національного пролетаріату», її актив складали здебільшого представники творчої та викладацької інтелігенції. Зокрема до Херсонської УКП входили лектор Херсонського інституту В. Скрипниченко, вчителі місцевих шкіл О. Доброволянський, М. Хорунжий та інші [3.152, арк. 54].

Центральним друкованим органом партії стала газета «Червоний прапор», головним редактором і провідним публіцистом якої став А. Пісоцький (А. Річицький). Під його ідеологічним керівництвом видання піддавало гострій критиці політику КП(б)У. Теоретично ґрунтуючись на марксистських постулатах, доводилось, що партія яка фактично представляє собою філію РКП в Україні не може в повній мірі розуміти та вирішувати українські національні питання. Прикметно, що А. Пісоцький (А. Річицький) стане одним з багатьох прихильників ідей «справжнього комунізму», доля яких в наступному десятиріччі обернеться трагедією. Будучи тісно пов'язаним з Миколаївщиною (до Центральної Ради його обрано від Баштанської ради, тривалий час мешкав там), в 1934 р. його звинуватять в підриві партійної єдності, антирадянській діяльності, швидко осудять та розстріляють у квітні 1934 р. біля селища Баштанка [5.239, с. 204].

Водночас, після організаційного з'їзду УКП починає розгортати регіональну діяльність. Так, Одеська партійна організація УКП була утворена завдяки роботі інструктора УКП М. Яворського і налічувала до 30 осіб, вихідців з КП(б)У, та колишніх боротьбистів [8.323, с. 9-10.].

Зазначимо, що основну ставку лідери УКП робили на промислові райони. Згідно із «Обіжником ЦК УКП губернським, повітовим і районним комітетам» № 1 від 17 січня 1920 р. територія України поділялась на три райони: Ударний, Напівударний та Неударний (селянські райони). Південні міста – Одеса і Миколаїв відносились разом з Харковом, Катеринославом, Криворіжжям, Києвом до другої – Напівударної групи [5.231, с. 583].

Відома дослідниця українських партій революційної доби О. Любовець подає спеціальну інструкцію для від'їжджаючих на робочі місця партійців. Інструкція є достатньо чіткою та структурованою. В ній за мету ставиться вироблення шляхом пропаганди достатньої кількості політично і ідеологічно усвідомлених робітників, налагодження комунікації з центром. Як засоби –

персональна агітація, друк газет, відозв, аналіз становища промисловості і робітників та інше [5.231, с. 602-603].

У 1921 р. українські націонал-комуністи намагаються зайняти власне місце в процесі трансформації партійно-політичної системи радянської України. Втім, квітневий ІІ з'їзд УКП лише поглибив партійний розкіл. Неприйняття політики непу та опозиція до КП(б)У призвели до розколу серед ЦК і зникнення ряду місцевих осередків. Оголошена концепція розбудови національної соціалістичної держави наштовхувалась на відсутність чіткого розуміння реалізації цих державотворчих процесів на містах. Більш того, виникали настороги, що курс на відрив від радянської Росії призведе до сповзання УКП до лав «петлюрівщини». Саме такі думки лунали на губернській конференції УКП в Миколаєві 11 червня 1921 р. Зазначимо, що проблеми «остаточного викорінення петлюрівщині» та боротьби з «націоналістичною буржуазією» були центральними темами виступів на зібранні. З зауваженнями підтримано квітневе рішення ІІ з'їзду УКП по відношенню до нової економічної політики як спроби «капіталістичної реставрації». Також йшлося про розробку заходів поширення впливу серед пролетаріату міста Миколаєва, охарактеризованого як «значно русифікованого» [3.89, арк. 81].

Неприйняття непу більшістю делегатів ІІ з'їзду УКП стало фатальним для Одеського осередку УКП. Голова одеської організації УКП М. Яворський підтримав частину ЦК яка не погоджувалась з критикою непу та опозицією до КП(б)У (В. Животков, Ю. Мазуренко, Г. Лапчинський). В знак протесту він розпустив Одеську ячейку УКП і, невдовзі, перейшов до КП(б)У [5.200, с. 111].

Більш вдалою діяльність УКП залишалась в сільській місцевості. В 1922-1923 рр. посилюються заходи влади, спрямовані на перешкоджання діяльності УКП. Спеціальні повідомлення ДПУ України за 1922 р. всіляко підкреслюють її тяжке становище, робиться наголос на відірваності ідей

націонал-комуністів від реалій. Відмічаючи певні здобутки УКП в питаннях агітації, насамперед серед селянства, професор С. Кульчицький натомість зазначає, що партія складалася в основному з лідерів, які користувалися найменшою нагодою, щоб виступити з позицією, відмінною від більшовицької. Але ці лідери плазували перед офіційними особами, тобто державною партією [5.224, с. 250-251].

Намагаючись втілити наростаючу популярність населення в реальні політичні здобутки, губернські комітети УКП роблять ставку на участь своїх кандидатів у виборчій кампанії до рад у жовтні 1923 р. Але через низку причин як внутрішнього характеру, так і владної протидії, УКП не вдалося провести до рад Півдня України, на відміну від Київщини чи Катеринославщини, жодного депутата. Звичайно, що поодинокі групи УКП ще більше позбавлялися можливості впливати на політико-економічні процеси південного регіону.

Ще однією проблемою для УКП був вкрай малий кількісний склад деяких низових осередків. Листи Миколаївського повітового комітету до ЦК УКП в 1922 р. про організаційне, політичне становище, стан справ засвідчують цілий ряд труднощів в діяльності партії, серед них і відсутність «твердої підтримки серед робітничо-селянських мас та розуміння серед пролетаріату Миколаєва». Оцінки Миколаївського ДПУ щодо УКП більш категоричні: «Партія не має жодного реального впливу в місті. Спроби проводити агітацію в сільській місцевості поодинокі та не мають успіху. На засідання губернського комітету, які мають не систематичний характер, збирається не більше десяти активістів…» [3.64, арк. 23-24].

Крім того, протягом 1923-1924 рр. губернське ДПУ повідомляє про поодинокі епізоди зі створення осередків УКП на Миколаївщині, але всі вони, за версією чекістів, були безуспішними [3.66, арк. 17].

В середині 1920-х рр.. більшовикам вже не були потрібні навіть ілюзорні ознаки наявності політичного плюралізму в радянській Україні. З

початку 1924 р. владою взято курс на остаточну ліквідацію УКП. На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У приймається рішення про ліквідацію УКП. Мотивувалось це тогочасним курсом більшовиків на монопольне домінування у політичному житті республіки. Керівництво УКП за два місяці, які передували партійному з'їзду (січень-лютий 1925 р.), провело роботу з «організованого відступу партії». Частина укапістів, увійшовши до КП(б)У, отримала керівні посади та взяла участь у процесах пов'язаних з українізацією. Загалом, після розпуску ідеї націонал-комунізму реалізовувались вже не через діяльність партій, а через діяльність окремих носіїв цих ідей. [5.231, с.594].

Таким чином, вже до середини 1920-го р. більшовики здобули вирішальну перемогу над українськими соціалістами та націонал-комуністами шляхом ініціювання саморозпуску УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів). Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що завдяки низці заходів ідеологічного, дезорганізаційного та іншого характеру більшовикам у цілому вдалося переконати більшість регіональних партійних осередків боротьбистів і борьбистів, що консолідація навколо єдиної компартії України – КП(б)У є об'єктивний процес у конкретно-історичних умовах тогодення.

Аналіз діяльності їх лідерів показує, що таким чином боротьбисти та борьбисти намагались уникнути відкритої конфронтації з КП(б)У і сподівались на реалізацію власних програмних настанов у межах єдиної комуністичної партії України. Ключова різниця між боротьбистами та борьбистами Півдня України полягала в їх ідеологічних витоках. Трансформовані з Української партії соціалістів-революціонерів боротьбисти спиралися першочергово на селянство, україномовне населення. Їх актив – науково-педагогічна та творча інтелігенція. Борьбисти утворились з Всеросійської партії соціалістів-революціонерів, спирались не тільки на селянство, а й пролетаріат, їх періодика та агітація були російськомовними,

соціальна база активу – члени різноманітних спілок, частково технічна та наукова інтелігенція, кустарі та студентство.

Створюючи УКП, керівники УСДРП (незалежних) сподівались організувати нову українську компартію, зробити її об'єднавчим центром усіх комуністичних сил в Україні. Втім, проблемою стали розбіжності в поглядах серед керівництва УКП, а головне – невирішеність питання дієвої агітації серед пролетаріату Півдня України, який укапісти з одного боку характеризували як «вкрай зрусифікований», а з іншого вважали себе «партією українського пролетаріату». В той час залишались повз увагою така група їх потенційних прихильників як національно свідома інтелігенції Півдня, яка в цілому підтримала неп, а надалі українізацію. Все це призвело до того, що партія так і не змогла стати в регіоні дієвою та впливовою силою.

Натомість, після подолання опору селянства в другій половині 1920-х рр.. вище компартійне керівництво не тільки почало згортати процеси українізації, головною рушійною та організаційною силою якої стала частина колишніх боротьбистів і укапістів, а й ліквідовувало будь-які симпатії націонал-комуністичним ідеям, які відтепер стали основною перешкодою у формуванні тоталітарного ладу.

2.3. Діяльність та ліквідація громадсько-партійних утворень національних меншин регіону

Минуле Півдня України, як і багатьох інших регіонів нашої держави, містить у собі цілий комплекс яскравих і драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що проживають на ній і усвідомлюють себе національною громадою. Природним є намагання етнічних громад захистити свої права шляхом згуртування в національні громадсько-партійні об'єднання. Ціла низка яких діяла протягом

досліджуваного періоду на Півдні УСРР. Зокрема, з різною ступеню інтенсивності та часового виміру, що залежала від взаємовідносин партії та пануючої в конкретний проміжок часу владної сили, функціонували єврейські соціалістичні та комуністичні партії і об'єднання, осередки вірменської соціалістичної партії «Дашнакцутюн», Польської соціалістичної партії (ППС) та інші.

З остаточним встановленням у січні-лютому 1920 р. у південній Україні радянської влади всі законодавчо-політичні важелі, зокрема в національному питанні, опиняються в руках більшовиків. Базовою стає ленінська теорія, що поділяла національні культури на буржуазні і пролетарські. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками, навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади.

До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для існування, на початку 1920 р. підпадають осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу міського населення Півдня України, популярністю користувалася найвпливовіша та провладна партія Вірменії протягом 1918-1920 рр. «Дашнакцутюн» («Союз»). В 1917 р. троє її представників потрапили до міської ради Миколаєва. За інформацією архівних джерел, кількісний склад її активу у містах Одеса й Миколаїв досягав приблизно 350 чоловік. Партія, як найчисельніша політична організація вірменської діаспори займалась культурними, освітніми, гуманітарними проектами, тому маємо підстави стверджувати, що саме вона мала ключовий вплив на вірменську громаду Півдня України [3.69, арк.67].

Її соціальну базу становили здебільшого зайняті в кустарних виробництвах, дрібному підприємстві, насамперед хлібопеченні, громадяни. Фатальним для партії став наступ Червоною армії на Вірменію 1920 р. Перед ним партія оголошувалася «націоналістичною» і «антикомуністичною». На Півдні України, через співпрацю осередків «Дашнакцутюну» з денікінською адміністрацією, більшовицькі звинувачення поглиблювались «контрреволюцією». Через що, з точки зору компартійців, така сила апріорі втрачала можливості подальшої легальної діяльності.

Деякий час партія зуміла продовжити функціонування перебуваючи на нелегальному становищі. В 1924 р. проводиться її Загальноросійська та Харківська партійні конференції, на яких обирається Центральний комітет, приймається рішення продовжувати роботу підпільно, ставлячи за головну мету відновлення незалежної Вірменської держави. Член комітету, миколаївець А. Міроян, конспіративно проводив роботу під псевдонімом «Назар» в містах Харкові та Миколаєві, вербував нових членів, мав комунікацію з однодумцями Одеси. В 1928 р. його затримано ОДПУ та засуджено до шести років заслання до Сибіру [3.86. арк. 165-166].

З початку XX ст.. в Україні оформляються політичні гуртки, об’єднані ідеєю відтворення незалежної польської держави. Одним з найвпливовіших з них стає майбутня Польська соціалістична партія. В другій половині 1919 р. її осередки діяли при Польському клубі міста Одеси. Після того, як ППС підтримала Польщу в радянсько-польській війні, ввійшовши у липні 1920 р. до складу коаліційного уряду В. Вітоса, в Україні вона остаточно підпадає до категорії «контрреволюційна». Хоча під грифом «польська контрреволюція» в службовій документації ВНК України інформація стосовно ППС проходила, починаючи з кінця 1919 р., майже за півроку до початку радянсько-польської війни.

Слід підкреслити, що вбачаючи в новоствореній Польській державі на чолі з Й. Пілсудським одну з найбільш ворожих країн, чекісти як

першочергову виокремлювали роботу з польськими організаціями, які перейшли на нелегальне становище. У другій половині 1920 року такі організації викрито відразу в кількох містах і регіонах України, серед яких і осередок в місті Одеса. За даними ВУНК Польська організація військових на липень 1920 р. нараховувала на Одещині близько 100 осіб, більшість з яких заарештовано [3.48, арк. 11].

В свою чергу, втративши можливості для легального функціонування прихильники ППС продовжували згуртуватися навколо робітничих клубів, що займались здебільшого культурологічною роботою. Зокрема в польському робітничому клубі Одеси, клубі ім.. Фелікса Кона в Херсоні, ім.. Ю. Мархлевського на миколаївському суднобудівному заводі А. Марті та інших. При них діяли школа грамоти, драматичний гурток та щодня демонстрували фільми. Але, зауважимо, що це була виключна культурна робота. Будь-які навіть не конкретні спроби, а висловлювання щодо відновлення організаційних структур ППС жорстко переслідувались ДПУ [3.96, арк. 20-21, 37-38]. Тому, окреслені польські товариства більшовицька влада вбачала як засіб не тільки контролю за польською громадою, а й ідеологічного «перевиховання» в потрібному для себе руслі, приділяючи першочергову увагу антирелігійним та антиімперіалістичним аспектам.

Як громадські товариства функціонували у Південній Україні німецькі організації. Позиціонуючи себе в якості «інтернаціональної» комуністична влада в 1921 р. відгукується на звернення німецької громади дозволяючи реєстрацію «Союзу громадян германської раси» («Деферод») та «Союз німців-колоністів». Втім, за аналогією з польськими робітничими клубами, жодна політична діяльність, крім підтримки більшовицьких ідеологічних настанов не допускалася. Так, метою «Деферода» було завдання господарського та культурного відродження німецького населення Одеської губернії та Одеси, подолання наслідків голоду 1921-1922 рр. До лав організації входило 6000 членів, 95% з яких представляли сільське

населення. Двоє з його засновників – В. Гельцварт та В. Фольмер займали посади представників Американської адміністрації допомоги голодуючим радянської Росії [10.371, с. 76].

В подальшому, запобігаючи бажанню німецьких колоністів організувати власне Всеукраїнське об’єднання, відділом національних меншин Одеського губвиконкому «Союз німців-колоністів» реорганізовано в сільськогосподарське товариство, а «Деферод» – в «Німецький культурний союз». Під приводом переформовування в 1924 р. робота культурного союзу німців припинена [10.371, с.92].

Істотну роль у господарський і суспільно-політичний розвиток Півдня України внесли представники єврейської громади. Відзначимо, що саме єврейські партії були найбільш організованими та чисельними серед національних партій регіону в окреслений у дисертації період. Початок їх формування перепадає на кінець XIX ст.. Найпотужнішою силою стала утворена у вересні 1897 р. соціал-демократична партія єврейських ремісників і робітників Бунд.

В період громадянської війни бундівці в цілому підтримали більшовицьку владу, їх представники частково переходили до КП(б)У та ЄКП, менша частина посилила лави меншовиків. В 1920 р. більшовики надавали лояльним бундівцям певні посади в місцевих органах влади. В лютому 1920 р. помічником міліції Михайлівського району Одещини призначено бундівця [12.487].

Відповідно до позиції Комінтерну переважна частина бундівців у березні 1921 р. заявила про саморозпуск та перехід до лав РКП(б). Частина колишніх бундівців не погодилась з цим рішенням. Висловлювалась занепокоєність подальшою долею єврейського руху, через «повну асиміляцію з більшовиками, що унеможливлює вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)» [3.136, арк.9].

Серед тих бундівців хто прийняв пропозицію більшовиків було чимало з багаторічним партійним стажем. Згідно списків членів та кандидатів у КП(б)У по Миколаївському округу, які в різні часи перебували у єврейських партіях, заяви про вступ подали: Б. Калманович – член Бунду з 1898 р., А. Шустерман в Бунді з 1903 р., бундівці з 1905 р. – С. Коростошевська, Я. Берг, Е. Промишлянська, А. Фаубух, з 1908 р. Соломон Райсхін та інші [3.65, арк. 3].

Натомість незгодні з «вливанням до більшовиків» бундівці емігрували, або працювали в меншовицьких організаціях. Серед документів Одеського осередку РСДРП(м) є кілька звернень підписаних меншовиками спільно з Бундом протягом 1921 р., де вони позиціонуються як «Одеський комітет соціал-демократичного Бунду». Відозви, що починаються з гасла «Пролетарі всіх країн єднайтесь», містять різку критику дій більшовицької влади. Вона трактується як така, що власною диктатурою підмінила диктатуру пролетаріату. Як засіб боротьби з соціал-демократами комуністи обирають не слово, або думку де вони безсилі, а терор і репресії, зокрема, заарештувавши близько 100 чоловік Всеукраїнської конференції РСДРП(м) і Бунду. Готуються нові процеси як для соціал-демократії загалом, так і Одеської організації зокрема [3.104, арк. 64].

У підсумку, дії більшовиків трактуються бундівцями і меншовиками як такі, що знищують робітничу соціалістичну опозицію, посилюючи тим самим позиції контрреволюції буржуазії та поміщиків. В результаті це призведе до «великого вибуху, який повністю знищить революцію робітників» [3.104, арк. 64].

Разом з Бундом у березні 1921 р. самоліквідувалась нечисельна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилась в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частину членів Комфербанду прийнято до КП(б)У за індивідуальними заявами [5.252, с.245].

Суперечливо склалися стосунки більшовиків з єврейськими сіоністськими силами. У 1920 р. на Півдні України існували осередки двох сіоністських партій – Сіоністська соціалістична і партія сіоністів-трудівників. Партії мали свої молодіжні ланки – Сіоністсько-соціалістичний союз молоді та організація сіоністської молоді. Більшість їх членів становила учнівська (60-65%), реміснича та кустарна (20%), робітнича (10%) молодь віком від 16 до 25 років. Вони співробітничали в «Гехолуці» (який тільки на Одещині мав близько 1,5 тисячі членів) та «Гашомері». Центральний комітет СССМ видавав інформаційний двотижневик «Югенд». В Одесі виходила газета «Дер Юнгер Кемпфер» (орган міського комітету СССМ) [3.141, арк.12].

Групи сіоністів-соціалістів існували також в Березівці і Балті на Одещині. В Одесі знаходився Центральний комітет партії сіоністів-трудівників, осередки якого існували в усіх населених пунктах Одещини, де існували значні групи євреїв [6.292, с. 64].

На Миколаївщині групи сіоністів-соціалістів діяли в Новому Бузі (12 осіб), Новополтавці (15 ос.), Єфингарі (вісім ос.). Вони мали тісний зв'язок з осередком міста Херсон, де «знаходився їх керівний орган» [3.64, с. 24]. Здебільшого їх робота мала агітаційний і культурно-просвітницький характер. Так, у Новополтавці сіоністи-соціалісти відкрили «сіоністську сцену» на якій проводили різноманітні заходи, намагались привернути до організації крім юнацтва кустарів і торговців [3.64, с. 24].

Втім, враховуючи факт неприйняття сіоністської ідеології радянською владою, легалізувати діяльність новоствореній силі не вдалося. Партія переслідувалась як правлячою владою, так і критикувалась офіційними єврейськими організаціями. Сіоністи стають об’єктами репресій, арештів, обшуків. Так, при обшуку канцелярії партії в селищі Єфингар знайдено анкети з питанням «Мета Вашого вступу до організації», на яке надана відповідь «Для розвінчання та підриву радянської влади, партії і комсомолу». Це дало підстави миколаївським чекістам охарактеризувати сіоністів як

«контрреволюційний сіоністський рух з завданнями шовіністично-націоналістичного характеру» [3.64, с. 24].

Влітку 1922 р. стався арешт членів III з'їзду і судовий процес над сіоністами в Києві. Після чого репресії набувають системного характеру. Наприкінці 1923-1924 рр. в Одесі затримано 107 сіоністів, ще 116 по Одеській губернії, невдовзі 80 з них вислано до Палестини [6.292, с. 64].

У звіті Миколаївського губернського ДПУ сіоністів поділено на дві групи – політичну та економічну. Перша – ті хто залишається в регіоні та здійснює спроби зв'язку з Центром переважно через торговців-спекулянтів. До економічної групи (або палестинців) віднесли тих хто збирається до переїзду в Палестину – здебільшого селяни-середняки. Як приклад наводиться громада Ново-Полтавки, де перша група становить 14-15 осіб, які збираються не більше ніж по двоє-троє та не викликають особливих симпатій у населення. Друга група становить 35 родин, що вже оформили необхідні документи для від'їзду в Палестину [3.64, с. 37].

У середині 1922 р. ДПУ намагається знищити «Гехалуц», заарештовує її активістів. Втім, арешти членів цієї сіоністської організації триватимуть протягом всього першого більшовицького десятиріччя. Так, в березні 1923 р. в Одесі заарештовано 50 чоловік, у квітні, липні, серпні та листопаді 1926 р. до 100 чоловік, у березні-квітні 1927 р., грудні 1928 р., жовтні 1929 р. – близько 150 чол. [6.292, с. 48].

Незважаючи на репресії сіоністські групи в середині 1920-х рр. зуміли не тільки вижити організаційно, а й навіть активізувати свою діяльність. Згідно звіту Одеського губкому за період з травня 1924 р. по лютий 1925 р. сіоністські організації об'єднували до 300 членів, в тому числі близько 180 юнаків і дівчат. Крім того, дитяча сіоністська організація нараховувала до 200 дітей. Сіоністські групи продовжували видавати машинописні листівки та журнали [3.98, арк.7].

Відповіддю влади стали традиційні для неї репресивні кампанії. У вересні 1924 р. заарештовано 107 сіоністів у Одесі і 116 – в регіонах губернії. В результаті цієї операції більше 50 чоловік виїхало до Палестини, а 20 дало підписку про відмову від сіоністської діяльності. Інших звільнили як таких, що були неактивні в роботі. Протягом грудня 1925 - січня 1926 р. заарештовано Одеське керівництво студентського сіоністського союзу молоді «Гістадрут», партії сіоністів-трудівників і сіоністсько-соціалістичного союзу молоді. Більшість заарештованих направлено в заслання на Північ терміном на три роки [6.292, с. 49].

Внаслідок цієї акції чисельність сіоністських партій Одеської губернії зменшилась до 50 осіб, а молодіжних організацій – до 130. Майже половина сіоністів Півдня УСРР дислокувалась у Одесі, а інші – переважно у Херсонському та Миколаївському округах. Для ідеологічного «обгрунтування» антисіоністських репресій у Одесі організовано робітничу конференцію, спрямовану проти «сіоністської контреволюції». В той же час євреям, які працювали в системі радянських організацій та установ, надані рівні з іншими національностями можливості для освіти, обрання професій та діяльності в усіх сферах господарчої, наукової, культурної та іншої діяльності. Поєднуючи ці заходи більшовицька влада зуміла до 1930 р. практично повністю знищити сіоністські організації Півдня України [5.238, с.47].

По іншому ніж з соціалістами-сіоністами складалися відносини більшовиків з представниками єврейських національно-комуністичних партій. Оскільки вони не доставляли подібного до сіоністів клопоту правлячому режиму. В серпні 1919 р. формується Єврейська компартія «Поалей-Ціон». Під час денікінської окупації Півдня України ЄКП(П-Ц) перейшла на нелегальне становище. По закінченні якої, наприкінці січня 1920 р. в партії відбуваються організаційні перетворення. Українське центральне бюро ЄКП (П-Ц) переформатовано в Український головний

комітет ЄКП(П-Ц). Партія мала власні губернські комітети, Лівобережне та розташоване в Одесі Правобережне бюро. Одеський комітет партії об'єднував крім безпосередньо одеської також міські ячейки в Подільській та Миколаївській губерніях. Натомість в повітах членів партії практично не було. Всього ряди Одеського комітету нараховували до 100 чоловік, на думку чекістів «найбільш розвинутих робітників і інтелігенції» [5.200, с. 134].

Зазначимо, що новостворена єврейська комуністична сила активно позиціонувала себе в якості «єдиного представника інтересів єврейства», на відміну від «антирадянських сил» соціалістичного табору. Резолюція Одеського губкому ЄКП(П-Ц) від 20 лютого 1920 р. засуджувала Сіоністську соціалістичну партію та частину Бунду, що «скотились до меншовицького табору». В той час як прибічники комуністичної ідеології «віддавали і віддають всі сили для червоного будівництва». Пропонувалось, як представникам робітничого класу постраждалим від «білогвардійської окупації», надати ЄКП(П-Ц) місця в Ревкомі, в атестаційній комісії при Ревкомі, в мандатній комісії з виборів до рад. Видати розпорядження Ревкому про рівноправне становище ЄКП серед інших радянських партій, з наданням посад у різноманітних радянських установах [3.121, арк. 7-8].

Більшовики пішли назустріч побажанням єврейських комуністів. ЄКП стала єдиною партією національних меншин Півдня України якій влада дозволила взяти участь у виборах до рад квітня 1920 р. Підсумкові результати виборчих перегонів стали достатньо скромними для єврейських комуністів. Так, ЄКП(П-Ц) на Одещині отримала два місця (0,4 % від загальної кількості голосів), до Миколаївської ради ввійшов один партієць (0,8% від загальної кількості голосів), до Херсонської ради представники ЄКП(П-Ц) не потрапили [12.487].

Надаючи можливості для легальної діяльності, більшовики намагались використати ЄКП для боротьби з непідконтрольними владі сіоністськими рухами. Так, інструкція губернським відділам ДПУ передбачала наступне:

1. Ідейна боротьба доручається єврейським комуністам. Бажано, щоб і інші товариші брали в ній участь, адже сіонізм є фактором, що виходить далеко за межі внутрішнього єврейського питання.

2. В розгромі сіоністських організацій, однак, не треба виходити з наступних рамок:

а) нагляд та реєстрація;

б) ставити перепони проведенню спільних зборів (не надавати приміщення), затримувати їх учасників на 24 години за несанкціоноване їх проведення;

в) листування з сіоністським рухами, як закордонними, так і в межах радянської країни підлягає обов'язковій цензурі. В залежності від інтересу, або пересилається до центру, або залишається в місцевих Таємних відділеннях, не надаючи їх адресату;

г) не надавати документів для проїзду по залізничних шляхах за мандатами сіоністських організацій «Герцля», «Кадима», «Ля-Ахуза», «Маккабі» та іншим;

д) поступово, під будь-якою мотивацією займати їх приміщення, аргументуючи це необхідністю для військових та інших установ [3.55, арк.18-21].

Відзначимо, що протягом 1920-х рр. головною формою роботи ЄКП(П-Ц) стала культурницька діяльність, серед ідеологічних гасел перевага надавалась вузько-єврейській проблематиці – організації комуністичної диктатури в Палестині [5.200, с. 133-134].

Так, Одеський комітет Єврейської комуністичної партії в 1921 р. видає тези присвячені четвертій річниці більшовицької революції. В них йдеться, що капіталізм – це лад заснований на пограбуванні колоній і гнобленні малих націй. Подарувати свободу народам може лише диктатура пролетаріату, за яку єврейські комуністи боролися на фронтах громадянської війни в лавах Червоної армії. Враховуючи, що саме Жовтнева революція не лише

проголосила, а й здійснила на практиці гасло самовизначення народів, завдання ЄКП боротися на чолі єврейського пролетаріату за остаточну перемогу Жовтня [3.130, арк.6].

Чимало єврейських комуністів входили до ремісничих товариств. Так, в Одеському союзі «Голка» перебувала майже половина кадрового складу ЄКП(П-Ц) на протязі 1920-1921 рр. Згідно діаграми професійної приналежності членів партії ЄКП станом на листопад 1920 р. з 108 членів партії 49,8% перебувала в лавах даного об'єднання, в серпні 1921 р. цифра становила 49,9 % [3.149, арк.136-137].

Внутрішньопартійний циркуляр № 2 від 14 січня 1920 р. присвячено взаємовідносинам ЄКП(П-Ц) з іншими союзними партіями. В ньому крім безпосередньо більшовиків виокремлено партію боротьбистів. Саме з ними ЄКП першочергово вступила в тісний контакт на місцях, як з «найбільш близькою ідеологічно національною партією» [3.123, арк.24].

Також в циркулярі вимагалось активізувати створення розгалуженої мережі єврейських комуністичних осередків, займати максимально виважену позицію до КП(б)У, оминати конфлікти, координувати свої дії з представниками інших комуністичних сил. Як першочергове перед місцевими осередками поставлено завдання боротьби з залишками «білогвардійщини» та меншовиками [3.123, арк.25].

Незважаючи на вимоги займати максимально виважену позицію щодо КП(б)У наприкінці 1920 р. відносини ЄКП з більшовиками погіршились. Головною причиною стало створення владою Єврейських секцій, що перетворились на орган пропаганди, завданням якого стало залучення неорганізованого єврейського пролетаріату на бік нового режиму. У відповідності до партійної політики боротьби як проти російського «великодержавного шовінізму», так і проти «буржуазного націоналізму» неросійських народів, Євсекція боролася з «єврейським класовим ворогом»,

до лав якого заносились не тільки релігійні або національні прояви, а й намагання розвивати власну комуністичну партію [5.238, с. 114-115].

В знак протесту ЄКП організовувало мітинги, політичні суди над євсекціями, спектаклі, культурні, просвітительські та політичні студії. Зокрема, Одеська організація спільно з Єлизаветградською виступили з протестами у зв'язку із закриттям єввідділом борохівського клубу [3.134, арк.2-3].

Конфронтація між провладною Єврейською секцією та ЄКП(П-Ц) охоплювала різноманітні сфери громадсько-політичного життя. В зверненні Центрального комітету ЄКП до місцевих осередків від 10 грудня 1920 р. йшлося про: «Зростання авторитету нашої організації, як в політичному, так і в організаційному плані змусили Євсекцію вести з нами брудну та відчайдушну боротьбу…Їм вдалося прийняти спеціальний циркуляр, в якому наша партія трактується «шовіністичною», з якою не можна мати справу» [3.123, арк. 64-65].

Шляхом посилення «антисіоністської» та «антиклерикальної» роботи ЄКП намагалась зміцнити свої позиції в єврейському громадському середовищі, позиціонуючи себе «стійкими захисниками єврейської культури». В цьому питанні вони піддавали критиці позицію Євсекції. Згідно циркуляру розташованого в Одесі Правобережного партійного бюро за № 31/1796 від 20 вересня 1921 р.: «Культурна комісія при Правобережному бюро пропонує всім осередкам ЄКП розвинути активну діяльність довкола Всеукраїнського з'їзду діячів єврейської освіти. Влаштовуйте мітинги, лекції, диспути, залучайте якомога більшу кількість єврейських вчителів. Не дайте себе ізолювати. Єврейська секція сподівається перетворити цей з'їзд в орган єврейської асиміляції. Ми повинні зробити все можливе, щоб він став з'їздом Єврейської культури» [3.140, арк.17-20].

Циркуляр секретаря ЦК ЄКП Ароцкера від 7 липня 1921 р. пропонував відкрити літературні студії при всіх школах, де є учні на ідиш, охопити на

спеціальних заняттях весь курс єврейської літератури, включно до сучасної. Окремо додавалася програма, що складалась з 15 лекцій та список рекомендованої літератури [3.140, арк.25].

Нововведенням у роботі з єврейською громадою Півдня України стало видання щомісячної «Усної газети». Як правило, читання її відбувалося в робітничих клубах, спеціально підготовленими лекторами. Газета містила в собі літературний відділ, місцеві новини та агітаційні матеріали. Знайомство з номером, як правило, закінчувалося концертом. Обов'язковою умовою стало залучення на вказані заходи якомога ширшого кола безпартійного пролетаріату [3.147, арк.123].

З огляду на ідеологічні особливості того часу, обов'язковими серед єврейського населення стали лекції, що пояснювали «історичну правду» про Жовтневий переворот. Їх назви говорять самі за себе: «Чому запізнився єврейський жовтень», «Як утворилася Єврейська комуністична робітнича партія», «Євреї в боротьбі зі світовим імперіалізмом», «Підтримка євреями Жовтня та політики більшовиків» і інші [3.147, арк.125].

Також перед культурною роботою ЄКП поставлено ряд «ударних» цілей, головними серед яких вважались підготовка партійних кадрів і агітаторів, освіта й політичний розвиток широких прошарків єврейських трудящих, проведення антирелігійної кампанії.

Незважаючи на достатньо активну громадсько-культурну діяльність, дезорієнтація в питаннях подальшого розвитку викликали в партії внутрішню кризу. В червні 1921 р. ЄКП (П-Ц) звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати перемовини про об'єднання. Непримиренна позиція правлячої партії змусила третій Всеросійський з'їзд ЄКП (П-Ц), який відбувся у грудні 1921 р., прийняти рішення про ліквідацію партії. Члени ЄКП (П-Ц) приймались до РКП(б) на індивідуальній основі. Праве крило ЄКП (П-Ц) перейменоване у Єврейську робітничу компартію. Саме вона отримає від

єврейського відділу Наркомату національностей легалізацію та проіснує до 1928 р. [5.238, с.39-40].

Втім, існування навіть цілком лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі «перемігшого пролетаріату». Ще 29 березня 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) надало санкцію ДПУ на «провадження в державному масштабі» масових арештів, обшуків та чисток меншовиків, бундовців та поалей-ціоністів.

У 1925 р. Одеський осередок ЄКП обвинувачував владні структури в «поступовому придушенні діяльності…Матеріали нашого центрального щомісячного органу «Єврейська пролетарська думка» затримуються владою на кілька місяців, редагування матеріалів в цьому виданні носить характер або повної заборони, або фальсифікації авторської думки» [3.98, арк. 29-31].

За повідомленнями начальника таємного відділу ОДПУ Т. Дерибаса, на 1 січня 1924 р. на обліку перебувало 750 сіоністів. В подальшому їх кількість збільшилась до 2270. Окрім того, «проводилось 12 агентурних розробок по нелегальних об’єднаннях колишніх членів сіоністських партій», по яких проходило 372 особи. В провадженні знаходилось 986 «одноосібних агентурних справ» та 55 «групових» [5.238, с. 145].

Трансформація суспільно-політичного ладу держави в бік жорсткого авторитаризму другої половини 1920-х рр. зумовила перехід питання про закриття ЄКП з дискусійної в практичну сферу. 15 червня 1927 р. за підписом заступника голови ОДПУ Г. Ягоди до Політбюро комуністичної партії направляється службова записка, де пропонується: «В зв’язку з активізацією діяльності Єврейської комуністичної робітничої партії прошу ЦК вирішити питання про її подальше існування…Оскільки в єврейських масах ця партія маловпливова, її ліквідація відбудеться непомітно та не викличе ніяких протестів» [5.238, с. 152].

Загальновідомо, що 1928 р. визначено Й. Сталіним, як «Великий перелом» у всіх сферах соціалістичного будівництва. Саме він стане останнім

в існуванні Єврейської комуністичної робітничої партії. В 1928 р. влада почне розробляти Біробіджанський проект, а ЄКП залишиться фактично єдиним його легальним критиком. 24 травня 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає ухвалу про «Ліквідацію легально існуючої партії ЄКРП (Поалей-Ціон)».

В ніч з 25 на 26 червня 1928 р. співробітниками ОДПУ будуть захоплені всі приміщення та конфісковано все майно ЄКП, Єврейського комуністичного союзу робітничої молоді, партійного клубу імені Борохова. Тієї ж ночі проведено обшуки в квартирах керівників та активістів партії. Незважаючи на міжнародні протести, її діяльність остаточно припинена.

Отже, процеси ліквідації національних громадсько-партійних утворень Півдня України хоча і повторювала в цілому загальноукраїнські тенденції, але й мали свою специфіку. По-перше, це гуртування великих груп національних меншин навколо власних партій. Так, найразголуженішими в Україні осередки вірменського «Дашнакцутюну» були на Півдні. Місто Одеса стало загальноукраїнським центром як ЄКП(П-Ц), так і інших єврейських партій і рухів.

По-друге, фактор тривалої денікінської окупації Півдня України. Адже, після вигнання армії Денікіна в січні-лютому 1920 р., більшовики автоматично зараховували до «контрреволюції» всіх хто співробітничав з нею, зокрема «Дашнакцутюн». Силам які протистояли Білому руху – частині Бунду та ЄКП(П-Ц), влада дозволила приймати участь у роботі ревкомів та надала другорядні посади в органах влади. Втім, така ситуація тривала лише протягом 1920 року, в наступному більшовики жорстко дотримувались курсу на встановлення повного єдиновладдя.

Спочатку більшовики взагалі лояльно ставилися до єврейських комуністичних сил. Їм гарантувався вільний розвиток, повагу до національної культури. В свою чергу, більшовики використовували їх для боротьби з соціалістично-сіоністськими об’єднаннями регіону. Але,

«гармонія» у взаємовідносинах ЄКП(П-Ц) з більшовиками тривала недовго. Вже в 1921 р. створюючи Єврейські секції при місцевих виконавчих комітетах компартійці намагаються взяти на себе всю ідеологічну роботу з єврейською громадою.

Надалі, протягом першого комуністичного десятиріччя, диктатура робітників і селян перетворилася в монопартійну диктатуру. Якщо в культурне і економічне життя політика непу принесла певну лібералізацію, то політична система являла собою жорсткий авторитарний режим, еволюціонуючи в бік його подальшого посилення. Формуючи з ЄКП(П-Ц) ЄКРП, єврейська громада намагалась адаптуватися до нових умов, однак їх зусилля виявились марними. Хоча й ЄКРП протримається до 1928 р., але впливу на суспільні процеси вона не матиме, займаючись культурою. Але саме після її розпуску у Південній Україні, як і в СРСР у цілому, зникне остання партія, альтернативна більшовицькій.

Таким чином, аналіз політичного спектру, ліквідації соціалістичних, національно-комуністичних та національних партійно-громадських об’єднань Півдня УСРР засвідчує, що незважаючи на певні труднощі, гасла національної та соціальної справедливості, самовизначення націй і державності мали значну популярність серед населення досліджуваного регіону.

Власну нішу в суспільно-політичній сфері української радянської держави намагались зайняти національні партії, сповідуючи соціалістичну та комуністичну ідеологію. Захопленість їх лідерів абстрактними ідеями «розбудови нового суспільства» вселила в них впевненість у можливість втілення в життя декларованого права кожної нації не тільки на вільний розвиток власної культури, а і створення власної держави.

Зазначимо, що на деякий час національні партії зуміли скласти певну конкуренцію КП(б)У. Зокрема, їм вдавалось як згуртовувати навколо себе

чисельні національні громади (єврейські партії), так і акумулювати затребувані суспільством ідеї (українські соціалістичні та національно-комуністичні сили). Також після звільнення Півдня України від Денікіна національно-комуністичні сили приймали участь у роботі ревкомів, структурах виконавчої влади.

Але особливість авторитарного режиму більшовиків полягала в неможливості існування навіть ідейно спорідненої опозиції. Першочергове знищення плюралізму серед комуністичних партій підтвердило непримиренність більшовиків та їхньої ідеології. А те, що першими ліквідовувались українські національні партійні організації підтверджує імперську сутність більшовицької ідеології. Крім того, на них влада певною мірою провела апробацію ліквідаційної стратегії та методику роботи каральних органів.

Тому сподівання як керівників цих сил, так і рядових членів на можливість тривалої легальної діяльності у політико-правовому полі радянської держави виявились хибними. Так само як і трагедією для багатьох політичних лідерів, які піддались більшовицькому тиску та ініціювали саморозпуски партій з подальшим входженням у КП(б)У, обернеться вже наступне десятиріччя під час якого вони підпадуть під жорна репресивно-каральної системи.

РОЗДІЛ 3
ЗНИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДНЯ УСРР

3.1. Регіональні осередки РСДРП(м) як об'єкт державного переслідування

Ще до 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. особливо «тісні» відносини в більшовицької партії склалися з РСДРП(м). Це пояснюється тим, що саме з лав соціал-демократів утворилась партія прихильників В. Леніна. Безпосередньо РСДРП бере свій початок з 1880-х рр.., коли Г. Плеханов об'єднав розрізнені соціал-демократичні гуртки у першу марксистську організацію «Визволення праці», осередки якої (в першу чергу сформований на марксистській платформі «Південноросійський союз робітників») з'явилися і в регіоні, окресленому територіальними рамками нашого дослідження.

В 1903 р. на II з'їзді РСДРП під час розколу на прихильників В. Леніна (більшовики) та Ю. Мартова (меншовики) виникла РСДРП(м). В подальшому вони ситуативно зближувались, знову конфліктували в питаннях стратегії та тактики революційної боротьби. Нарешті, в 1917 році меншовики остаточно перетворились на самостійну соціал-демократичну робітничу партію. З приходом більшовиків до влади розпочинається процес силового витіснення РСДРП(м) з політичної арени.

Зазначимо, що соціальну базу організацій РСДРП(м) у Південній Україні становили насамперед представники так званої «робітничої інтелігенції» – інженери, кваліфіковані робітники та інші. Ще одну частину партійного контингенту складали представники інтелігенції – лікарі, вчителя, студенти, службовці.

Водночас РСДРП(м) більшовики в період 1919-1920 рр. дозволяли діяти напівлегально. Доречною є думка дослідника В. Ченцова, що упродовж 1920 р. РКП(б) проводила з меншовиками своєрідну політичну гру. З одного боку, меншовики легально мали власні партійні установи, висували своїх кандидатів на вибори до місцевих рад, зустрічались із зарубіжними делегаціями, проводили мітинги й навіть були делеговані без права вирішального голосу на VIII Всеросійський з'їзд рад.

Однак, документальні матеріали свідчать про чітко визначену державну політику, спрямовану на силове знищення опонентів. На думку авторів дисертаційного дослідження, яка співпадає з сучасними оцінками багатьох істориків, репресії проти членів РСДРП(м) набули системного характеру починаючи ще з 1919 р.

Саме тоді максимально чітку та жорстоку позицію відносно РСДРП(м) сформував більшовицький лідер. В 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму» та в такий спосіб окреслив ставлення офіційної влади до них. Засоби боротьби з соціалістичною опозицією В. Ленін виокремив у брошурі, присвяченій продовольчому податку в 1921 р.: «Ми будемо тримати меншовиків та есерів все рівно як відкритих, так і «перефарбованих» безпартійних у в'язницях» [4.175, с. 48-49].

Бажання «тримати у в'язницях» політичних опонентів стало одним з чинників процесу над київськими меншовиками – членами Центрального бюро, що відбувся у березні 1920 р. Серед обвинувачень – співробітництво з денікінцями та «захоплення» влади у профспілках. З огляду на тему нашого дослідження, інтерес становлять більшовицькі інтерпретації подій на Півдні України, зокрема в Одесі. Згідно циркуляру НК: «Денікінська окупація вплинула на меншовиків деморалізуючим чином…В деяких містах, зокрема Києві та Одесі, вони підтримали денікінську армію…В Києві меншовики, захопивши в свої руки Центральне бюро профспілок, відкрито

співпрацювали з білогвардійською владою…В Харкові меншовики випускали газету, яку денікінська влада визнала демократичною… Рішення IV конференції КП(б)У (березень 1920 року) відверто та категорично підкреслюють, що з подібними партіями необхідна найрішучіша боротьба аж до їх повного придушення» [3.58, арк.2].

Не менш категоричним був звіт Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 р.: «В Україні радянська влада вимушена вести боротьбу з контрреволюцією в різних її проявах, починаючи від соціальних домовленостей, закінчуючи шпигунством…Політичні угруповання, ворожі радянській владі, досягли на Україні відчутного розвитку. Активізувались меншовики, демагогічна політика яких в умовах економічної та продовольчої розрухи становила безпосередню загрозу диктатурі пролетаріату....» [3.49, арк. 8-9].

Логічним продовженням чого стали ліквідаційні кампанії проти опонентів. У зв’язку з якими стрімко знижується чисельність партії меншовиків у Південній Україні. Так, у Миколаєві, за даними спеціальних повідомлень Надзвичайної комісії, їх число – в 1920 році становило 127 активних членів, в 1921 році – 73 особи [3], наприкінці 1921 року також вдвічі меншою стала кількість меншовиків Одеси (350 проти 700 в 1920 році), в Херсоні (48 в 1921 р. проти 74 у 1920р.). Для порівняння, у центральних областях України (райони, що утворили сучасну Черкаську область) кількість активних прихильників РСДРП становила – в 1920 році 107 членів, в 1921 році – 52 меншовики [3.49, арк. 10].

У серпні 1920 р. ВУНК провела арешти серед меншовицьких лідерів, активістів профспілкового руху. Заарештовано всіх делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП, серед яких і представники Південного регіону України. Вилучено документи партії, які потім використовувались як доказова база в обвинуваченнях проти соціал-демократів. З матеріалів мандатної комісії конференції стало відомо, що в цей час в Україні нараховувалося всього 1318

членів партії, з яких 80% – представники інтелігенції, а 20% – з робітників [3.49, арк.16].

Навіть при такій відверто ворожій політиці більшовиків, меншовики відкидали політичного радикалізм, надаючи перевагу конструктивному діалогу з владою, намагаючись не зашкодити «соціалістичній розбудові».

Так, на початку 1920 р. 20% Миколаївської організації РСДРП(м) добровільно відправились на радянсько-польський фронт. Безпосередньо на зібранні РСДРП(м) м. Миколаєва війна була визнана як «класова та контрреволюційна» з боку Польщі. Після ліквідації фронтів та переходу до господарчої відбудови посилилась «антирадянська» агітація, насамперед з боку есерівських сил, головна увага якої прикута до незадовільного матеріального становища робітників. Наслідком цієї агітації стали страйки на двох найпотужніших підприємствах міста – «Наваль» та «Руссуд». В свою чергу, Миколаївська організація РСДРП(м) засудила ці дії, прийнявши звернення до робітників, де йшлось про те, що «активна боротьба з радянською владою шляхом страйків, або збройних повстань є шкідливою для соціалістичного будівництва» [3.105, арк. 37].

Свою роль як захисника інтересів трудящих меншовики вбачали в представництві у радах, виконавчих комітетах, профспілках та інших радянських організаціях та установах вони намагалися втілити в життя доктринальні засади власної політики. В цей період меншовикам вдається провести своїх представників до місцевих рад, зберегти більшість у керівництві цілим рядом профспілкових організацій. Так, паралельно із Третім Всеросійським з’їздом профспілок, скликаним у Москві 6-13 квітня 1920 р., проходила і конференція РСДРП(м). Оскільки більшість членів партії перебувала в рядах профспілкових організацій, меншовики вирішили поєднати ці два заходи. На конференцію прибуло 56 делегатів з вирішальним голосом, що представляли 26 партійних організацій. Прийнято нову Програму РСДРП(м). Головними тезами якої стало:«соціальна революція –

складний і тривалий історичний процес, а не короткочасне повстання»; «політика тероризму є неприйнятною як метод революційної диктатури»; «влада в радянській країні повинна базуватися на добровільній угоді пролетаріату із селянством, до того часу, поки подальший економічний розвиток у міжнародному масштабі не створить передумови для одноосібної диктатури пролетаріату» [3.58, арк.12-13].

Така принципова позиція меншовиків, що йшла в розріз з центральним питанням більшовицької ідеології – «класової диктатури пролетаріату», не могла залишатись без відповіді. Тому, остаточно вирішивши для себе питання про зарахування меншовиків у «контрреволюційний табір», до розправи з протестами влада залучає як чекістські, так і судові органи. Протягом 1921-1922 рр. влада проводить низку арештів меншовиків по всій Україні. Разом з такими містами як Київ, Катеринослав, Харків репресій зазнали соціал-демократи найкрупніших міст Півдня України – Одеси, Херсона, Миколаєва.

Зокрема, у Херсоні 26 березня 1921 р. заарештовано 32 соціал-демократи, серед них і колишні меншовики. Через дві доби більшість із затриманих звільнено як «випадковий елемент». За гратами залишилось 11 меншовиків. Через тиждень семеро з них переведено до Миколаєва, де невдовзі двох з них засуджено на два роки позбавлення волі, п’ятьом іншим у якості міри покарання визначено чотирічне заслання [3.58, арк.17].

Центральний орган більшовиків України газета «Комуніст» із знущальною іронією опублікувала статті «Некролог по РСДРП (у рамці)», де пафосно повідомлялося, що меншовизму в Україні більше не існує [11.2.465]. Загалом, торкаючись ролі періодичної преси в ідеологічних кампаніях більшовиків слід зауважити, що компартійці вміло використовували та спекулювали на протиставленні термінів «більшовизм» та «меншовизм». В численних публікаціях населенню втлумачувалось, що саме за більшістю, яку уособлює КП(б)У «правда та перемоги», в той час як меншість –

меншовики не мають ані підтримки «трудящого класу», ані перспектив на майбутнє у «новому суспільстві».

Разом з цим, силові заходи не давали бажаного для більшовиків ефекту, лише на короткий час призупиняючи меншовицьку діяльність. У циркулярі ЦК КП(б)У, виданому на початку 1921 р., вказувалося: «Неухильно роз'яснювати безпринципність і контрреволюційність партій меншовиків, есерів, вказуючи, що єдиним вірним представником волі пролетаріату є комуністична партія» [3.49. арк.41].

Протягом 1920-1923 рр. відбувся цілий ряд судових процесів над меншовицькими лідерами, представниками молодіжного руху. Зауважимо, що по відношенню до Російської Соціал-Демократичної Спілки Робітничої молоді (РСДСРМ) ЦК комсомолу виробив наступну тактику: переслідування за нелегальні зібрання та видавницьку діяльність, збір компрометуючих матеріалів, контроль за закордонними зв'язками Особливе значення надавалось ліквідації інтелігентської верхівки соціал-демократичної спілки, що на думку керівників комсомолу дасть змогу послабити молодих меншовиків. Цікаво, що найбільшу небезпеку з точки зору комсомолу становила загроза конкуренції з боку меншовиків у формуванні ідеологічних настроїв серед молодіжного робітничого середовища. Як йдеться в документі, РСДСРМ «єдина з усіх не комуністичних організацій, яка намагається охопити безпосередньо робітничу молодь» [3.63, арк.2-3].

Застосовуючи свої традиційні методи у боротьбі за закріплення серед молоді «єдино вірних» настроїв та думок, у червні 1921 р. більшовицькою владою в Одесі закрито клуб меншовиків ім..Маркса, основну частину відвідувачів якого становила саме робітнича молодь. Також виявлене джерело постачання їхньої друкарні папером, вилучені номери соціал-демократичних видань «Молодое дело», «Юный пролетарий» та «Социалистический вестник». У результаті подальших арештів, що відбулись

у листопаді 1921 р. повністю припинена видавнича робота меншовиків Одеси [5.200, с.122].

Висвітлюючи тематику арештів, доцільно згадати вкрай важкі санітарні та інші умови, в яких перебували ув'язненні. У сучасній історіографії подано факт утримання меншовиків у в'язниці м. Кременчук [5.239, с. 263]. Враховуючи, що умови перебування у закладах пенітенціарної системи УСРР були приблизно однаковими, маємо підстави для твердження, що в ідентичних умовах знаходились і заарештовані політичні опозиціонери Півдня України. Так, із затриманих у 1921 р. 80 місцевих меншовиків, на тиф захворіло 14, один з них, Даульський, помер. Причиною стало те, що всі вони були розміщені в камері з хворими, керівництвом пенітенціарного закладу жодних заходів з дезінфікування приміщення не проводилось, харчування надавалось один раз на добу. Додамо, що місцевій організації РСДРП влада заборонила влаштовувати будь-які траурні заходи, здійснивши поховання Даульського в закритому режимі [5.239, с. 264].

За підрахунками Головного комітету РСДРП, у 1921 р. на території України від дій влади (арешти, звільнення з роботи та ін..) постраждало близько 1400 членів та співчуваючих партії меншовиків. Провідний дослідник радянського періоду вітчизняної історії професор С. Кульчицький, аналізуючи картину переслідувань меншовиків та їх причини наводить в своїй праці лист-скаргу членів Головного комітету по Україні і Харківському губкому РСДРП на ім'я голови ВУЦВК Г. Петровського, надіслану в березні 1921 р. Враховуючи, що подана в скарзі інформація актуальна й типова для Півдня України, наводимо її текст: «У першій половині березня 1921 р. організації РСДРП в Україні піддані небувалому ще в практиці радянської влади розгрому. Заарештовані і кинуті в тюрму сотні членів партії. Партійні організації фактично поставлені у нелегальне становище. Партійні клуби опечатані і закриті… Дійсною причиною нового всеросійського походу проти РСДРП є бажання усунути з політичної арени соціал-демократію саме

в той момент, коли для всіх з очевидністю розкривається крах економічної і, зокрема продовольчої політики комуністичної партії…Коли комуністична партія змушена силою обставин стати на шлях здійснення тих самих гасел, за яких вже довго боролося і бореться соціал-демократія: на шлях угоди з селянством, заміну продрозкладки продподатком і допущення певної свободи обміну» [5.224, с. 247].

Відзначимо, що перша половина 1922 р. відзначилась пожвавленням діяльності меншовиків. За даними ДПУ, в Україні нараховувалося 530 активних членів РСДРП. В тому числі в містах Південного регіону: Одесі – 41 ос. Миколаєві – 30 ос., Херсоні – 23 ос. (Для порівняння, у Харкові – 100 осіб, Києві – 40, Катеринославі – 70, Полтавській та Чернігівській губернії по 20 осіб, у Кременчуці, на Поділлі, Запоріжжі – по 30, у Донбасі близько 100 осіб) [3.50, арк. 17].

Альтернативні джерела говорять про те, що статистику ДПУ не можна вважати повністю достовірною. Згідно списку анкет членів Одеської організації РСДРП(м) поданих для перереєстрації у 1922 р. та відомості про сплату членських платків, кількість меншовиків Одеси становила 181 особу [3.106, арк.87-92].

Активно вели свою роботу меншовики Миколаєва. Як йдеться з інформації, поданої ними в січні 1922 р., діяльність організації відображалось у низці виступів на з’їздах профспілок, зборах відповідальних працівників, у радах та робітничих зібраннях. Заслуговує на увагу факт представництва меншовиків у радах Миколаєва в період коли їм надавали мінімальні можливості для участі у виборчих перегонах. До початку 1922 р. соціал-демократи мали в усіх радах свої фракції, але на останні вибори під приводом, що РСДРП(м) є нелегальною партією до виборів меншовиків не допустили. Натомість, партійці активно виступали на передвиборчих зібраннях. Як резюме по ситуації миколаївських меншовиків подано наступне: «завдяки нашій організованості, активності та популярності у

робітничому середовищі більшовики, стиснувши серце, вимушені з нами рахуватися» [3.104, арк.75].

З наведеного вище неважко зрозуміти, що для остаточної перемоги над соціал-демократами дії більшовиків вимагали активізації. Насамперед, ці завдання ставилися перед органами державно-політичного контролю. Так, положення про ДПУ від 16 березня 1922 р. затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи». Перед новоствореною установою поставлено завдання ведення боротьби з різноманітними небільшовицькими партіями. Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії на протязі 1919-1921 рр. М. Лацис, як офіційний історіограф ВНК склав «Організаційний звіт ВНК за чотири роки її діяльності. 1917-1921 рр.». В ньому розставлені акценти щодо політичних опонентів. Стосовно опозиційних партій наголошено: «В числі контрреволюційних елементів перше місце займають псевдосоціалістичні партії. Їх представники відчутно гальмують боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманізм, недопущення обмежень свободи слова та друку для контрреволюціонерів…» [4.179, с. 176].

Оскільки найбільш важливим напрямком діяльності щодо реалізації вказаних завдань вважалась секретно-оперативна та агентурна робота, пріоритет органів ВНК на протязі 1920-1922 рр. направлено на створення внутрішньої агентури. 21 січня 1922 р. виходить службова записка за підписом начальника таємного відділу ВНК Т. Самсонова про необхідність проведення губернськими відділами «Облав та обшуків на меншовиків в тих місцях, де за агентурними даними ми можемо знайти будь-який потрібний нам матеріал...Подальшого вербування затриманих меншовиків…» [4.179, с. 178].

В цьому аспекті показовою є справа меншовиків Миколаївщини, матеріали якої частково оприлюднені в монографії науковця І. Ніколаєва. Сама справа є достатньо об'ємною за обсягом, нараховуючи два томи.

Зазначимо, що з дев'яти затриманих по ній меншовиків семеро належали до інженерно-технічної інтелігенції. При цьому, не можна забувати, що відбудова промисловості вимагала істотного ускладнення управлінських рішень пов'язаних з щоденним обранням напрямів технічної реконструкції і їх подальшою практичною реалізацією.

За цих умов інтелектуальна залежність нових господарів виробництва від опозиційно налаштованої технічної інтелігенції почала зростати в геометричній прогресії. Не маючи змоги ні обійтися без людей, яким не довіряли, ні перевірити наскільки адекватно вони виконують свої функції, керівні діячі партії більшовиків змушено залучали їх до промислової розбудови. Але, особливість більшовицької політики полягала в створенні атмосфери як морального тиску так і конкретних репресивних заходів проти інтелігенції, що з точки зору компартійців спонукатиме їх працювати з повною віддачею сил. На нашу думку, окреслену справу слід аналізувати не тільки в якості факту «агентурної роботи» чекістів, а й в більш ширшому контексті – взаємовідносин радянської влади та критично налаштованої інтелігенції.

Так, відповідно до наказу ДПУ № 03296 від 13 березня 1922 р. про арешти лідерів меншовицьких організацій 22 березня 1922 р. затримано дев'ять найбільш активних членів Миколаївської організації РСДРП(м) (М. Томашпольского, Г. Контаровича, М. Дорофеєва, М. Коена, Ф. Лозанова, М. Даенмана, Я. Піку, М. Остомухова, А. Грановського). 19 квітня 1922 р. прийнято рішення про їх заслання до Туркестану [5.239, с. 135].

29 березня 1922 р. буде заарештовано керівника Миколаївського осередку РСДРП(м) Б. Кадонера. Відстрочка арешту пояснюється тим, що обвинувачений в цей час знаходився в робочому відрядженні на Єлизаветградщині. Враховуючи це, на адресу місцевого НК була відправлена телеграма вкрай емоційного змісту: «Негайно розшифрувати. Заарештуйте лідера Миколаївської організації РСДРП Кадонера Бенцона Львовича,

повторюю Кадонера Бенцона Львовча працюючого Ново-Українське СПО. Передати негайно до губернського НК» [5.239, с. 136].

Також у березні 1922 р. «за пропаганду ідей меншовизму» звільнено з роботи інженера суднобудівного заводу імені А. Марті Є. Федотова. Згідно пояснювальної записки Миколаївського ДПУ: «інженер Є. Федотов – активний меншовик із 1914 р. по теперішній час… У практичній площині його антирадянська діяльність знаходить прояви в розповсюдженні нелегальної літератури серед працівників заводу «Наваль» (нині завод імені А. Марті), виступах проти партійної лінії, підтриманню контактів з активом Миколаївського РСДРП…» [3.88, арк. 73-75].

Загальна кількість заарештованих в рамках березневої чекістської операції проти меншовиків Миколаєва складала 35 осіб. Серед них були і безпартійні. Після проведеного слідства позбавленими волі залишаться члени міського комітету та активісти РСДРП(м), яким висунули обвинувачення в «приналежності до нелегальної організації РСДРП» [3.88, арк. 79].

Слід додати, що крім заарештованих, низку опозиціонерів в цей період звільнено з підприємств міста. Не можна забувати, що на цей час припадає пік голоду 1921-1923 рр. і звільнення з роботи нерідко призводило до голодної смерті. Миколаївські меншовики наступним чином визначили ситуацію: «Миколаївська губернія вражена голодом, робітники голодують, вимушено вживають собак та мертвечину… В цей час адміністрація підприємств зайнята скороченням штатів, головним чином на вулицю викидають неблагонадійних – співчуваючих соціал-демократам та есерам. «Дезорганізуючий вплив на маси» яких відображується в вимогах продовольства, небажанні їсти собак, вмерлих коней та макуху» [3.104, арк.55].

Натомість, настрої членів миколаївського осередку партії були достатньо рішучими. Місцеві соціал-демократи ще не до кінця зрозуміли складність умов у яких їм тепер доведеться працювати, вони не уявляли, що

діяльність соціалістичної партії можна забороняти «жорсткіше ніж при царизмі». Так, звернення меншовиків Миколаєва з приводу арештів своїх товаришів сповнено наївних сподівань на вплив робітничого класу на владу, справедливість, віри у власну перемогу: «Комуністи, під тиском робітничого класу вимушені будуть найближчим часом звільнити наших безвинно засуджених товаришів… Їх перевезли до Харкова, звідти навіть без допитів відправили в Москву, а з неї в заслання до Туркестану, де вони опинились у вкрай жахливих умовах… Не дивлячись на те, що з наших лав вилучено цілий ряд активних робітників, миколаївська організація, щільніше згуртував свої ряди, буде і надалі жити та працювати» [3.104, арк.57].

Натомість, керівник більшовицької держави В. Ленін трактував заслання як досить «м'яке» покарання та прояв «надмірного лібералізму». Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) в 1922 р. він зазначив: «За публічне висловлювання ідей меншовизму наші революційні суди повинні розстрілювати, інакше – це не наші суди…». Незабаром, доповнюючи проект Карного кодексу, він напише наркому юстиції: «Слід поширити використання розстрілу (з заміною на заслання за кордон) до осіб, обвинувачених в будь-яких видах діяльності меншовиків, есерів та їм подібних. Слід знайти юридичне формулювання, що відводить ці дії в категорії допомоги міжнародній буржуазії в боротьбі з нами». [6.278, с. 227-242].

По приїзду на місце дислокації миколаївські меншовики попали в надзвичайно важкі кліматичні та побутові умови. Протягом двох місяців їх не допускали до роботи та не виплачували грошове утримання, після чого всі вони захворіли малярією. Вбачаючи реальну загрозу їх життю, члени сімей відчайдушно благали владу про помилування, надсилаючи листи партійно-радянському керівництву та в ДПУ.

Втім, у чекістів на них були свої плани. Начальник таємного відділу ДПУ України В. Горожанін надіслав службового листа керівнику таємного

відділу ДПУ при Раді Народних комісарів СРСР Т. Самсонову, в якому висвітлив своє бачення можливості їх звільнення та подальшого використання.

В ньому йшлось: «Додаю до листа заяви дружин висланих до Туркестану меншовиків з проханням задовольнити їх з наступних причин. Сексот, що працює на нас в меншовицькій організації Харкова, не має змоги проникнути в глибину організації з тої причини, що його там погано знають. Для посилення довіри необхідно мати в Харкові таких меншовиків, які добре знають нашого сексота та допоможуть йому проникнути в середину організації. Такими особами є М. Томашпольский та Г. Контарович. Вказаним двом особам прошу дозволити повернутися під приводом медичного обстеження в Україну, але не за місцем проживання, а в розпорядження республіканського ДПУ в Харків. Тут ми їх візьмемо на підписку про невиїзд і сподіваємось таким чином досягнути нашої мети. Що стосується інших, то нехай вони залишаються в Туркестані» [3.88, арк. 122].

Прохання українських чекістів підлягало задоволенню. На ім'я начальника Туркестанського ДПУ направлена таємна телеграма за підписом заступника голови ДПУ Г. Ягоди з дорученням наступного змісту: «Дружини висланих з Миколаєва меншовиків звернулись з проханням повернути через здоров'я їх чоловіків до України. З міркувань оперативного характеру необхідно повернення до України М. Томашпольского та Г. Контаровича. Тому призначте всім наведеним у заяві меншовикам медичне обстеження, яке буде проведено власними, надійними лікарями. Вони повинні надати висновок, що тільки М. Томашпольський та Г. Контарович потребують термінового переведення до УСРР і цей висновок необхідно терміново надіслати до таємного відділу ДПУ. Підставою для проведення медичного обстеження слугуватимуть заяви їх дружин» [3.88, арк. 204].

Доручення Г. Ягоди було виконано на протязі місяця. Вже у вересні 1922 року засуджені до адміністративної висилки М. Томашпольський і

Г. Контарович у зв'язку з різко погіршеним станом здоров'я направлені для одержання медичного лікування в УСРР, у розпорядження ДПУ міста Харкова. Завдяки чому вдалося завдати удару по Харківському осередку РСДРП(м). Підстав для зміни місця перебування 7 іншим меншовикам на той момент не знайдено [3.88, арк. 216].

Втім, зовсім швидко «підстави» знайдуться. Оскільки ще одним засобом боротьби з альтернативними партіям були публічні «каяття» їх членів у своїй «антирадянській» діяльності, для цієї мети обрано ще одного політичного висланця – А. Грановського.

Як йдеться з чекістської характеристики, він перебував у лавах РСДРП з 1903 р., член комітету РСДРП Миколаївської організації. Його політична діяльність полягала у виступах на професійних зборах в якості доповідача по різним питанням, на яких він проводив лінію меншовицької партії, користувався авторитетом серед робітників [3.88, арк. 101].

26 вересня 1922 р. його дружина Т. Грановська подала на ім'я начальника ДПУ РСРФР та в ВУЦВК України заяву в якій йшлось про те, що вона хвора, залишилась одна з трьома неповнолітніми дітьми, приречена на загибель від голодної смерті. Через що, клопоче перед керівництвом ДПУ та Вищим органом виконавчої влади УСРР про повернення її чоловіка А. Грановського з заслання, яке він відбуває в Туркестані. До того ж, йдеться далі, він захворів малярією у складній формі, що несе небезпеку його життю [3.88, арк. 103].

14 березня 1923 р. на ім'я дружини Грановського, яка мешкала у м. Миколаєві по вул. Адміральська 18, надійшов лист за підписом завідуючого секретаріатом ВУЦВК Яворського наступного змісту: «У відповідь на Ваше звернення про повернення Вашого чоловіка з Туркестану, де він перебуває у вигнанні, в Україну, Секретаріат ВУЦВК повідомляє, що з боку органів УСРР перепон до його повернення в Україну немає. При цьому

умовою є його вихід з лав РСДРП про який він мусить публічно повідомити в пресі» [3.88, арк. 104].

«Пропозиція» ВУЦВК була сприйнята. Згідно висновку від 17 березня за підписом помічника начальника 2-го відділення ОДПУ Іванова, Арон Грановський покинув РСДРП через незгоду з програмою та тактикою партії як на сучасному етапі, так і в цілому. Про це він публічно повідомив у газеті «Туркестанская правда» № 28 від 8 лютого 1923 р. на підставі чого пропонується достроково звільнити гр.. А. Грановського з місця перебування заслання та дозволити повернутися на місце свого постійного проживання [3.88, арк. 109].

Втім, однією публікацією в «Туркестанской правде» справа не обійшлась. По поверненню до міста, Т. Грановський змушений публічно залишити лави РСДРП(м). В газеті «Красный Николаев» його «каяття» формалізувалось наступним чином: «Входжу з лав РСДРП(м) тому, що залишки російської соціал-демократії не можуть більше бути виразниками робітничого класу…. Хвиля політичної смерті меншовизму стрімко прокочується по Україні. Всі чесні люди, оманою залучені до контрреволюційних лав меншовиків, з презирством залишають їх. Ми стоїмо на порозі остаточної смерті меншовизму. Настав час активно підтримати соціалістичну світову революцію разом з комуністичною партією та III Комуністичним Інтернаціоналом» [11.2.470].

Висвітлюючи специфіку агентурної роботи проти політичних опонентів професор М. Шитюк зазначає, що регіональні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання «позичати» один одному агентуру. Крім того, для вербування ДПУ активно працювало над «розкрученням» – підвищенням авторитету таємного співробітника та його статусу в організації. Саме таким чином чекістам вдалося дестабілізувати роботу молодіжної спілки РСДРП в Одесі. Працівники ДПУ «допомогли» ввійти до активу організації секретному

співробітнику «Хусіду». В цілому їхня робота «на інформаторів» серед активістів гуртка соціалістичної молоді призвела до того, що з дев'яти членів активу цієї меншовицької організації троє стали секретними співробітниками [5.257, с. 208].

Ще одним заходом з дестабілізації чекістами роботи меншовицької молоді Одеси стали події 1922 р. На його початку група молодих меншовиків Одеси, у кількості 30 осіб, здійснила спробу налагодити системну доставку та розповсюдження меншовицької літератури на загальноукраїнському рівні. Для ефективної взаємодії з однодумцями з інших регіонів України приймається спільне рішення про затвердження тимчасовим центром розповсюдження інформації місто Київ. Представник меншовицької молоді міста Одеси І. Серчек отримає доручення координувати процес розповсюдження партійної літератури. Він особисто протягом травня-червня 1922 р. зумів двічі привезти агітаційну продукцію до осередків Харкова, Полтави, Кременчука [3.63, арк.14].

Однак ця інформація вже в червні місяці 1922 р. попала до ДПУ. Всі окреслені адресати взяті під оперативний нагляд. Для встановлення повного кола внутрішньопартійних зв'язків чекістами прийнято рішення не поспішати з арештом І. Серчека. Вже під «оперативним наглядом» він отримав у Києві та перевіз до Харкова чергову порцію друкованої продукції. Після цього органами ДПУ приймається рішення про затримання його та місцевих активістів. Крім арештів, приймаються «додаткові заходи боротьби з молодіжними гуртками та посиленню агентурної робота в громадських організаціях з виявлення та ліквідації меншовицьких молодіжних активістів та співчуваючих». Внаслідок проведених заходів ОДПУ України в звіті за 1923 р. рапортувало центральним органам влади про «практично повне припинення діяльності соціал-демократичної молоді» [3.63, арк.15].

Окрім наведених вище прикладів, таємний відділ в численних циркулярних листах зобов'язував місцеві відділення звернути особливу увагу

на ворожу діяльність меншовиків, що працювали у профспілках, кооперації, особливо серед друкарів. Ретельно збирати на них компрометуючий та звинувачувальний матеріал. Завдяки цьому, намагатись притягувати до відповідальності не як меншовиків, а як спекулянтів та підбурювачів до страйків. Аналогічні заходи пропонувались щодо членів інших опозиційних партій. Пропонувалось їх заарештовувати не як політичних опонентів, а по можливості за господарські чи службові злочини, чи як агентів Антанти [3.63, арк. 16].

На початку 1923 р. в Одесі відбувся суд над 30 меншовицькими лідерами. Паралельно з цим Політбюро ЦК КП(б)У забороняє меншовикам працювати в профспілкових органах. Проте діяльність організації тривала. Тому в лютому 1923 р. ДПУ перевело в Одесу з Миколаєва секретного співробітника, що впровадився до лав меншовиків. Це дозволило чекістам одержати вичерпну інформацію про Одеський меншовицький комітет, з'ясувати канали надходження літератури (зокрема, московського «Социалистического вестника») й узяти на облік всіх членів організації [5.200, с. 123].

Проаналізовані дані спецзведень Миколаївського окружного й районних відділень ДПУ за квітень-листопад 1923 р. про економічний і політичний стан міста Миколаєва й сільських районів округу дозволяють зробити висновок про вкрай скрутне становище меншовиків Миколаєва: «За звітний період угруповання РСДРП не діє, але все-таки окремі члени її при випадкових зустрічах між собою плекають надію на відновлення зв'язку із Центром і іншими містами, сподіваючись за допомогою цього пожвавити свою роботу. Але разом з тим фактично робота ніяка не проводиться й тільки окремі члени агітують серед робочих мас, але розуміння серед них не знаходять» [3.64, арк. 17].

Тогочасні циркуляри ДПУ дають змогу простежити основні засоби, застосовані владою для остаточної ліквідації залишків меншовицьких

організацій. Серед них: вербування членів меншовицьких угруповань для подальшої агентурної роботи; нагляд за колишніми меншовиками, що працюють в господарських та державних установах, насамперед через інформацію щодо їх поведінки, отриману від службовців цих підприємств; контроль та перевірка кореспонденції приватного характеру, що надходить на адресу підозрюваних; встановлення негласного нагляду з метою доповнення та перевірки агентурних свідчень. Всі матеріали щодо меншовицьких угруповань, що мають важливе політичне значення, або характеризують діяльність місцевих організацій, здобуті за допомогою агентури негайно надсилати до слідчого відділу ДПУ та губернського комітету партії з метою їх подальшого належного використання [3.63, арк. 13].

В 1923 р. більшовики, знищуючи РСДРП(м), намагалися надати своїм діям видимість законності, стимулюючи прийняття рішення про саморозпуск за допомогою партійного з'їзду. Тим самим формально дотримувався Статут соціал-демократичної партії. З цією метою за допомогою органів ДПУ здійснювався тиск на рядових партійців, покликаний змусити їх привселюдно відрікатися від партійної діяльності, вимагати саморозпуску РСДРП(м). Всіляко підбурюючи ліквідаційні настрої, компартійна влада поставила перед місцевими органами КП(б)У та ДПУ завдання ретельного контролю не тільки над самим процесом, вимагаючи його взяття на «особливий контроль». Додатково передбачалась пильна перевірка кожного «добровільного» вихідця з партії, посилення агентурного забезпечення меншовицьких організацій. Особливу недовіру в більшовиків викликали представники інтелігенції.

Циркуляр № 121/с від 20 травня 1923 р., надісланий до всіх губернських комітетів КП(б)У та губернських відділів ДПУ вимагав щодо меншовиків діяти наступним чином: 1. Поширювати та всіляко підтримувати кількісне збільшення меншовиків, які прилюдно залишають партійні ряди. 2.

Дотримуватись принципу, що цей рух повинен стати природним і масовим. 3. Ретельно вивчити склад добровільних вихідців та причини їх дій з метою виключення можливостей політиканства та провокацій з боку меншовицької інтелігенції. 4. Донести до вказаних осіб, що їх пізнє каяття вимагатиме проведення щодо них політичної перевірки з боку робітничого класу. Лише після цих суворих та справедливих заходів вони зможуть претендувати на членство в КП(б)У. 5. Органам ДПУ використовувати організацію та підготовку до ліквідації меншовицьких груп з метою повного виявлення залишків меншовицьких організацій, для чого провести роботу з вербування агентури серед названих груп для висвітлення питання підготовки до самоліквідації та роботи нелегальних залишків організацій. Бути в курсі всіх проведених нарад та зібрань. Особливо звернути увагу на інтелігенцію [3.92, арк. 116].

Усі ці фактори наближували остаточну ліквідацію партії. В листопаді 1923 р. на зібранні членів та колишніх членів РСДРП(м) м. Миколаєва приймається заява про необхідність «остаточно ліквідувати силу, що стала на антирадянський шлях». Обираються делегати на конференцію колишніх меншовиків Півдня України, що відбулась 19 січня 1924 р. в Одесі. На ній були присутні делегати з Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлизаветграда. Всього 96 осіб, з яких 82 мали партійний стаж до 1917 року. На думку делегатів, остаточне політичне банкрутство меншовиків, відобразилось у нерішучій політиці в період громадянської війни, підтримці політики класів, чужих і ворожих пролетаріату, в коливаннях від явної опозиції до половинчастого, формального по суті визнання радянської влади, спрямованого між тим, проти провідної ролі компартії в революції та послідовного втілення в життя диктатури пролетаріату [3.107, арк. 12].

Прийнята резолюція проголошувала: «Жовтневий переворот, історична оцінка якого під кутом зору світових подій сучасності, чітко доводить, що помилки були не з боку більшовиків, а з нашої меншовицької сторони.

Оманливою, згубною та зрадницькою по відношенню до світового пролетаріату є наша думка, що більшовики ведуть до загибелі російську революцію… Висновок з оцінки гігантської боротьби, що розгорнута по всьому світу між працею та капіталом, переконливо доводить вірність та безальтернативність теорії та тактики більшовиків». Дану редакцію резолюції одноголосно підтримали учасники конференції [3.107, арк. 17].

На ініційованому більшовиками Всеукраїнському з'їзді колишніх соціал-демократів, що проходив 1-3 лютого 1924 р. в Харкові приймається рішення про ліквідацію партії й вступ найбільш гідних її представників до КП(б)У. Протягом року про вихід з партії подано 2164 заяви від українських меншовиків [5.200, с. 126].

Так, 17 лютого 1924 р. група меншовиків Одеси подала колективну заяву наступного змісту: «В зв'язку з постановою Всеукраїнського з'їзду колишніх меншовиків про вступ до лав КП(б)У, всіх колишніх меншовиків, які були представлені на з'їзді, Одеське бюро колишніх меншовиків подає колективну заяву всіх колишніх меншовиків Одеської групи, які бажають вступити до компартії». Всього під колективною заявою поставили підписи 27 осіб. З них – 13 робітників, 14 – службовці та «особи інтелігентних професій». Керівником групи колишніх меншовиків заявлено соціал-демократа з 1898 р., робітника М. Патлажана [3.107, арк.68].

У такий спосіб партія меншовиків юридично припинила свою діяльність в УСРР. Окремі незгодні з цим рішенням партійці перейшли на нелегальне становище. Здебільшого вдавалися до спроб організаційного об'єднання однодумців, отримання друкованої продукції (насамперед видання Закордонного комітету меншовиків «Социалистический вестник»).

Втім, жорсткий пресинг каральних органів дозволив ОДПУ констатувати наприкінці 1925 року про завершення оперативного розгрому партії, зведення до нуля її ролі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни. Надалі розробка чекістами РСДРП (м) носитиме

персоніфікований характер спостереження за її окремими членами, перешкоджання нелегальним об’єднавчим процесам та становленню зв’язків з емігрантськими партійними центрами.

Репресії, поєднанні з агентурною та дезорганізаційною роботою, дали підстави ОДПУ констатувати, що до 1925 р. оперативний розгром партії в цілому завершений, а роль її в соціально-економічному житті країни зведена до нуля. У цей період робота ОДПУ буде зводитися переважно до спостереження за окремими соціал-демократами й заходам, що перешкоджають їхньому об’єднанню й установленню зв’язків з емігрантськими партійними колами.

Підтвердженням цьому є повідомлення Миколаївського ОДПУ за вересень-грудень 1925 р.: «Члени угруповання від меншовиків нічим себе не проявляють, втративши до себе інтерес у робочих масах. Втім, деякі члени проводять свою агітацію, як наприклад серед робітників-вантажників. На заводі «Плуг і молот» колишніми активістами угруповань ведеться агітація на економічному ґрунті. Істотних результатів вона не має. Що стосується колишніх членів меншовицької партії у профспілкових організаціях та кооперації, то серед них також не виявлено жодних проявів активності [3.68, арк. 14].

Крім того, в Миколаївському відділенні перебуває на обліку десять чоловік – колишніх членів РСДРП, що відігравали провідну роль у меншовицькій організації міста Миколаєва. За соціальним станом вони всі є інтелігентами й працюють зараз у загальноміських установах. Внаслідок відірваності від політичного життя активності не проявляють» [3.68, арк. 14].

Зазначимо, що чекістські слова про апатію та відсутність політичної активності колишніх меншовицьких активістів в середині 1920-х рр. в цілому мали рацію. Так, колишній активіст Одеського РСДРП(м), доктор географічних наук, професор Одеського державного університету О. Сухов так характеризував власну діяльність: «До 1921 р. я був активним

меншовиком, період 1921-1923 рр. це часи моїх коливань та поступового переходу на бік більшовиків. З 1923 р. я повністю прийняв лінію партії та уряду, проводив безкоштовні доповіді робітникам і службовцям…. Усно й писемно проводив боротьбу з меншовизмом, націоналізмом і фашизмом» [3.77, арк. 90]. Враховуючи факт, що окреслені фрази подані у касаційній скарзі О. Сухова в 1939 р., після його арешту як активіста «меншовицького підпілля Одеси», ми все ж таки маємо підстави для припущення, що чимала кількість поданої інформації відносно його діяльності в середині та другій половині 1920-х рр.. є правдивою та певною мірою характерною для багатьох колишніх опозиціонерів.

Не в останню чергу такій «зміні поглядів» сприяло політичне становище та наявні можливості для плюралізму думок у радянській країні другої половини 1920-х рр. Чітку характеристику якому подано в зверненні закордонної делегації РСДРП(м) до Соціалістичного Інтернаціоналу, один з екземплярів якого зберігається в Одеському державному архіві серед документів Одеського комітету РСДРП(м). Незважаючи, що мова в ньому йде про СРСР у цілому, тези звернення є актуальними для Півдня України.

Зокрема, соціал-демократи наголошують: «Більшовицька кліка знищивши всі демократичні свободи, створила такий режим терору та насильства, який Росія не бачила в часи царя, не знає сьогодні Італія з Муссоліні. Соціал-демократи ув’язненні до Соловецького табору, заслані в глухі кути Сибіру, Уралу, Туркестану знаходяться в тюрмах та чекістських казематах. Їх тримають в жахливих умовах – голих, босих, голодних, постійно фізично знущаються… В подібному становищі перебувають і соціалісти-революціонери та революційні анархісти… Більшовики жодної уваги не звертають на протести за допомогою резолюцій та прокламацій. Нині опальний Троцький під час процесу 1922 р. проти ЦК есерів цинічно заявляв, що моральний тиск з боку Інтернаціоналу для нього як картонний

меч. І це дійсно є так. Більшовики неодноразово довели це ділом» [3.104, арк.101-102].

Додамо, що доля наведеного вище колишнього меншовика О. Сухова обернеться трагедією. Як і багатьох інших членів опозиційний партій періоду 1920-х рр.., у часи другого більшовицького десятиріччя одеського професора засудять до вищої міри покарання, з формулюванням «керівник меншовицького та учасник націоналістичного підпілля» [3.77, арк. 96].

Таким чином, одним з найбільш послідовних своїх супротивників правляча більшовицька партія вважала членів РСДРП(м). Тривогу режиму викликав вплив на робітничий клас, особливо на робітничу молодь, альтернативних ідей побудови соціалізму. Це підтверджують наведені у підрозділі приклади арештів меншовиків – представників інженерно-технічної інтелігенції суднобудівних заводів Миколаєва, знищення однієї з найміцніших в УСРР організацій соціал-демократичної молоді м. Одеси та інше. З точки зору дисертанта, саме в цьому є головна специфіка ліквідації РСДРП(м) на Півдні України. Слід відзначити, що незважаючи на клеймування меншовиків більшовицькими лідерами як «пособників імперіалістичних сил», компартійна влада під впливом народного невдоволення змушено визнала подальшу безперспективність воєнного комунізму. В життя втілились висунуті, в тому числі РСДРП(м), гасла про необхідність альтернативної земельної, продовольчої, промислової політики.

Однак організаційна активність меншовиків, їх публічні відмови від збройної боротьби з більшовизмом, намагання внести корективи в «революційно-утопічний соціалізм більшовиків» мирним шляхом виявились приреченими на невдачу. Ділити владу більшовики, про що неодноразово заявлялось ними публічно, ні з ким не збирались. Підтвердженням чому є схильність компартійців до суворої партійної дисципліни з одноосібним лідерством, меншовики, напроти, достатньо терпимо ставилися до питань, пов’язаних з внутрішньопартійною демократією.

Окрім цього, аналізуючи взаємовідносини більшовиків з РСДРП(м) слід враховувати особистий фактор – гостру неприязнь В. Леніна до своїх колишніх однопартійців. Додамо, що суперечливості в поглядах на національні питання не дозволяли РСДРП (м) плідно співпрацювати з українськими партіями соціалістичного спрямування, що також негативно позначилось на їх можливостях як функціонування, так і збільшення кількості своїх прихильників за рахунок національно орієнтованих верств населення Півдня України.

Перебуваючи під постійним владним пресингом, починаючи з середини 1922 р., РСДРП(м) фактично припиняє своє існування в УСРР як легальна організація. В організаційному плані перехід на нелегальне становище відкинув соціал-демократів на кілька десятиріч назад до часів конспіративної діяльності невеликими гуртками. На противагу цьому разом з персональними репресіями соціал-демократичного активу компартійна влада проводила гучні агітаційні кампанії публічного виходу з РСДРП(м), каяття та клеймування її «антирадянської, відверто контрреволюційної політики». Поглиблюючи дезорієнтаційні процеси серед залишків партії, деяким з колишніх членів РСДРП(м) влада дозволяла вступати до лав РКП(б). Незгодні з цим меншовицькі лідери та рядові члени відправились до еміграції, перебували під арештом, або в засланні. В цілому, залишки меншовицьких організацій Півдня України розгромлені в 1924-1925 рр.

3.2. Специфіка діяльності та механізми знищення соціалістів-революціонерів Півдня УСРР

Разом з меншовиками, однією з впливових сил Півдня України першої чверті XX ст.. стали партії соціал-революційного спектру. Серед яких найбільш організаційно сильними та популярними як у робітничо-

селянському, так і інтелігентському середовищі були праві есери. Партія утворилась на базі народницьких гуртків 1870-1880 рр. За головну мету соціалісти-революціонери ставили утворення демократичної республіки і рівний поділ землі.

Аналізуючи взаємовідносини більшовиків з есерами Півдня України не можна забувати, що найбільш потужна есерівська сила – праві есери здобули переконливу перемогу на виборах до Всеросійських установчих зборів у грудні 1917 р., здобувши 370 мандатів з 715 можливих. Більшовики, напроти, отримали лише 175 мандатів. У Південній Україні праві есери отримали 51% підтримки на Херсонщині, 53% в Тавриді [3.69, арк.11, 13-14]. В 1917 р. міську управу Миколаєва очолював правий есер В. Костенко, його однопартійці складали три чверті її депутатського корпусу. Загальна кількість членів Миколаївської есерівської організації на той період досягала трьох тисяч [6.268, с.56].

Отже, праві есери мали всі підстави вважати, що саме їх політична сила отримала мандат на формування владних інституцій через народне волевиявлення. Втім, більшовики були на це іншої думки, розпустивши Установчі збори, які «відмовилися від повноти влади рад, завойованої народом Радянської Республіки на користь буржуазного парламентаризму». Тим самим ініціювавши кровопролитну громадянську війну.

Додамо, що навіть за підсумками виборчої кампанії весни 1920 р., незважаючи на шалений тиск з боку більшовицької влади, до місцевої ради Миколаєва знову потрапили представники есерів. Втім, вони майже відразу були виведені з її складу. Формально за те, що втрималися при голосуванні за обрання В. Леніна почесним членом президії ради. Фактично, втілювалось в життя рішення ВЦВК від 14 червня 1918 р. про виключення з рад радянської Росії усіх рівнів меншовиків та правих есерів.

Разом з цим, у 1920 р. у Південній Україні діяло кілька есерівських партій, крім найпотужнішої – правих есерів, це група «Народ» та партія лівих

есерів (ПЛСР). Група «Народ» утворилась наприкінці 1919 р. з правоесерівського руху. На відміну від якого, наполягала на тісній співпраці з більшовицькою владою [4.185, с. 186-188].

З точки зору предмету та територіальних рамок дисертаційного дослідження цікавість група «Народ» викликає тим, що одними з найактивніших його осередків стали Миколаївська та Херсонська організації ПСР. Зокрема, в січні 1920 р. «народники» Миколаївщини так мотивували своє рішення: «Позиція, самостійно зайнята групою меншості стосовно радянської влади та Червоної армії, не тільки не конфліктує з основними принципами партійної програми, а є прямою відповіддю на вимоги революційного моменту» [3.87, арк.12].

На думку авторів дослідження, відповідна позиція зіграла одну з ключових ролей у процесі дезорганізації та подальшого знищення донедавна міцного осередку правих есерів Миколаївщини зокрема і Півдня України в цілому, призвівши до внутрішньої конфронтації і розколу. Це саме той випадок, коли «якщо не було б цієї групи, то більшовикам варто було б самим її створити». Тому, «допомога» яку самостійно надала новоутворена група меншості партії соціалістів-революціонерів більшовикам стала для компартійців майже безцінною.

В подальшому група «Народ» все більше зближувалась з більшовиками. В декларації про ставлення до радянської влади та комуністичної партії, оголошеної на VII Всеросійському з’їзді рад в грудні 1919 р., засуджувалась партія правих есерів та заявлялось про повернення до активної праці в радах. Водночас, визнаючи керівну роль більшовиків у революції та вимагаючи від ЦК правих есерів змінити своє ставлення до комуністів, вони одночасно виступали проти перетворення радянської влади в «диктатуру партії комуністів» [3.59, арк. 4].

Втім, традиційно для більшовицької політики стосовно будь-яких опонентів, відносно прихильне ставлення «Народу» продовжувалось

ситуативне і нетривалий час. Під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 р. представники «Народу» мали непогані шанси провести своїх кандидатів, що домоглися легалізації. Керівництво партії відкрито звернулося до влади з проханням припинити переслідування, арешти, ліквідацію партійних клубів. У червні 1920 р. ВНК, проаналізувавши програму правоесерівських організацій, дійшла висновку про «колосальну змову, що задумав ЦК партії соціалістів-революціонерів проти радянської влади». Група «Народ» оголошена чекістами «передовим соціалістично-революційним загоном, що використовує легальне положення для прикриття роботи нелегального ядра черновського напрямку» [5.252, с.316].

Природно, що жорстка політика більшовиків стала несподіванкою для членів «Народу», які планували зовсім інші відносини з перемігшою владою. Згідно довідок НК та Окружних відділів КП(б)У Півдня України, в їх лавах, починаючи з другої половини 1920 р., запанували апатія, острах арештів, дезорганізація. Так, Миколаївський окружний відділ КП(б)У повідомив, що в зв'язку з проведеними в місті арештами, серед їх членів запанували настрої зневіри та апатії. Небезпека арештів змусила частину партійців відійти в підпілля, припинивши активну агітацію, інша частина визнає КП(б)У єдиним захисником інтересів трудящих та повністю приймає радянську владу [3.69, арк.29-31].

Ключове місце у супроводі більшовицької кампанії проти соціалістів-революціонерів відводилось агресивній ідеолого-пропагандистській роботі. Важливість якої для більшовиків важко переоцінити. Саме преса стала рупором комуністичної партії та радянської влади в боротьбі з альтернативними політичними силами. Досліджуючи більшовицькі часописи Півдня України можна побачити, що саме есерам присвячена найбільша кількість розгромних публікацій у пресі. Зокрема, протягом 1920-1922 рр. провідні радянсько-більшовицькі видання регіону – «Красный Николаев», одеські «Більшовик» і «Одесский коммунист», «Херсонский коммунар»

розміщують в середньому по дві-три відповідних публікації за тиждень. На нашу думку, причина такої активності полягає саме в популярності есерів відображеної результатами виборів. В свою чергу, завданням більшовиків було не тільки силове знищення партії, а й радикальна зміна у відношенні до неї населення, максимальне звуження їх підтримки, насамперед, серед робітничого класу. Саме в цьому є головна мета окреслених ідеологічних кампаній.

До цих кампаній більшовики залучали свої найкращі кадри. Так, у службовій записці від 21 квітня 1921 р. за підписом Ф. Дзержинського про «Посилення боротьби з правими есерами», одним з завдань є організація антиесерівської кампанії в пресі. Відповідальним за цей напрям призначено відомого радянського діяча, одного з найбільш талановитих журналістів більшовицької країни, провідного співробітника центральних газет «Правда» та «Известия» Карла Радека.

Особливе «пожвавлення» антиесерівських кампаній відбулось напередодні та під час трибуналу над правими есерами влітку 1922 р. Безпосередньо В. Ленін наполягав, щоб цей процес став «зразковим, гучним та виховним». Для офіційної преси у висвітленні цього процесу ключовими стали кілька пропагандистських тез. Головна з яких, що партія соціалістів-революціонерів на момент процесу перебувала в повному «політичному банкрутстві». Надалі ця ідея стала аксіомою, на якій ґрунтувались всі публікації, пов’язані з процесом. Одночасно активно висувались ще два ідеологічних штампа звинувачень. Про «дрібнобуржуазний» ухил правих есерів від подальшої розбудови соціалізму, вичерпаний у них соціалістичний потенціал. Інша теза – про політичну «ізоляцію» есерів від населення, відсутність реальної підтримки в масах.

Через це, газети Півдня УСРР, слідом за загальнореспубліканськими наповнились закликами ненависті та ворожнечі до «зрадників робітничого класу», «терористів – невиліковно вражених гангреною Азефовщини»,

«опортуністів» [11.2.472; 11.2.450]. Дозволимо твердження, що за емоційним наповненням ненависті до опонентів, безапеляційністю ці публікації мало чим вирізнялися від аналогічних супроводів репресивних кампаній та судилищ наступного більшовицького десятиріччя.

Певну надію на лібералізацію суспільно-політичного життя вселило в есерів проголошення нової економічної політики. Втім, неп, як і багато чого з більшовицьких нововведень носили двоякий характер. З одного боку, це проголошення неприпустимих для «воєнного комунізму» економічних свобод, культурна політика направлена боротьбу з «великодержавним шовінізмом», з іншого – встановлення комуністичного єдиновладдя в суспільно-політичній сфері.

Наприкінці 1920-початку 1921 рр. правим есерам Півдня України вдалося дещо активізувати свою роботу. Функції керівного центру перейняло на себе Крайове Південне бюро, що знаходилось в Одесі. У його підпорядкуванні знаходились організації Одеської, Подільської та Миколаївської губернії. Вдалося відкрити в місті Одеса власний клуб по вулиці Петра Великого 12, який існував протягом 1920 р. Через брак коштів та напівлегальне становище не маючи змоги виступити на виборах до рад (взимку 1921 р.) окремо, місцевий комітет ПСР створив єдиний блок з меншовиками, підтримавши їх кандидатури. Зі свого боку, меншовики допомогли есерам з друком – надали шрифти, папір, фарбу, завдяки чому вдалося випустити кілька бюлетенів «Знамя труда», газет «Революционная мысль», та листівок [6.292, с.47].

Втім, враховуючи курс влади на встановлення комуністичного єдиновладдя, незначні зовнішні послаблення владного тиску ні в якому разі не означали повернення більшовицької політики у напряму демократії та плюралізму поглядів. Активісти партії есерів, члени його Крайового бюро перебували під постійним чекістським пресингом. Так, член Південного бюро 1921-1922 рр., колишній делегат Всеросійських установчих зборів

М. Агабеков неодноразово потрапляв до каральних органів. Слюсар Одеських залізничних майстерень, у 1919-1920 рр. голова профспілки залізничників Одеси есер С. Панов за організацію страйків та агітацію просидів у в'язниці з травня 1920 по липень 1922 р. Після цього, за вироком губревтрибуналу позбавлення волі змінено на його заслання до Туркестану [6.292, с.48].

12 березня 1921 р. відповідно до розпорядження Цупнадкому УСРР проведені арешти правих есерів по всій Україні, на Півдні – в містах Одеса, Миколаїв. Аргументацією цих дій слугувала нібито причетність есерів до Кронштадтського повстання [5.252, с.319].

Гучна справа проти правих есерів – інженерів-технічних працівників різних підприємств Миколаєва відбулась на початку 1921 р. Хоча й очільником есерівської групи визнано Я. Купермана, одним з головних фігурантів справи став колишній голова міської управи м. Миколаєва – правий есер В. Костенко. Зазначимо, що у випадку соціалістів-революціонерів, представників технічної інтелігенції, ми можемо провести певні паралелі з меншовиками. Кадрове ядро обох цих сил складали в першу чергу представники інтелігенції (на Миколаївщині здебільшого інженерно-технічної), вістря репресивно-каральної системи направлено на боротьбу з її найбільш політично активною частиною. Натомість, перехід від громадянської війни до мирного життя потребував перебудови в роботі всіх державних та промислових установ, як Півдня, так і УСРР в цілому. Саме життя спонукало більшовиків звернутися за допомогою як до старих спеціалістів, так і до членів соціалістичних партій (насамперед меншовиків і есерів) задля відбудови зруйнованої промисловості [3.87, арк. 4-5].

Але звернення за допомогою ні в якому разі не означало політичну амністію, арешт за «партійною ознакою» був типовим для початку 1920-х рр.. Так, 9 лютого 1921 р. Миколаївське ГубНК заарештувало інженера Миколаївського об'єднаного управління заводами В. Костенко [3.87, арк. 5].

Підставою для арешту слугувала інформація подана уповноваженим НК по підприємству «Наваль», що інженер В. Костенко є ідейним есером, під час легального існування організації очолював її заводський комітет, користувався авторитетом серед робітників. Пропонувалось затримати інженера В. Костенко під підписку про невиїзд з Миколаєва. В якості доказів провини наводились його «антирадянські» вислови серед робітників: «Більшовики великі молодці, здобули всю повноту влади, зруйнували «старий світ та порядок», згідно їх світосприйняття ми мусимо зараз святкувати повне визволення та свободу. Натомість ми маємо голодне життя та розруху. При цьому, найбільшу тривогу викликає повний пріоритет ідеології над економікою, інтересами робітників, як їм прогодувати власні родини та іншими життєво необхідними речами» [3.87, арк. 12].

В документі викликає цікавість той факт, що чекістський уповноважений на підприємстві доповідає про інженера лише як керівника заводського комітету, не звернувши увагу на факт його керівництва міською управою в 1917 р. Разом з цим, оцінюючи хід і характер тодішніх репресій радянської влади, необхідно відзначити, що в цей час вони ще не набули масового характеру, тієї жорстокості, яка мала місце в подальшому. Матеріали справ показують, що на бік фахівців, зокрема суднобудівної галузі, ставали центральні управлінські структури промисловості УСРР. Через відсутність спеціалістів «нової генерації» влада не могла так швидко відмовитися від незручної для них опозиційної інтелігенції, її непересічних знань і досвіду.

Так, враховуючи високий професійний рівень В. Костенко вже 15 лютого 1921 р. директором Центрального управління важкої промисловості УСРР до миколаївських чекістів направлена наступна телеграма «Зважаючи на те, що його арешт, безсумнівно відобразиться на технічному становищі заводів, що виконують важливе урядове та державне завдання, просимо Миколаївське ГубНК терміново розглянути його справу і при можливості

невідкладно звільнити інженера для проведення заводської роботи. Вважаємо за необхідне додати, що протягом останнього року, коли інженер Костенко очолював технічне керівництво заводами, Центральне управління було повністю задоволено його роботою» [3.87, арк. 27].

Але, навіть «гостра виробнича необхідність» не стала підставою для звільнення В. Костенко. Натомість, чекісти відрапортували про викриття «антирадянської правоесерівської групи, переважно з технічної інтелігенції, які працювали на підприємствах Миколаєва». Всього заарештовано 16 осіб. Зокрема, О. Рахманович, П. Хилько, Я. Куперман, С. Патрикєєв, О. Зайцев, І. Вакуленко, В. Костенко, І. Нестеров, І. Некрасов, П. Сенкевич, А. Сафонов, М. Котляренко, Г. Осипов, І. Васильєв, С. Ніколаєв, М. Червинський [3.87, арк. 43-44].

Окреслені особи обвинувачувались у тому, що: «Використовуючи невдоволення частини робітників суднобудівних підприємств м. Миколаєва продовольчою та паливною кризами, протягом 1921 р. проводили активну антирадянську агітацію, виступали проти більшовицької партії та системи рад». Додамо, що чекістське «розслідування» проводилось з грубими порушеннями карно-процесуального законодавства. В архівно-кримінальній справі немає постанови про порушення карної справи, санкції прокурора на арешт, крім довідки уповноваженого НК по підприємству відсутні інші докази щодо їх арешту, обвинувачення не конкретизоване, відсутній обвинувачувальний висновок, з матеріалами справи заарештовані не ознайомлені. Натомість, рапортується про «розкриття та повне знищення антирадянської есерівської групи на підприємствах м. Миколаєва» [3.87, арк. 85-86].

14 квітня 1921 р. Трійка при Миколаївському ГубНК винесла постанову про засудження «активістів правоесерівського руху» О. Рахмановича та П. Хилько до трьох років перебування в спеціальних таборах. Всі інші фігуранти справи, враховуючи клопотання з боку різних

організацій, насамперед Центрального управління важкої промисловості УСРР, були спочатку взяті на підписку про невиїзд, а згодом кримінальне провадження відносно них було на деякий час припинено [3.87, арк. 102-103].

В контексті наведеної справи вважаємо за важливе зазначити, що оголошена економічна лібералізація швидко змусила органи НК-ДПУ-ОДПУ зрозуміти її потенційну небезпеку для політичної монополії більшовицької партії. Так, закритий лист ЦК КП(б)У №4 (вересень – жовтень 1921 р.) з грифом «цілком таємно» про стан економічного та політичного життя в Україні, стосовно правих есерів повідомляє, що діяльність цієї партії спрямована на агітаційну роботу в селах України та в робочих колективах на заводах [3.51. арк.16].

В циркулярному листі ДПУ № 16 від 1 березня 1922 р. йдеться про: «Небезпечне зростання популярності партії правих соціалістів-революціонерів саме в робітничому середовищі. Особливу небезпеку становить факт зміни радянської економічної політики, через що багато ініціативи надано дрібним приватним власникам. Користуючись цим, праві есери захоплюють під свій партійний вплив як окремі підприємства, виробництва, так і цілі об’єднання. Закріпившись в них, вони зможуть не тільки згрупувати та виховувати своїх однодумців, а й отримувати значні матеріальні кошти для подальшої партійної діяльності» [3.55, арк.7-8]. Тому, резюмувалось, головна увага чекістів повинна спрямовуватись на підприємства, кооперативні організації та об’єднання.

Цікавим в цьому плані дисертант вбачає протиріччя у визначенні більшовиками в якому саме соціальному середовищі праві есери намагаються «поширити свій партійний вплив». Оскільки циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 14 від 25 квітня 1921 р. «Про правих есерів», відводячи партії роль «ворожої та контрреволюційної сили», головною загрозою для революції вбачав у особі дрібного власника, жодним словом не згадуючи про робітниче середовище. На думку чекістів, саме «партія правих

есерів відстоює головним чином їх інтереси, вона є провідним керівником, вождем та ідейним організатором дрібнобуржуазних сил» [3.61, арк.7]. Це ще раз доводить той факт, що для більшовиків питання підтримки інтересів певної соціальної верстви було другорядним. На першому місті стояла домінанта ототожнення «диктатури пролетаріату» з «диктатурою більшовицької партії». Постулатом при цьому стала фраза з виступу В. Леніна на І з'їзді працівників освіти 31 липня 1919 р.: «Коли нам докоряють в диктатурі однієї партії і пропонують єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього шляху зійти не можемо» [4.175, с. 177].

В свою чергу, керівництво партії соціалістів-революціонерів також надавали велике значення ідеологічній роботі в робітничому середовищі, але при цьому, есери добре розуміли свої можливості та масштаби протидії державного та карального апарату. Це йдеться з листа ЦК партії до регіональних осередків, у тому числі Півдня України, від 28 січня 1922 р. В листі наголошено, що: «Рішення Х з'їзду партії, що відбувся в серпні 1921 року в місті Самара, про залучення якомога більшої кількості робітників до правоесерівських лав в Україні слабо впроваджується в життя. Причина тому – жорстка протидія роботі партійних активістів з боку ДПУ, через що вся повнота агітаційної роботи припадає на вузьке коло робітників». Для зміни ситуації ЦК партії правих есерів рекомендує вербувати якомога більше членів з числа безпартійної маси, в першу чергу робітників та молоді [3.61, арк.9-10].

Зауваження ЦК есерів щодо «жорсткої протидії з боку ДПУ» були слушними. Крім прямих репресій чекісти активно «запроваджували» нові форми боротьби та дезорганізації опозиції. Враховуючи, що розпорядження центральних органів ДПУ були обов'язковими для виконання регіональними управліннями, слугували базою для формування ліквідаційних заходів на

місцях, зокрема Півдні України, вважаємо за доцільне більш детально зупинитись на окреслених службових інструкціях та вказівках.

Так, на початку 1922 р. ДПУ поставило перед своїми таємними відділами завдання з дискредитації та розпаду правоесерівських організацій зсередини. Задля цього внутрішній агентурі ставилося завдання постійного створення конфліктної атмосфери, внутрішньопартійних та товариських суперечок, щоб вносити розкол у організовані групи есерів [3.60, арк. 12-13].

При цьому, все повинно виглядати так, ніби спровоковані агентурою чвари є особисто внутрішніми конфліктами між соціалістами-революціонерами, а ДПУ до цього жодним чином не причетна. Про це йдеться в циркулярному розпорядженні до губернських відділків ДПУ від 10 березня 1922 р. Також чекісти конкретизували: «Підпільні лівоесерівські угруповання безжально знищувати як терористичні та грабіжницькі організації, керуючись при цьому вищенаведеними нами інструкціями. Гальмувати неофіційними шляхами роботу легальних лівоесерівських груп з розрахунком загнання їх до нелегального становища. Але при цьому не посилювати лівоесерівське підпілля. За допомогою агентури стежити за зв’язками легальних лівих есерів з підпільними групами. При перших повідомленнях жорстко ліквідовувати їх. Оскільки ліві есери почали приділяти увагу агітації на низовому рівні – фабриках, заводах, серед селян, варто залучати до виявлення антирадянських настроїв місцеві партійні комітети. Діяти в тісному зв’язку з ними» [3.60, арк. 17-19].

В цей самий час, незважаючи на репресії та дезорганізаційні заходи, ДПУ змушено констатує, що «партія правих соціалістів-революціонерів являє з собою одну з найбільш дієвих та непримиримих до радянської влади сил, завдяки чому становить відчутну загрозу подальшому існуванню владної монополії більшовицької партії. Незважаючи на всі пертурбації партія правих соціалістів-революціонерів зберегла свій головний кадровий потенціал – більшість старих та ідейно стійких членів. Це дає їй змогу вести

роботу зі зміцнення вцілілих гуртків в Україні, створювати молодіжні гуртки, вербуючи в них переважно студентську молодь, та активно агітувати до вступу в партію безпартійних робітників» [3.52, арк. 36-37].

Наведені вище факти спонукали владу на організацію гучного пропагандистського судилища, після якого правих есерів можна було перетворити в очах ідеологічно жорстко обробленого суспільства на «терористів», «контрреволюціонерів» і «ворогів трудового класу». Намагання втілити це у життя було зроблено на московському процесі членів ЦК партії правих есерів влітку 1922 р. Керівництву правих есерів висунуто звинувачення в організації терористичних актів проти більшовицьких лідерів у 1918 р. (вбивство М. Урицького та В. Володарського, замах на В. Леніна). В серпні 1922 р. лідерів партії (12 осіб, серед них 8 членів ЦК) умовно засудили рішенням Верховного трибуналу ВЦВК до вищої міри покарання. Вирок повинен був негайно вступити в силу після будь-якої спроби правих есерів використовувати силові засоби боротьби з радянською владою.

Відверто заангажований характер майбутнього процесу викликав спротив у правоесерівському середовищі. Праві есери намагались використати його в агітаційній кампанії. Протягом весни та червня місяця 1922 р. українськими есерами нелегально надруковано близько десяти бюлетенів (з них чотири бюлетені безпосередньо Одеським крайовим бюро) та велика кількість листівок з власним трактуванням Московського процесу[3.52, арк.38].

Враховуючи реалії, що склалися після судового процесу, ще одним беззаперечним успіхом есерів стало налагодження Одеським Південним крайовим бюро підпільного друку бюлетеню «Знамя труда» та газети «Революционная мысль» [6.292, с.51].

Втім, не можна забувати, що їх можливості донесення власної інтерпретації подій неможливо навіть порівняти з провладними, через це інформація до широких верств населення доходила насамперед у вигідному

більшовикам ракурсі. Так, «Інструктивний лист стосовно процесу над учасниками «Адміністративного центру» правих есерів», направлений до всіх окружних комітетів КП(б)У, вимагав доводити «контрреволюційну, терористичну сутність» есерів перед трудящими [3.100, с.1-2]. На підприємствах Півдня України проведено низку мітингів і зборів.

Зокрема, 28 серпня 1922 р. проведено зібрання робітників миколаївського суднобудівного заводу ім. А. Марті. Виступаючи на ньому оратори (всього 16 осіб, з них – чотири інженери, двоє начальників цехів, один цеховий майстер та дев'ять робітників) звинувачували «контрреволюціонерів та вбивць» з числа ЦК партії есерів, вимагали «рішучого суду з усією суворістю робітничо-селянської та пролетарської диктатури», лунали каяття з боку колишніх есерів (додатково виступили два колишніх есера, які прилюдно «розірвали всі відносини з партією терористів») та т.п. Резолюція відповідного змісту була прийнята учасниками зборів одноголосно. Подібні збори було проведено на всіх крупних підприємствах Миколаєва [3.89, с.31].

Критично ставлячись до улюблених більшовиками «масових зібрань», все ж зазначимо їх певну ефективність у контролі за громадською свідомістю. На нашу думку, в цьому випадку навіть критично налаштовані особи не рідко підпадають під вплив санкціонованого більшовицькою владою «рішення трудового колективу», запевнюючи самих себе, що можливо «вороги» та «контрреволюціонери» є реальними, а не уявними.

Крім цього, після судового процесу значно активізувались безпосередньо ліквідаційні заходи влади. Так, до Миколаївського губкому КП(б)У в жовтні 1922 р. (зауважимо, що цей циркуляр направлено на адресу всіх губкомів) з Москви надіслано спеціальний циркуляр ЦК РКП(б) щодо боротьби з політичною опозицією. В ньому йдеться про категоричну заборону членам цих партій викладати публічні лекції, включно з професійним, чи вузькоспеціалізованим спрямуванням, не пов'язані з

політикою. Опозиціонерів рекомендувалось не приймати на роботу, до вузів, виключати з профспілок, кооперативів, трестів. Вимоги ширше, активніше, з пролетарською відвертістю та максимально зрозуміло доносити до робітників більшовицьке бачення процесу над правими есерами. Наголос робити на контрреволюційному характері, реальній небезпеці для молодої пролетарської держави антирадянського заколоту, спланованого есерами разом з світовою буржуазією, капіталістами та Антантою. Також вимагалось вносити розколи в партійні ряди, діяти через низові організації, змушувати колишніх рядових членів та керівників виступати в пресі, публічно звинувачуючи партію есерів в «контрреволюційній діяльності» [3.89, арк. 14].

Ще одним фактором ескалації репресій проти політичної, зокрема есерівської, опозиції стала XII Всеросійська конференція РКП(б) в серпні 1922 р. На якій прийнято резолюцію «Про антирадянські партії і течії», де зазначалося, що супротивники ще не «розчавлені», але, застосовуючи правильну тактику, РКП(б) зможе в найкоротші терміни остаточно ліквідувати опозиційні партії. Вищезазначена тактика повинна була полягати в умілому поєднанні партійної роботи з репресивними засобами, від яких вирішено не відмовлятися, оскільки вони «продиктовані революційною доцільністю» [4.185, с.129].

Керуючись резолюцією вищезазначеної конференції, органи ДПУ втілювали в життя в першу чергу саме «репресивні заходи, продиктовані революційною доцільністю». Так, впродовж серпня-вересня 1922 р. в Одесі заарештовано 30 членів ПСР, у вересні затримано 59 учасників Всеукраїнської ради есерів у Києві [5.224, с.250].

Одним з ключових моментів на який звертали увагу чекісти було унеможливлення фінансування осередків соціалістів-революціонерів. Більшовики, які самі тривалий час перебували на нелегальному становищі, чудово розуміли важливість фінансового фактору для налагодження

партійної роботи в умовах підпілля. Якщо більшовики, як і ліві есери, поповнювали партійну казну за допомогою в першу чергу експропріації, чи інших заходів кримінального характеру, то для правих есерів такий підхід був неприйнятний. Здебільшого кошти надходили до них від співчуваючих представників місцевої кооперації, деякі суми вдалося отримувати від Закордонного бюро ПСР.

Так, згідно інформації резидента ДПУ в Берліні від 29 травня 1922 року повідомлялось, що есери з подвійною енергією беруться за організаційну роботу. Вдалося встановити, що фінансують їх представники кооперативних організацій. Також значна грошова сума отримана Закордонною делегацією ПСР від радянських кооперативів [4.185, с. 345-349].

Саме тому артілі та кооперації Півдня України попали під посилений чекістський контроль. Згідно звітів губернського ДПУ Одещини за першу половину 1923 р. вимагають надати якомога ширшу та точну інформацію щодо наявності в організаціях кооперації колишніх членів партії есерів. Цікавість ДПУ викликали особи, які намагаються зарекомендувати себе як лояльні до пролетарської влади громадяни, не афішуючи своє контрреволюційне есерівське минуле. Необхідно встановити кооперативи та артілі в установчому капіталі яких, або в особистому розпорядженні осіб, що їх організовували, ймовірно є грошові суми, надані їм есерівськими представниками в період 1917-1918 рр.. Загалом, під підозру у фінансуванні правих есерів потрапили 30 кооператив та артілей міста Одеси та були поставлені на агентурний облік [3.99, арк. 25].

Незважаючи на неодноразові повідомлення про «повне знищення есерівського підпілля» протягом 1922 р., у Південній Україні продовжувала з’являтися друкована продукція. Так, 8 березня 1923 р. в Одесі виявлено факти розповсюдження серед робітників та червоноармійців міста бюлетенів есерівської газети «Знамя труда», та агітаційних листівок Одеського крайового бюро. В листівках більшовицька політика трактується як

«зрадницька по відношенню до інтересів трудового народу». На підставі агентурної інформації органи ДПУ провели в ніч з 12 на 13 квітня 1923 р. обшуки та арешти місцевих есерів. Заарештовано 50 чоловік, серед яких опинився весь керівний склад Південного крайового бюро в кількості сім осіб (Голод, Скрипниченко, Янкелевич, Моїсей та Ганна Павлоцькі, Преображенський, Попов). [3.99, арк. 26].

Втім, арешти не допомогли ліквідувати підпільну друкарню. Тому, чекісти вдалися до вербування двох із семи затриманих членів Південного бюро (Скрипниченко і Янкелевича). З їхньою допомогою ДПУ отримало інформацію, що в Одесі існують основна й резервна друкарні, які випускають літературу не тільки для Одеської, але й Харківської організації есерів. Завдяки повідомленням, отриманим у результаті проведення оперативно-агентурних заходів, обидві друкарні виявлені та закриті [3.99, арк. 26-27].

На цьому «допомога» Скрипниченко з Янкелевичем ДПУ не буде завершена. Так само, як і свого часу згадуваним у дисертаційному дослідженні представникам меншовицького активу Миколаєва, ключовою вимогою для звільнення стане їх активна участь у дискредитації партії. До місцевої преси буде направлено їх відкрите звернення про визнання радянської влади як базової основи всього світового пролетарського руху. Загальна та поточна тактика есерів характеризувалася як контрреволюційна, ворожа до «соціалістичних ідеалів». З огляду на це ініціювалося рішення про розпуск Одеської організації [3.99, арк. 28].

Під цим зверненням вони повинні були загітувати поставити підпис якомога більшу кількість перебуваючих під арештом однопартійців. Лише після цього Скрипниченка з Янкелевичем, разом з іншими підписантами звернення з числа рядових есерів випустили з в’язниці. Інші п’ять членів Південного крайового бюро з подібною позицією не погодилися, негативно відповіли на пропозицію співробітництва з органами ДПУ, за що були

вислані до Середньої Азії з формулюванням «явні й непримиренні вороги радянської влади» [3.99, арк. 28].

Оскільки більшовицька влада намагалась надати ліквідаційній кампанії не тільки категоричність «революційної доцільності», а і вигляд добровільності, без допомоги ДПУ обійтися було неможливо. Так, агентурний апарат чекістів було використано при організації загальних зборів есерів Одеси, на яких ставилося питання повного визнання радянської влади й саморозпуску. З цією метою 2 травня 1923 р. чекісти завербували (крім існуючих раніше) двох керівних активістів партії есерів, які перебували до цього часу на волі. Завдяки їм ведеться роз'яснювальна робота з есерами, що не визначили своєї позиції в питанні саморозпуску, а також надається персональна інформація по кожному есеру, противнику ідеї саморозпуску, для їх подальшої ізоляції [3.99, арк. 30].

Збори есерів Одеси пройшли в необхідному для більшовиків форматі. На них були підтримані рішення Всеросійського з'їзду колишніх рядових членів партії есерів, що відбувся в Москві 18 березня 1923 р. На ньому констатувався «повний розпад партії та її безсилля». Члени ЦК есерів позбавлені повноважень як «зрадників революції». Колишніх соціалістів-революціонерів закликано вступати до лав ВКП(б), котра є єдиним виразником інтересів пролетаріату та селянства [4.185, с.448].

Учасники зборів колишніх соціалістів-революціонерів Одеси висловили повну підтримку політиці більшовиків, каяття в своєму «контрреволюційному минулому». Промови містять традиційні для того часу ідеологічні штампи про «неминучість перемоги пролетарської революції», «єдиного виразника волі робітників та селян – партії більшовиків», «перетворення правих есерів у ворожу антирадянську силу» та т.п. [3.99, арк. 31].

Вважаємо за необхідне відзначити, що «добровільні кампанії з саморозпуску» були апробовані більшовиками ще на українських

національно-комуністичних і соціалістичних партіях – УКП(б) та УПЛСР(б). Результати цього процесу компартійців задовольнили. Тому надалі окреслені кампанії виконуватимуть роль своєрідної «демократичної ширми» як для внутрішнього так і зовнішнього користування. Світовій спільноті буде подана картина, згідно якої комуністичне єдиновладдя встановлюється не репресивно-каральними заходами, а йде з середини партій, є «добровільним рішенням» і «каяттям у власних помилках» певної частини населення. Тому саморозпуск Одеської партії есерів пафосно подавався як «історичний вирок партії есерів та всій контрреволюції».

У зв'язку з арештами та режисованими більшовиками кампаніями «добровільних саморозпусків» соціалісти-революціонери Півдня України опинилися на межі повного знищення. Острах арештів змусив частину піти в більш глибоке підпілля, інших – припинити навіть випадкові зустрічі між собою.

Втім, праві есери в другій половині 1923 р. зуміли на деякий час відновити спроби активізації партії як організованої сили на Півдні України. За даними ДПУ в Одесі продовжувала діяти правоесерівська група з 20 осіб. До тимчасового керівного комітету входили найбільш авторитетні члени місцевої групи – Шелонін, Рудов, Шварцман, Чернов, Кулик, Гудван. Головна увага була приділена внутрішньопартійній роботі. Враховуючи умови роботи в підпіллі, акцент робився на ініціативності окремих членів у рамках загальної партійної лінії, забезпечення літературою та налагодження зв'язку з Центром. Як провідний об'єкт нелегальної агітації визначено робітничу і студентську молодь, одним з методів вирішення поставлених завдань – створення серед молоді гуртків самоосвіти [3.99, арк. 31].

Також правими есерами вживалися спроби друку матеріалів та різної агітаційно-пропагандистської літератури. В серпні 1923 р. в Одесі залишки Південного крайового бюро, користуючись машинкою для друку документації, малим та середнім тиражем запланували випуск серії листівок

та бюлетенів. Втім, про це швидко стало відомо ДПУ, співробітники якого вилучили весь надрукований тираж продукції та ротатор [3.99, арк.33].

Дана конфіскація стала фатальною для подальшого розповсюдження правими есерами агітаційної продукції. Автори дисертаційного дослідження більше не змогли знайти в архівах повідомлень ДПУ про вилучення в есерів Південного регіону типографського обладнання. Через це, максимум, що могли дозволити собі нелегально діючі партійні гуртки – випуск рукописних листівок і звернень. Природно, що кількість, як і якість, цієї агітаційної продукції неможливо порівняти з тиражем зробленим на друкарському верстаті.

Після фактичного знищення організованих груп соціалістів-революціонерів у Південній Україні, починаючи з 1924 р. увага більшовицької влади та ДПУ концентрується на виявленні зв'язків членів, колишніх членів та співчуваючих опозиційним силам з закордонними центрами, де перебував емігрантський партійний актив.

В офіційній пресі Півдня України продовжують, хоча і в значно меншій ніж в попередні роки кількості, з'являтися публікації, пов'язані з правими есерами. Здебільшого вони носять глумливий та образливий характер у вигляді фельетонів, відображуючи правих есерів як «безсилих осіб, які опинилися на узбіччі життя». Робота Закордонних осередків партії подається як «шпигунство на користь Антанти, зрада інтересів робітничого класу і своїх колишніх однопартійців, які залишились у СРСР» [11.2.468].

Спроби самоорганізації окремих есерів органи ДПУ виявляли в Одесі та Миколаєві протягом 1924-1925 рр.. Так, у Миколаєві «одиничні представники з числа есерівської старої інтелігенції відкрито висловлюють невдоволення радянською владою. Серед них залишається «тяжіння до Центру», але крім розмов реальних дій для встановлення зв'язків з есерівським ЦК не виявлено… Одним з місць їх гуртування є Центральна та дитяча бібліотеки міста. Там вони сформували літературний гурток, де

декламуються виключно неполітичні твори. Незважаючи на вільний вхід, робочі жодного інтересу до гуртку не виявляють» [3.66, арк.33].

Втім, ці намагання швидко присікалися. Найбільш активні есери заарештовувались та висилались до республік Середньої Азії, менш ініціативні перебували під постійним наглядом чекістів на місцях. В повідомленнях губкомів КП(б)У Півдня УСРР другої половини 1920-х рр.. зустрічається інформація про критичні висловлювання колишніх правих есерів, насамперед з числа науково-педагогічної і технічної інтелігенції щодо соціалістичних перетворень, економічного становища країни, невідповідності новоствореної політичної системи принципам демократії та т.п. Це дозволяє стверджувати, що есерівські осередки Півдня України припинили своє існування як організовані регіональні структури в 1924 р. Також, слід зазначити, що десятки колишніх членів партії есерів Півдня України стануть фігурантами численних процесів розкриття «контрреволюційних, терористичних організацій» 1930-х рр.. І якщо перше більшовицьке десятиріччя було відносно ліберальним в плані жорсткості каральних вироків, то в період Великого терору багатьох з них буде знищено фізично, або відправлено на довготривалі терміни ув’язнення до спеціальних таборів.

Таким чином, завдяки сукупності проведених заходів більшовикам вдалося достатньо швидко у часовому вимірі знищити організаційні структури найвпливовішої соціалістичної партії Півдня України – соціалістів-революціонерів. Після Лютневої революції партія стала провідною політичною силою колишньої Російської імперії, здобула чимало прихильників в регіоні, окресленому територіальними рамками дослідження. Її представник очолював міську управу Миколаєва.

Крім широкої популярності в масах, цьому сприяли здатність до компромісів з політичними опонентами та демократична ідеологія партії, що користувалась підтримкою серед поміркованої частини населення, насамперед інтелігенції. Це дає підстави стверджувати, що якби події 1917 р.

знайшли свій подальший розвиток у ліберально-демократичному напрямі, то саме праві есери мали б всі підстави на легітимізацію своєї влади шляхом мандату народної довіри. Так само і владні установи Півдня України формувались би з домінуванням правих есерів.

Втім, прихід до влади сили з відверто авторитарною та непримиримою ідеологією – більшовиків різко змінив існуючий стан речей. Народна підтримка, яку населення надало есерам на виборах в Установчі збори, зіграло негативну роль для соціалістів-революціонерів. Роблячи ставку на народні маси, борючись за надання їм політичних та економічних свобод, намагаючись за підтримки мас змусити демократизуватись більшовицький режим, вони не врахували, що в протиборстві з новою владою ініціатива виявиться на боці державної влади. Більшовики розуміли небезпеку соціалістичних партій для режиму, якщо вони знову опиняться на чолі невдоволених народних мас. Через це компартійці використали весь арсенал засобів у боротьбі з соціалістичною опозицією.

Чільне місце відводилось більшовиками не тільки прямому терору, а й дезорганізації, посиленню розколу зсередини. В цьому аспекті насамперед слід виокремити групу меншості правих есерів – «Народ». Саме її представники внесли ідейний та організаційний розкіл в достатньо міцні та популярні серед населення правоесерівські організації Миколаївщини та Херсонщини. Переможцем від чого виявилась єдина сила – більшовики.

Одночасно проводилась активна агітаційна робота серед пролетаріату. Суть її концентрувалась у тезі, що всі противники комуністичної партії – противники народу. В рамках даної концепції, яку систематично та цілеспрямовано нав’язували народу, місця партіям, альтернативним комуністичній не передбачалось. Наслідком більшовицьких дій стало знищення будь-якої демократичної опозиції режиму, що визначить політичний курс як Півдня України, так і радянського суспільства в цілому на наступні сім десятиріч.

3.3. Розгром анархістських організацій південноукраїнського регіону

З усієї палітри політичних сил Півдня України періоду становлення більшовицької тоталітарної системи найбільше протиріччя викликають організації анархічного спектру. З одного боку, вони мали певну підтримку серед різних верств населення як південного, так і південно-східного регіону. На території яких у період громадянської війни діяли потужні загони М. Григор'єва та Н. Махно. З іншого, антагоністичність ідеології, структурна розпорошеність і відсутність взаємодії між чисельними анархічними групами призводили до його маргіналізації. Якщо інтелігентська верхівка намагалась насамперед виробити ідейно-теоретичні принципи розвитку та боротьби анархістів, то низові осередки використовували відверто кримінальні засоби.

Незважаючи на суттєві розбіжності ідеологічного характеру, анархісти зберігали певну єдність в оцінці перспектив і шляхів розвитку революції. Вони виступали за її продовження і поглиблення з метою надання їй характеру глибинного соціально-економічного перевороту, покликаного остаточно ліквідувати політичне, економічне, національне та інше гноблення – так звану «третю революцію». Подібні заклики мали певний успіх серед частини пролетаріату, селянства і в здеморалізованій армії. Однак в цілому, рівень популярності анархістів, зростання якого суттєво стримувалося неспроможністю останніх запропонувати реалістичну конструктивну програму суспільних перетворень, не дозволив їм виступити в якості самостійної впливової політичної сили у всеукраїнському масштабі [8.317, с. 10].

Двояким було ставлення до анархістів у більшовиків. В 1920 р. вони формально визнають заслуги анархістів у боротьбі проти царизму та Білого руху, ідеологи анархізму М. Бакунін і П. Кропоткін входять до числа «героїв революційного руху». Таких «революційних героїв» вшановують більшовики

і в Південній Україні. В Одесі, пізніше і в Херсоні, на честь страченого в 1906 р. анархіста Л. Тарле перейменовані центральні вулиці. Але фактично, починаючи з 1919 р., більшовики в контексті власного бачення розбудови «диктатури пролетаріату», почали жорстко придушувати анархістські рухи.

В 1920 р. партії анархістської орієнтації, витіснені з Росії, знайшли собі притулок в Україні, зокрема південній її частині, де влада більшовиків ще не була достатньо міцною. Як випливало зі звіту «Про секретно-оперативну діяльність ВУНК в Україні», складеного в 1921 р.: «Партії анархістсько-авантюристичного окрасу, виметені залізною мітлою з радянської Росії, зібралися в Україні, де їм дозволяє триматися слабкість і неорганізованість місцевої влади...» [3.49, арк.9].

Особливий наголос робився на тому, що: «Після розгрому в Росії в листопаді 1919 р. анархістської підпільної організації «Рівність та воля», їхні українські відділення в Харкові, Києві, Одесі й Катеринославі продовжили роботу». В результативній частині типові фрази про прийняття «невідкладних заходів зі знищення анархо-бандитизму» [3.49, арк.9].

Перестороги влади стають зрозумілими з погляду того, що українським анархістам належала одна з провідних ролей у створенні дієздатних угруповань. У листопаді 1918 р. в Курську вони заснували групу «Набат», ухваливши рішення про заснування єдиної конфедерації анархістських організацій України. Її оформлення завершилося у квітні 1919 р. в Єлизаветграді. Саме тут утворена Українська конфедерація анархістських груп «Набат». Особливе значення «Набат» відводив співпраці з повстанськими рухами Півдня України. На II конференції «Набату» махновщина була визнана достатньо здоровим чинником, здатним і за суб’єктивними, і за об’єктивними причинами виконувати завдання третьої революції. Ближчим тактичним завданням має стати завоювання при допомозі повстанства невеликої території, в межах якої мають розпочатися

експерименти будівництва безкласового суспільства, що власне стане кращим результатом ще не переможеної 3-ї революції [5.250, с. 141-142].

Так резолюцією термінових зборів «Набату» в березні 1920 р. стало наступне: «Повстанський рух південних губерній України, відомий під ім'ям махновського, викликаний насильницьким втручанням різноманітних влад у життя селян, революційно налаштованих, але в масі своїй несвідомих ідеологічно. Навколо Нестора Махна, свідомого анархіста, селянина-бунтівника, згрупувались волелюбні повстанці… Гасло махновського руху – боротьба за вільні трудові ради, вільний радянський лад. Оскільки в цьому втілюється прагнення народних мас до самозвільнення, обов'язок кожного анархіста активно допомагати його боротьбі з державою…» [4.161, с. 114].

Разом з цим підкреслювалась відсутність належної кількості ідеологічних співробітників, що породжує всередині повстанського руху п'янство, антисемітизм, поверхове уявлення про анархічні ідеали, внаслідок чого бажаним є влиття в махновський рух значної кількості анархістських ідеологічних сил. Особливо зазначається, що: «В боротьбі трудящих за своє звільнення від влади та капіталу анархістські групи та окремі анархісти завжди брали на себе роль пропагандистів, ініціаторів, натхненників процесу…» [4.161, с.115].

Виконуючи партійну резолюцію про «перетворення найбільш свідомої частини махновців-повстанців у передовий авангард анархістського руху», в нього вливаються лідери конфедерації «Набат» на чолі з В. Воліним та П. Аршиновим. Ідеологи «Набату» здійснюють спробу вплинути «анархічними ідеями» на Н. Махна та його оточення.

Більш поміркована в ставленні до радянської влади частина анархістів на чолі з Леві в цей час відкололася та заснувала Союз анархістів-позитивістів у Одесі. Ця група анархістів зуміла до грудня 1920 р. зберегти свій клуб та легальні можливості для пропаганди.

Втім, переважна більшість анархістів підкреслювала опозиційність до більшовицької влади, декларуючи про наміри ведення безкомпромісної боротьби з владою. У відповідь компартійці створили «Особливу ударну групу» ВУНК для боротьби з карним та політичним бандитизмом. За спогадами П. Аршинова, склад групи вербувався із засуджених до розстрілу бойовиків-анархістів, яким в обмін на життя ставили завдання знищення відомого їм анархістського підпілля. Навесні 1920 р. «Особлива ударна» перебралася в Одесу, де фактично знищила анархістське підпілля [4.161, с. 478-480].

Зокрема чекістам вдалося зупинити активну роботу Об'єднаної анархістської організації Одеси та Одеської федерації анархістів. Ще на початку 1920 р. більшовики закрили анархістські газети «Буревестник» та «Одесский Набат», заборонили діяльність клубу анархістів Одеси.

Традиційно для себе чекісти поєднували як відверті репресії, так і заходи внутрішньої дестабілізації і дезорганізації. Так, цікавий факт чекістських провокацій проти політичних опонентів, спираючись на матеріали Одеського архіву СБУ, наводить дослідник В. Савченко. Намагаючись дискредитувати анархістський рух, в березні 1920 р. органи ВУНК заявили про розкриття злочинної організації анархістів – «набатівців» та «позитивістів». Маючи на меті організацію розбійних нападів, вони просочилися в радянські установи. Зокрема, анархіст С. Шахваростов, займаючи посаду начальника Одеської міської міліції, постачав анархістам ордери на право проведення обшуків. Внаслідок оперативних дій організацію було ліквідовано. С. Шахваростов звинувачувався у створенні бандитської групи анархістів-експропріаторів, яка здійснювала в місті грабунки, використовуючи фальшиві міліцейські ордери на обшуки. На думку В. Савченка, справжньою причиною заведення справи стало те, що С. Шахваростов, як лідер профспілки на робітничій безпартійній конференції висунув гасло «профспілки без комуністів» [10.395, с. 112-114].

Частково анархістські групи Півдня України зуміли активізувати діяльність восени 1920 р. Потребуючи допомоги махновців проти Врангеля, компартійні діячі в певних рамках дозволили легальну діяльність і пропаганду анархістських організацій. Завдяки угоді між командуванням Червоної армії та махновцями анархісти звільнялись з радянських тюрем та отримували право вести агітацію.

Анархісти з ентузіазмом сприйняли владні поступки в їх бік. Так, П. Аршинов на базі махновського Культпросвіту організував низку редакційних колегій, відряджених з метою випуску анархістської преси в найбільші міста України, в тому числі в Одесу [3.49, арк.17]. Там місцеві анархісти розпочали підготовку до друку газети «Одесский Набат», обрали делегатів на Всеукраїнський з'їзд анархістів, запланований на 28 листопада 1920 р. в Харкові.

В свою чергу більшовики, враховуючи певну популярність анархістських ідей та «соціальну близькість» їх окремих персоналій, у жовтні-листопаді 1920 року приймають до КП(б)У 38 одеських анархістів. Тоді ж у міську раду Одеси обрано п'ять анархістів, двоє у раду профспілок Одеси [10.395, с.112-113].

Але після перемоги над Врангелем ситуація різко змінюється. 25 листопада 1920 р. Центральне управління НК УСРР надсилає наказ на ім'я керівників губернських ВУНК республіки з вимогою проведення обшуків та арештів анархістів усіх напрямків. Циркулярний лист ЦК РКП(б), в свою чергу, закликав до арештів членів Українського «Набату» [3.49, арк.18].

Ще до офіційного оголошення Н. Махна «поза законом» на початку грудня 1920 р., а анархістського руху – «анархо-бандитизмом» на території Одеської і Миколаївської губерній, Херсонського повіту відбулися тотальні арешти анархістів. Заарештовувались «набатівці», анархісти-синдикалісти та інші. Сімох представників «Набату» (Дорченко, Вайкулін, Азевіров, Молотенко, Симонов, Круков і Бескоровайний) заарештовано та протримано

протягом 17 діб у в'язниці міста Миколаєва в листопаді-грудні 1920 р., після чого звільнено під підписку про відмову від «будь-яких дій антирадянського характеру». Арешт пов'язано з всеукраїнською акцією проти анархістів-набатівців, які восени 1920 р. запланували проведення з'їзду в Харкові. Реакцією чекістів став арешт Секретаріату Харківської та Київської організацій «Набату», репресивні акції проти її регіональних осередків [3.49, арк.19].

Внаслідок цього, на початку 1921 р. анархістський рух Півдня України розпадається на невеликі регіональні групи, в яких числилось по кілька десятків активістів. Специфічною його особливістю стала розпорошеність та неузгодженість в поглядах, тактиці та стратегії. Це кардинально вирізняє його від інших загальноросійських партій Півдня України – меншовиків і соціалістів-революціонерів, які незважаючи на певний розкол, все ж зуміли набагато краще ніж анархісти на початку 1920-х рр.. зберегти свою організаційну цілісність.

На нашу думку, має рацію професор В. Солдатенко, який відзначив, що прагнучи до реалізації ідеалу безвладного суспільства, переважна більшість анархістів не могла не ставитися вороже до радянської політичної системи. Тому, йдучи на певний компроміс у підтримці більшовиків в критичні моменти класових зіткнень (феномен «радянського анархізму»), в інших, дещо менш конфліктних ситуаціях вони висували гасло «третьої революції», яка мала ліквідувати залишки експлуататорської системи, якою в їх уяві поставала й радянська влада, тим більше, що вона тяжіла до власної диктатури. Однак анархісти ніколи не були настільки впливовими, щоб реально утворити «третій табір» і йти своїм шляхом у революції. Розвиток подій змушував їх захищати радянську владу, що явно суперечило теоретичним постулатам анархізму (гадається, тут можна не торкатися таких тонкощів в течіях анархізму як анархо-комунізм і анархо-синдикалізм, що на практиці не мало великого значення у стосунках з більшовиками, владою

рад, а представники, лідери обох течій час від часу об'єднувалися й вели спільну лінію, як це було з конфедерацією анархістських груп України «Набат»). Водночас варто відзначити, що та ж організація «Набат» непримиренно вороже ставилися до українського національно-визвольного руху, кваліфікуючи його проявом буржуазної реакції. Як прихильники «абсолютного інтернаціоналізму» – «анархія немає Батьківщини» – вони й Україну розглядали лише як авангард світової соціальної революції. А гасла «Безвладної Трудової Федерації України» взагалі зависли в повітрі, не мали практичних наслідків [5.250, с. 140].

Підтверджує це і колишній лідер «Набату» П. Аршинов. В 1929 р. на шпальтах друкованого ним у Парижі часопису «Дело труда» він висловиться наступним чином: «Анархічне середовище завжди було змішаним та хаотичним. Завжди існували і існують ряд течій та груп, кожна з яких має свою ідеологію, тактику, напрям. Маємо і анархістів-комуністів, індивідуалістів, синдикалістів та інших, які одночасно все визнають і ні з чим не згодні…Увесь цей різнобарвний елемент створив багатогранне анархістське середовище. Середовище, що в жодній практичній справі не могло діяти солідарно, узгоджено. Навпаки, завжди воно діяло суперечливо, антагоністично, тим самим зводячи нанівець практичну роботу анархізму» [4.161, с. 485].

Мусимо зазначити, що Циркулярний лист ВНК від 14 лютого 1921 р. та подальший роз'яснювальний лист ЦК РКП(б) щодо анархістів доповнює окреслену П. Аршиновим різнобарвність анархістського середовища. В цілому оцінка в ньому дається п'яти основним течіям анархізму. Зокрема, Федерації анархістів-комуністів, Федерації анархістів, Секції анархістів-універсалістів, Конфедерації анархо-синдикалістів, Всеукраїнській конфедерації «Набат». Всі вони в той чи іншій мірі оголошувались антирадянськими. Показовим є те, що лише в Москві, крім вказаних течій,

існувало ще 18 дрібних анархістських груп. Серед них такі маргінальні напрями, як група анархістів-містиків та інші [3.54, арк.4-5].

В цей час у Південній Україні діяли такі різні за чисельністю та структурною організацією групи: конфедерація «Набат», конфедерації анархістів-синдикалістів, Союзу анархістської молоді, Всеросійської федерації анархістів-комуністів, анархістів-позитивістів, анархістів-індивідуалістів, групи «анархістського підпілля» [3.54, арк.6].

Як правило, тактичні задуми анархістів передбачали накопичення сил для майбутнього повстання, дезорганізацію радянської влади «зсередини», агітацію «якомога більшої кількості прихильників з різних соціальних верств» та тому подібне. Кадровий склад анархістських організацій Півдня України в цілому був подібним до аналогічних груп, які діяли в інших регіонах УСРР. Як правило, його кістяк складали представники студентства, робітничих колективів. Певна кількість анархістів працювала в державних установах та організаціях (більшість з них належала до крила анархістів-позитивістів).

Так, звіти Миколаївської ГубНК за 1921 р. засвідчують, що кількість активно діючих анархістів-позитивістів у губернії нараховує 62 ос., серед яких 14 представників учнівської молоді (студенти та учні вечірніх шкіл), один міліціонер і працівник комендатури базару, чотири працівника губернської юстиції, три губернського соціального забезпечення, кур’єр губернського виконкому, член Союзу Металістів та інші. В той час як з 37 представників активу анархо-синдикалістів (серед яких виокремлюється жінка – Леля Полякова) – 17 учнівська молодь, дев’ять робітників (з залізничного депо, міськводоканалу, заводу «Наваль»), два працівника військового шпиталю, місце роботи інших не вказано [3.89, арк.39, 41-42].

Звіт Одеської ГубНК за 1921 р. висвітлює активізацію анархістської діяльності в Одесі. Чекісти доповідають про Одеську анархістську федерацію, що складалася з невизначеної кількості груп. Окремо до її складу

входила група анархістів-набатівців. Також рапортується про ліквідацію анархістської групи залізничних вантажників, очолюваної колишнім членом «Чорного прапора», депутатом міськради Одеси В. Дубіним (Крикливим) [3.53, арк.28].

Своєю головною заслугою в боротьбі з анархізмом за звітний період чекістами відзначається ліквідація «анархо-бандитської» групи Олександровича, коменданта управління Південно-Західної залізниці. Група складалася з охоронної команди залізниці в кількості 35 осіб. На думку правоохоронців, вона виконувала «анархо-махновські завдання». Також у звіті арешт членів Одеської анархічної федерації трактується як «ліквідація махновщини» [3.53, арк.29].

Чергова спецоперація проти анархістів Одеси проведена владою в лютому 1921 р. За її підсумками заарештовано 30 осіб. Незважаючи на репресії, окремі члени анархістських груп продовжували діяльність. Як правило, це одержання літератури й намагання налагодити зв’язки з Центром. Але таким чином вони швидко підпадали під увагу чекістів [3.53, арк.30].

Так у вересні 1922 р. миколаївські анархісти зробили спробу зв’язку з Центром для одержання літератури й ознайомлення з рекомендованою керівництвом тактикою їх подальшої діяльності. До міста надіслано журнал «Почин», що видавався в Москві відомим анархістом Олександром Атабекяном. Але всі номери його конфісковано ДПУ. Разом з журналом вилучено брошуру «Большой опыт», де різко критикуються дії більшовиків [3.64, арк. 43-44].

Посилення репресивного тиску з боку влади, змушувало дедалі більшу частину анархістів переходити на нелегальне становище, вдаватися до збройних методів боротьби. В умовах наростаючого невдоволення більшості населення воєнно-комуністичною політикою більшовицького уряду подібна діяльність знаходила підтримку серед населення України, що засвідчило

наростання антибільшовицького повстанського руху. Анархісти взяли активну участь в його організації і досягли певного впливу на повстанський рух Півдня України, де чимало загонів висувало анархічні гасла. Втім, вони не були позбавлені «класичної хвороби» анархізму – розрізненості, ідеологічній строкатості, використанню відверто кримінальних засобів боротьби. Найбільш масштабними повстанськими рухами анархістського ідеологічного забарвлення в даний період залишалися рух партизанів-безвладників (або шубінців) на Чернігівщині і махновський рух, який у 1920 – першій половині 1921 рр. охопив майже всю лівобережну Україну [8.317, с. 12].

У Південній Україні звіти НК-ДПУ відзначають наявність контрреволюційних загонів, що декларували анархістські гасла протягом 1921-середини 1922 рр. Кількісний склад їх нараховував кілька десятків осіб. Аналізуючи документи чекістів постає питання, наскільки вагомою була політична складова функціонування цих загонів. В чекістських звітах вони подані під безапеляційним формулюванням «анархо-бандитизм», чи «анархо-махновщина». Оцінка фактажу, якщо виходити з повідомлень НК-ДПУ, що зберігаються в Держархіві СБУ України, схиляє до переваги саме «кримінальної» складової у діяльності цих «отаманських» загонів.

Так, 3 квітня 1922 р. у Новобузькому повіті Миколаївської губернії «анархо-бандитами» під проводом Свища здійснено наліт на ст.. Казанка, де зруйновано технічні приміщення, викрадено близько 100 пудів пшениці. 12 квітня 1922 р. ця ж сама група «отамана Свища» здійснила напад на ст.. Біла Криниця Херсонського уїзду, звідки викрала 190 пудів зерна. 24 квітня 1922 р. проведено наліт на ст.. Русокопілля Херсонського повіту, де розбито телеграфний апарат, викрадено частину посівного матеріалу та 942 грошових знаки золотом і сріблом [3.51, арк.67-68].

Натомість, чекісти визнавали, що проблема «анархо-бандитизму» полягає в більш широкій площині, ніж боротьба з бандитизмом.

Фундаментом для якого є як вкрай важке, посилене Голодом 1921-1923 рр., соціально-економічне становище селян, так і невдоволення заможної частини селянства – «куркулів», політикою більшовицької влади в цілому.

Так, чекісти констатували: «Дії анархо-бандитів, посилені голодом, знижують авторитет радянської влади серед найбіднішого селянства та середняків Миколаївської губернії. З їх боку висуваються претензії до місцевої влади з приводу нездатності здолати бандитизм, незначної допомоги у постачанні продовольства та посівних матеріалів. В той час, як куркулі, напроти, використовуючи голод проводять контрреволюційну агітацію, виправдовують отаманські банди та підривають серед селянства доброзичливе відношення до радянської влади» [3.51, арк.69].

Наведені факти дають підстави погодитись з думкою професора В. Солдатенко, згідно якої повстанство не можна розглядати виключно як пряму реакцію на дії більшовиків, неприйняття їх політики «воєнного комунізму», масовий спротив їй. Виправданіше говорити про протидію повстанців (у їх середовищі переважав селянський, дрібновласницький елемент) будь-якій владі (принципи, декларовані анархістами). Більшовики при цьому, як сила зацікавлена в стабільності й спокої навіть для власного ствердження, а далі – налагодження функціонування суспільства за своїми уявами, набували дедалі більшої сили (при одночасному звуженні ареалу і, відповідно, зменшенні впливів інших політичних чинників), ставали природним силовим об’єктом, проти якого спрямовувалося вістря боротьби повстанців. Тож відповідною з неминучістю мала бути і логіка поведінки державних структур, які досягали домінування: незатухаючі вогнища спротиву рано чи пізно повинні були піддатись їх впливам, підпорядкуванню, зрештою – приборканню [5.250, с. 127-128].

Намагаючись приборкати вказані вогнища спротиву, в квітні 1922 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв резолюцію з питання боротьби з анархізмом. Затверджено рішення про початок широкої «роз’яснювальної та

викривальної» кампанії у пресі. Залучити до неї колишніх анархістів, які перейшли на бік радянської влади.

Виконуючи рішення пленуму ДПУ видає в червні 1922 р. циркулярного листа з планом заходів боротьби з залишками анархістських груп. Серед них вербування членів анархічних угруповань для подальшої агентурної роботи, нагляд за колишніми анархістами, що працюють в господарських та державних установах, контроль та перевірка кореспонденції приватного характеру. Суворо попереджалось, що всі матеріали стосовно анархістських угруповань, які мають важливе політичне значення, або характеризують діяльність місцевих організацій, здобуті за допомогою агентури, слід негайно надсилати до слідчого відділу ДПУ та губернського комітету партії, де приймається рішення про їх подальше використання [3.57, арк.21-22].

Необхідно відзначити, що ці заходи дали результат. Згідно зі звітом ДПУ за січень-червень 1922 р.: «Великих анархістських угруповань не зафіксовано. Виявляються лише окремі особи». Рішенням міської ради Одеси анархо-синдикалісти вилучались з фабрично-заводських профспілкових комітетів міста [3.50, арк. 17].

На початку 1923 р. згідно інформації одеських чекістів кількість анархістів у місті складала близько 30 осіб. Активної антирадянської роботи вони не ведуть. Найбільш активний серед них Хаскин Давид займається тим, що отримує з Москви та розповсюджує анархістську літературу видавництва «Голос Труда». Серед анархістів посилюються емігрантські настрої. Одеським ДПУ вживаються заходи з вербування «сильного агента», оскільки наявний секретний співробітник слабко висвітлює їх діяльність, не маючи достатньої кількості необхідних зв’язків серед анархістів [3.64, арк.47-48].

Висловимо припущення, що чекістам вдалося завербувати «сильного агента». Оскільки подальша інформація є більш ґрунтовною. ДПУ відзначає «пожвавлення роботи» анархістів Одеси в 1923 р. Чотири підпільних гуртки функціонують серед робітників Судноремонтного заводу, діє група

«Анархістської молоді» з 16 осіб. Колишні «набатівці» Одеси намагаються відновити Федерацію анархістів Одеси, започаткувати анархістську бібліотеку та легально діючий клуб. Також серед анархістських груп Півдня України знайшла підтримки ідея однодумців з Харкова про проведення в серпні 1924 р. Всеукраїнського з'їзду анархістів [3.99, арк.26].

Натомість, більшовики і ДПУ мали свої плани щодо з'їзду анархістів. По аналогії з ліквідацією інших громадсько-політичних сил, ініціюється «ліквідаційний з'їзд» колишніх анархістів. Для надання процесу демократичності та юридичної чинності, ключове місце надається «внутрішній самостійній ініціативі» членів партій, спрямованій на саморозпуск. У пресі починають з'являтися численні заяви, в тому числі колишніх анархістів, з закликами до самоліквідації та «згуртування справжніх революційних сил навколо компартії».

Втім, не можна сказати, що цей процес проходив для влади безпроблемно. Не в останню чергу через строкатість руху, існування різних точок зору серед різних груп. Зокрема, дослідник В. Савченко наводить дані, що наприкінці 1923 р. з 200 анархістів Одеси, які представляли п'ять організацій, на «саморозпуск» погодилось тільки 20. В зв'язку з цим не принесла бажаного ефекту робота зі скликання губернської конференції анархістів для їх самоліквідації [10.395, с. 120].

Згідно даних ОДПУ за 1924 р., в цілому по СРСР знаходилось під наглядом близько чотирьох тисяч учасників анархістського руху. Серед них близько 700 перепало на Україну (з них 200 на Одеську губернію). На думку В. Савченко, кількість анархістів була більшою, оскільки в документі подане число тих, хто перебуває на «оперативному обліку в ОДПУ». Дослідник припускає, що частина прибічників анархізму не попала в поле зору місцевих ОДПУ [10.395, с.133].

Протягом 1924 р. окремі групи анархістів Півдня УСРР вживали спроби до організації. У Миколаєві, 14 травня 1924 р. група анархістів

приймає рішення про збір коштів для зв'язку з московськими однодумцями. Планувалось не тільки отримувати звідти літературу, а й налагодити організаційну співпрацю на постійній основі. Але в даному випадку за допомогою агентури ці намагання стали відомими ОДПУ [3.66, арк. 33].

Аналізуючи діяльність анархістських рухів Півдня України слід зазначити, що певну допомогу їм надавала співпраця з міжнародною гуманітарно-правозахисною організацією «Чорний Хрест», діяльність якого мала багато спільного з ініційованим меншовиками політичним «Червоним Хрестом». Організація допомагала заарештованим анархістам матеріально та морально, проводила акції протесту проти переслідувань анархістів за їх переконання, намагалась впливати на світову громадськість.

Так, у 1922 р. «Чорний Хрест» виступив на захист ув'язненого лідера одеських анархістів С. Мекеля. Після затримання в січні 1923 р. 38 анархістів-синдикалістів СРСР організація провела маніфестацію протесту в Берліні, після чого відбувся збір коштів для репресованих та їх родин. У Берліні в 1922 р. перебуваючи в еміграції анархісти та анархо-синдикалісти створили Берлінський комітет допомоги політичним в'язням. В 1924-1926 рр. у країнах Західної Європи та США Комітет у рамках Міжнародної кампанії протесту проти політичних репресій в СРСР проводить мітинги з вимогами негайної та повної амністії репресованих анархістів [4.161, с.567-569, 573].

Крім міжнародної ідеологічної роботи «Чорний Хрест» допомагав відновленню структурно-організаційних зв'язків анархістів всередині радянської країни. Згідно з лютневим циркуляром ОДПУ УСРР 1925 р., чекісти викрили пов'язані між собою за допомогою «Чорного Хреста» підпільні групи анархістів. Їх основу складали анархісти, які повернулись з заслань. Нерідко вони розпочинали роботу в тих місцях, куди їм дозволялось повертатися з місць відбуття покарання. Наприклад, в сільській місцевості Херсонщини активну діяльність проводили вислані з Одеси анархісти [10.395, с.130].

Посилення економічних проблем в радянському суспільстві другої половини 1920-х рр.., зокрема погіршення становища селянства через колективізацію, провокували настрої стихійного анархізму. В червні 1926 р. в циркулярі ВКП(б) «Про махновців» головну увагу вимагається звертати на куркульські елементи, з якими поновлює спроби налагодити зв'язок Н. Махно. Перед органами ОДПУ поставлено завдання виявлення колишніх махновців та здійснення контролю за ними, особливо на територіях дії в 1919-1921 рр. Революційної повстанської армії України [5.248, с.281].

В грудні 1928 р. з'являється черговий циркулярний лист ОДПУ № 34 «Про анархістів». В ньому йдеться про ліквідацію протягом року низки підпільних анархо-махновських груп в УСРР. Серед південного регіону вказана група з Одеси. Загальна кількість затриманих 44 особи. Серед них 23 анархіста та 21 анархо-махновець. У листі вимагалось від місцевих ОДПУ проводити систематичну роботу з виявлення колишніх махновців та розкриття їх антирадянської діяльності на сьогоднішній день. Посилення «систематичної роботи» призвело до збільшення кількості заарештованих анархістів майже в три рази в наступному році [5.248, с. 284-285].

За даними ОДПУ за перше півріччя 1929 року в УСРР заарештовано 62 анархісти та 40 махновців. Крім того, виявлено та розгромлено Чорноморський філіал Всесоюзного «Союзу робітничих анархістів», який діяв переважно у Південній Україні [5.248, с. 287].

Таким чином, аналіз діяльності та ліквідації анархістських груп Півдня України в 1920-х рр. дозволяє зробити певні висновки. Необхідність боротьби з спільним ворогом зближувало анархістів з більшовиками. Вони були потрібні один одному в умовах боротьби з Гетьманатом, Денікіним. Втім, ця співпраця виявилась нетривалою. Захоплюючи владу, більшовики знищували будь-яку опозицію, в тому числі анархістів. Народилася, а потім і закріпилася тенденція ідейного спростування анархізму як результат боротьби більшовиків проти антинародних теорій, програм, їх агітаційно-

пропагандистських зусиль. Однак серед інших суперників більшовиків безпосередньо анархістам відводилося дуже скромне місце. Ідеологія анархістів оголошувалася відверто бандитською, що мало під собою фактичну основу, оскільки анархісти не гребували залучати під свої прапори (чи так ставалося стихійно) порівняно широкі кола кримінальних елементів.

Зазначимо, що в реальному процесі протиборства з більшовиками, маючи багатьох критиків серед інших опозиційних партій, анархісти практично не мали шансів як на подальше легальне існування, так і на втілення своїх поглядів на практиці. Ліквідація анархізму, втілена силами НК-ДПУ-ОДПУ протягом 1920-х рр.., позбавила прибічників анархістських поглядів «вільного життя» останніх притулків свободи.

Також, з початку 1920-х рр.. серед анархістів все гостріше поставало питання про кризу руху, його переродження, бажання будувати нову країну разом з більшовиками. Частина анархістів відправилась в еміграцію. Ті, що залишились в країні, намагались проводити агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу, використовуючи для цього всі можливі засоби. Це дозволило продовжити діяльність поодиноких груп анархістів-практиків Півдня України в другій половині 1920-х рр. З іншого боку, будь-яка активізація діяльності приводила до швидкого попадання в поле зору чекістів. В підсумку, наприкінці 1920-х рр.. в південному регіоні, як і в цілому по Україні практично не залишилось навіть поодиноких анархістських організацій.

Отже, підсумовуючи основні етапи та особливості знищення більшовиками загальноросійських партій та рухів на території Півдня України в 1920-х рр.., зазначимо, що такі сили, як соціалісти-революціонери та РСДРП(м) послідовно виступали проти більшовицьких уявлень щодо суті та темпів соціалістичних перетворень.

Вже в 1920 р. вони зрозуміли, що єдиної панацеї звільнення від більшовизму не існує, необхідно всебічне використання різних методів

боротьби. При цьому, пріоритет вони надавали мирним засобам. Серед них – по перше, намагання трансформувати критичні настрої робітників регіону у організаційні форми свідомого протесту проти політичного режиму. Допомогти в цьому, насамперед, повинна опозиційно налаштована технічна інтелігенція, якої було чимало у Південній Україні.

По-друге, легальна критика окремих більшовицьких заходів на зборах громадськості, з'їздах та т.п. Консолідація всіх антибільшовицьких сил у боротьбі за демократизацію та плюралізм у роботах рад. По-третє, боротьба за вплив на органи кооперації, вищу школу, літературу. Кооперація розглядалась як ключовий елемент переходу від непу до повернення приватних капіталістичних відносин. У вищій школі пріоритет надавався координації опозиційно налаштованої професури з студентством для залучення молоді до активної антибільшовицької роботи. Література сприймалась як ідеологічний фронт, на якому після відступу на економічному, більшовики повинні були отримати остаточну поразку. Тому, меншовики та соціалісти-революціонери намагались якнайширше використовувати можливості літературних і просвітницьких товариств Півдня України для ідеологічної боротьби. В кінцевому рахунку, вказані заходи повинні призвести до створення необхідних умов для відсторонення більшовиків від влади мирними шляхами.

Безперечно, більшовики не могли не звернути на це увагу. Зокрема, за допомогою НК-ДПУ припинена робота Комітету допомоги голодуючим і заарештовані його члени, розгромлені підпільні видавництва та перекрито доступ до використання друкарською технікою, цілий ряд партійних активістів Півдня України було заарештовано, або направлено в заслання, прийняті ефективні заходи внутрішньої дезорганізації опозиційного середовища за допомогою агентури.

Не можна забувати, що до соціалістичних сил більшовики мали «особисті» претензії до вказаних соціалістичних сил. Якщо по відношенню

до меншовиків це полягало у тому, що більшовики були вихідцями з їх партії, то праві есери мали значно більшу популярність серед населення, про що свідчили підсумки виборів. Саме праві есери в 1917 р. отримали мандат народної довіри на легітимізацію влади. Натомість, виключення з політичного життя й подальша ліквідація альтернативних партій знищило принцип легітимності, базований на добровільності прийняття населенням рішень влади, та унеможливило застосування консенсусного принципу, побудованого на згоді більшої частини населення з існуючою формою правління.

Сукупність викладеного призвела до тотальних репресій проти вказаних сил протягом 1922-1923 рр. Внаслідок чого, до кінця 1924 р. більшовикам вдалося унеможливити діяльність організованих груп соціал-демократів та соціалістів-революціонерів у Південній Україні.

По відношенню до анархістського руху більшовики взяли на озброєння тактику ситуативних союзів під час громадянської війни та репресивних кампаній після її закінчення. Відчуваючи втому суспільства від лихоліть останніх років, компартійці позиціонували боротьбу з анархізмом, як знищення «анархо-бандитизму» та «анархо-махновщини», подолання повоєнного хаосу, безладдя та розрухи.

Свою роль зіграли внутрішні розбіжності в анархістському середовищі. Наявність чисельних груп заважала їх внутрішній консолідації та розробці стратегії подальшого існування. У Південній Україні це посилювалось наявністю «отаманщини», під час якої до анархістських гасел приєднався напівкримінальний елемент, який знайшов пристанище в численних неконтрольованих загонах, достатньо швидко ліквідованих більшовиками.

В сукупності все це дозволило більшовикам вже в першій половині 1920-х рр.. знищити організаційні можливості для роботи загальноросійських партійно-політичних сил, що представляли реальну альтернативу безвідповідальній та безконтрольній диктатурі більшовиків.

ВИСНОВКИ

Останнім часом доволі рельєфно позначилася тенденція до вивчення проблем історії радянського тоталітаризму в рамках конкретного регіону. Саме в цьому руслі виконано дане дисертаційне дослідження. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в комплексному розкритті механізму формування та організаційного здійснення ліквідаційної політики більшовицької влади проти опозиційних партій Півдня України в 1920-х рр.

Вперше до наукового обігу введено значний масив документів, що дозволило усунути певні фактологічні прогалини. Узагальнено фактичний матеріал, опублікований у наукових роботах. На основі численних архівних справ нами показано масштабну картину терору, що супроводжував встановлення більшовиками монопартійної системи на території південноукраїнського краю. Нові архівні джерела, відсутність цензури, незаангажовані методичні підходи дозволили науковцям на рубежі XX та XXI ст.. вийти на якісно новий рівень дослідження проблеми тоталітаризму.

Як показав аналіз, період історії 1920-х рр.. для українських земель характеризувався масштабними трансформаціями та експериментами в суспільно-політичній і соціально-економічній сферах. Особливо напружено складалися відносини радянської влади з альтернативними партіями. Зі встановленням на початку 1920 року у Південній Україні радянської влади ці процеси протікали особливо інтенсивно, маючи під собою прагнення насадити нову ідеологію, мораль, модель поведінки індивідів та прагнення виховати в суспільстві почуття загальної покори, безмежної відданості та, водночас, всеохоплюючого страху, що утверджувався як дієва зброя більшовицького режиму для свого існування.

Уніфікувати всі сторони суспільного життя та підкорити їх волі держави і «вождя» – з такою метою репресивно-каральна система

радянського зразка знищувала будь-яку партійно-політичну альтернативу. Тоталітаризм став формою державного управління в СРСР, а репресії упродовж багатьох десятиліть виконували допоміжну, корегуючу роль в суспільстві. Вперше в XX ст.. започаткований в якості державної політики В. Леніним та Й. Сталіним тоталітарний режим вплине на долю сотень мільйонів людей кількох поколінь у різних країнах.

В умовах повоєнної розрухи більшовики змушені були вдатися до певної економічної та культурної лібералізації, втіленням якої стала нова економічна політика. Водночас більшовицька партія, за ініціативою її вождя В. Леніна, не допускала можливості пом'якшення «пролетарської диктатури» в сфері партійно-політичних відносин. Дозволяючи певну свободу в утворенні національно-культурних, економічних та інших громадських об'єднань, жорстко припинялися навіть потенційні спроби ротації політичної еліти. Контрреволюційним оголошувалось існування будь-яких альтернативних політичних партій, навіть ідеологічно близького до більшовиків націонал-комуністичного спрямування. Через це, колишні союзники часів громадянської війни – боротьбисти, борьбисти, укапісти та інші стали непотрібними в мирний час.

Захопивши владу компартійці значну увагу приділяли загальноросійським соціалістичним силам. Рішенням XII Всеросійської конференції РКП(б) партії есерів та меншовиків оголошувались «антирадянськими». Визнаючи їх «контрреволюційними», сателіт РКП(б) в Україні – КП(б)У, офіційно визнавала за неминучість застосування в боротьбі з ними силових методів тиску – політичних репресій.

Процес легітимації ідейної монополії партії базувався на дії механізмів витіснення інакомислення, що виключало можливість співпраці з іншими політичними силами. Незначний рівень допуску плюралізму на початковому етапі нової економічної політики, пов'язаний з впровадженням приватновласницьких відносин, викликав у суспільстві далеко неоднозначну

реакцію, зокрема з точки зору абсолютного сприйняття процесу соціалістичної розбудови, загострення соціально-економічних відносин. Відповіддю влади стало застосування адміністративно-силових методів для реалізації партійних доктрин з встановлення монополії КП(б)У в політичній системі країни як єдиної легально функціонуючої партії.

Використовуючи елементи політичного радикалізму, на кінець 1923 – початок 1924 рр. більшовикам вдалося знищити організаційні структури альтернативних партій Півдня України. При цьому, незважаючи на риторику про «найдемократичнішу владу», в реальному житті інститути, характерні для демократичних країн – парламентаризм, поділ влади, альтернативні політичні партії були знищені після жовтня 1917 р., коли більшовики встановили свою політичну диктатуру, яка була несумісна з багатопартійністю.

Всупереч тому, що деякі більшовики на досить високих посадах говорили про необхідність формування однорідного соціалістичного уряду разом з есерами і соціал-демократами-меншовиками. Ленін рішуче заперечив такий підхід до організації влади. Організовуючи «заколот лівих есерів» влітку 1918 р., Ленін звільнявся таким способом від своїх попутчиків. Ініціюючі злиття своєї партії з боротьбистами, борбистами і комфербандівцями в Україні, приймаючи в свою партію меншовиків та есерів без будь-яких декларацій про злиття, Ленін лише зміцнював ту однопартійність, яка була встановлена восени 1917 р.

Остаточне оформлення тоталітарного контролю над всіма сферами громадсько-політичного життя відбудеться наприкінці 1920-х рр. У цей час буде розігнано останню не більшовицьку партію – Єврейську комуністичну робітничу партію. В свою чергу, колишні активісти опозиційних громадсько-партійних утворень перебуватимуть під щільним наглядом ДПУ, а українські націонал-комуністи та борьбісти на початку 1930 р. стануть одними з

головних фігурантів сфабрикованої чекістами справи «Спілки визволення України».

На основі критичного аналізу широкого кола джерел, відповідно до поставлених завдань результати дослідження зводяться до наступних висновків:

1. Проведений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про те, що регіональні аспекти ліквідаційної політики більшовицького режиму проти альтернативних партій досліджено недостатньо, фрагментарно. Упродовж останніх років з'явилися публікації, що розглядають окремі моменти знищення опозиції у Південній Україні. Здебільшого увага в них прикута до Одещини, в той час як до Миколаївщини та Херсонщини вона звернута недостатньо.

Використана в роботі джерельна база містить значний арсенал матеріалів, частина яких використовується вперше в дисертаційному дослідженні, що надає можливості для ґрунтовного висвітлення аспектів встановлення монопартійної системи на Півдні України та дозволяє авторові здійснити узагальнюючий аналіз проблеми;

2. Аналіз механізмів підкорення суспільства Півдня УСРР свідчить, що з перших днів після захоплення більшовиками влади в регіоні компартійці взяли курс на побудову авторитарного суспільства, яке не передбачало місця для жодної партії, окрім правлячої. Для встановлення ідейної та реальної монополії партії, більшовики залучили органи НК–ДПУ–ОДПУ, які застосовували проти інакомислячих систему примусово-каральних функцій. Також чільне місце відводилось засобам масової інформації, насамперед, періодичній пресі. Ліквідація альтернативної періодики сприяла ізоляції опозиційних партій від суспільства.

Дієвим засобом боротьби більшовиків з опозицією став голод 1921-1923 рр. Численні документи губернських комітетів виконавчої влади південного регіону містять списки осіб – рядових членів опозиційних партій

або співчуваючих їм, яких звільняли в лютому-березні 1922 р. з підприємств, що в багатьох випадках призводило до смерті від голодного виснаження.

З подальшою ґенезою тоталітарної системи, згідно офіційної доктрини, успіхи радянського суспільства в будівництві соціалізму прямо залежали від «згуртованості лав» і викликали опір з боку «внутрішніх і зовнішніх ворогів», до числа яких відносили колишніх членів опозиційних політичних партій. У судових процесах проти них на перше місце висувалися політичні й ідеологічні чинники, спрямовані на досягнення можливості повного маніпулювання населенням південноукраїнського краю;

3. Розкрито, що регіональні особливості функціонування українських націонал-комуністичних партій полягають у господарській специфіці регіону. Враховуючи наявність великої кількості зрусифікованого пролетаріату, націонал-комуністи користувалися популярністю, здебільшого, в сільській місцевості та серед інтелігенції. Специфічною рисою регіону стане наявність значної кількості національно орієнтованих науковців – прихильників українських соціалістичних і націонал-комуністичних партій. Цьому сприяла як політика українізації, так і зростання національної свідомості в період національно-визвольних змагань. Тому, в другій половині 1920-х рр. під гаслами «боротьби з буржуазним націоналізмом» буде нищитися ця категорія населення Півдня України.

Серед головних засобів владної боротьби з ними – низка заходів, спрямованих на дезорганізацію й внутрішнє розкладання альтернативних політичних сил. Які, в свою чергу, не змогли ефективно поєднувати національну та соціальну складову в ідеології. Внутрішні антагонізми в їх середовищі, зокрема саморозпуск Одеського осередку УКП, стали наслідком відсутності єдності та чіткого бачення свого місця в майбутньому політичному житті.

4. Показано, що Південна Україна є поліетнічним регіоном, тому природнім є функціонування в ньому громадсько-партійних об’єднань, що

представляють інтереси національних меншин. Серед них виокремимо єврейські соціалістичні та комуністичні партії і об'єднання, осередки вірменської соціалістичної партії «Дашнакцутюн», Польської соціалістичної партії (ППС) та інші. Після вигнання з регіону армії Денікіна для більшовиків головним критерієм вирішення їх подальшої долі стала наявність співпраці з денікінцями. Ті сили, зокрема «Дашнакцутюн», які співпрацювали з Білим рухом автоматично зараховувались до ворожого табору «контрреволюції». Союзникам більшовиків – частині Бунду та ЄКП(П-Ц), влада дозволила приймати участь у роботі ревкомів та надала другорядні посади в органах влади. Втім, така ситуація тривала лише протягом 1920 року, в наступному більшовики жорстко дотримувались курсу на встановлення повного єдиновладдя.

Ще однією особливістю регіону стала наявність значної кількості єврейських громадсько-партійних утворень, для ефективного контролю над якими більшовики використовували комуністичну частину єврейського руху в боротьбі з соціалістично-сіоністськими силами. Знищивши сіоністів, більшовики поступово звужували сферу діяльності ЄКРП виключно до гуманітарної, а в 1928 р. відпала необхідність і в існуванні ЄКРП, після чого партію було розпущено;

5. Визначено, що після вигнання з Півдня України армії Денікіна українські націонал-комуністи були налаштовані на тісну співпрацю з більшовиками та свою активну участь у органах місцевої влади. До складу сформованих у лютому 1920 р. ревкомів Півдня України більшовики залучали боротьбистів і борьбистів, однак надавали їм лише другорядні посади.

Окреслені українські сили також взяли участь у весняних виборах до рад, активно провівши передвиборчу кампанію. Результати волевиявлення показали, що вони мали значний вплив у суспільстві, тому більшовицька партія змушена була це врахувати.

Компартійці шляхом нескладних маніпуляцій поставили їх собі на службу. За їх ідеологією соціалізм став першою фазою комунізму. Саме в такому контексті компартійна влада розбудовувала систему взаємовідносин з українськими соціалістичними і націонал-комуністичними партіями, відсторонюючи їх від державного управління вже з середини 1920 року.

6. У ході дослідження встановлено, що популярністю, в першу чергу серед міського населення Південної України, користувалися представники загальноросійських соціалістичних партій – есери та меншовики, анархістські групи. Праві есери та РСДРП(м) намагались трансформувати критичні настрої робітників регіону у організаційні форми свідомого протесту проти політичного режиму. Враховуючи, що серед їх активу була значна кількість технічної інтелігенції, яка користувалась авторитетом у робітничому середовищі, більшовики не могли не звернути на це увагу. Представники соціалістичних партій, напроти, хибно вважали, що неможливо розігнати, або заборонити партії, за якими підтримка «авангарду революції» – пролетаріату.

Протягом 1921-1922 рр. більшовицька влада за допомогою чекістів припиняє роботу видавництв та перекриває доступ до використання друкарською технікою, ряд партійних активістів Півдня України заарештовано або направлено в заслання, прийняті ефективні заходи внутрішньої дезорганізації опозиційного середовища за допомогою агентури. Сукупність цих заходів призведе до фактичного унеможливлення організованої партійної роботи есерів і меншовиків Півдня України з середини 1923 р.

7. З’ясовано, що значний вплив на формування соціальної бази альтернативних партій Півдня України відігравала промислова специфіка регіону. Переважну частину активу загальноросійських соціалістичних партій та українських борьбистів складали представники інженерно-технічної, частково наукової інтелігенції та пролетаріату. Зокрема, численні

філії «антирадянських партій» чекісти виявляли на суднобудівних заводах Миколаєва, підприємствах Одеси та Херсона.

Національно-комуністичні сили – боротьбисти та укапісти здебільшого спирались на педагогічну, наукову та творчу інтелігенцію, україномовне селянство. Невдалими виявились спроби УКП поширити свій вплив на російськомовний пролетаріат Півдня України. Громадсько-партійні утворення національних меншин складались з інтелігенції, працівників конкретної сфери послуг – чоботарів, кравців, пекарів, м'ясників та інших. Соціальною базою для всього політичного спектра Півдня України були студентство та службовці.

Отже, здійснене нами дослідження переконливо доводить актуальність окресленої проблематики та акцентує на подальшому вивчені різних аспектів проблеми тоталітарного минулого України. У зв'язку з цим слід визначити наступні напрями перспективних досліджень: *по-перше,* подальша розробка регіональних аспектів, оскільки історія більшовицької боротьби проти конкретних громадсько-політичних сил, що існували на перефірії, досліджена доволі слабо. *По-друге,* важливим напрямом майбутніх історичних розвідок є вивчення персональних справ заарештованих в 1930-х рр.. колишніх членів опозиційних партій. Необхідно звертатися до спогадів учасників і свідків тих подій, збирати різноманітні документи радянської епохи. Потребує окремого дослідження роль офіційних засобів масової інформації у встановленні комуністичного єдиновладдя на Півдні України. *По-третє,* ще одним важливим напрямом наукових досліджень є вивчення матеріалів, що зберігаються в архівосховищах Служби зовнішньої розвідки України, пов'язаних із взаємодією емігрантських кіл з членами опозиційних партій України.

Дотепер в історичній науці спалахують гострі дискусії навколо різних питань, пов'язаних як зі знищенням вітчизняної багатопартійності, та і з тоталітарним періодом у цілому. Поштовх, даний демократизацією

суспільства, до подальшого вивчення проблем радянського тоталітарного минулого переконливо свідчить про глибоку актуальність аргументованих, політично незаангажованих досліджень і водночас доводить необхідність усебічної підтримки пошукових та наукових проектів. Вищевикладене доводить, що потреба в написанні фундаментальної, узагальнюючої роботи із цієї проблематики є як викликом, так і вимогою часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституції, рішення законодавчих та виконавчих органів державної влади

1.1. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року. – Харків : Всеукраїнське видавництво, 1920. – 23 с.

1.2. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року. – Вісті ВУЦВК. – № 43. – 23 червня 1929 р.

1.3. Конституция РСФСР 1918 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М. : Юридическая литература, 1984. – С. 31–43.

1.4. Конституция СССР 1924 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М. : Юридическая литература, 1984. – С. 55–66.

1.5. Конституция СССР 1936 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М. : Юридическая литература, 1984. – С. 73–91.

1.6. Конституция УССР 1937 г. // Конституция Союза ССР и Конституции Советских Социалистических Республик. – М. : Юриздат, 1937. – 282 с.

1.7. Конституция Украинской Советской Социалистической Республики 1978 г. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 48 с.

1.8. Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні. – Закон України № 962–XII. – 1991 р. – 17 квітня. – Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. – № 22. – С. 262.

1.9. Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні. – Постанова Верховної Ради України №

2256–ХП від 6 квітня 1992 р. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. – № 29.– С. 412.

1.10. Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією». – Постанова Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. – Бюлетень Кабінету міністрів України, 1992. – 11 вересня. – С. 6–8.

2. Праці партійно-радянських діячів

2.11. Затонский В. П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма / В. П. Затонский. – Х. : Укр. Робітник, 1934. – 53 с.

2.12. Ленин В. И. IX Всероссийский съезд Советов 23–28 декабря 1921 г. о внутренней и внешней политике республики. Из отчета ВЦИК и СНК 23 декабря / В. И. Ленин // Ленин об Украине. – К. : Политиздат Украины, 1978.– Ч. II: 1917–1922. – С. 451–461.

2.13. Ленин В. И. К истории вопроса о диктатуре. 9 ноября 1920 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Москва : Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1981. – Т. 41 Май – ноябрь 1920. – С. 315–329.

2.14. Ленін В. І. VIII з’їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973.– Т. 38.– С. 123–209.

2.15. Ленін В. І. XI з’їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня 1922 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 45. – С. 65–109.

2.16. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50.– С. 286–287.

2.17. Ленин В. И. Письмо В. И. Ленина Ф. Э. Дзержинскому / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 54. – С. 256–266.

2.18. Ленін В. І. Держава і революція / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975.– Т. 33. – 312 с.

2.19. Луначарский А. В. Бывшие люди : Очерк истории партии эсеров / А. В. Луначарский. – М. : Госиздат, 1922. – 81 с.

2.20. Скрыпник Н. А. Культурное строительство в СССР / Н. А. Скрыпник. – Харьков : ДВОУ Пролетар, 1931. – 47 с.

2.21. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. Издание 11 / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 651 с.

3. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України)

Ф.1. Верховна Рада України (1917–1999 рр.)

Оп.1.

3.22. Спр.8. Списки делегатів, посвідчення делегатів, звіти мандатної комісії, діаграми чисельного та партійного складу III Всеукраїнського з’їзду Рад, (6–11 березня 1919 року), 63 арк.

3.23. Спр. 33. Положення про відділ пропаганди та агітації при ВУЦВК; положення про Центральну комісію по виборах у Ради при Президії ВУЦВК (Центрвиборчком), (1920 рік), 78 арк.

3.24. Спр. 24. Рішення, резолюції, постанови IV Всеукраїнського з’їзду Рад (16–20 травня 1920 року), 412 арк.

3.25. Спр. 39. Доповіді про роботу Центральної організаційної комісії по скликанню IV Всеукраїнського з'їзду Рад, (лютий–березень 1920 року), 52 арк.

3.26. Спр. 1368. Списки делегатів, мандати, посвідчення, діаграма партійного та національного складу делегатів IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 рік), 49 арк.

3.27. Спр. 280. Інструкції, мандати комісії, статистичні відомості про національний та партійний склад VII Всеукраїнського з'їзду Рад, (1922 рік), 314 арк.

Оп.2.

3.28. Спр. 35. Центральна виборча комісія по виборах до Рад. Повідомлення про хід виборів на VI Всеукраїнський з'їзд Рад від 24 листопада 1921 року та інше.(листопад–грудень 1921 року), 338 арк.

3.29. Спр. 926. Секретаріат президії ВУЦВК. Порівняльний склад делегатів V, VI, VII, та VIII Всеукраїнських з'їздів Рад та інше (1924 рік), 241 арк.

3.30. Спр. 1513. Секретаріат президії. Протоколи засідання VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (19 січня 1924 року), 185 арк.

Оп.3.

3.31. Спр. 2121. Огляди роботи I (24–25 грудня 1917 р.) і II (17–19 березня 1918 р.) Всеукраїнських з'їздів Рад , (1927 рік), 72 арк.

Ф. Р–5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР(1919 – 1933 рр.)

Оп.1.

3.32. Спр. 556. Секретаріат президії. Загальна концелярія. Секретаріат голови і секретаря ВУЦВК. Список членів і кандидатів ВУЦВК VI–го скликання, (1921 рік), 197 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України)

Ф. П–1. Центральний комітет комуністичної партії України, (1918–1941 рр.)

Оп. 1

3.33. Спр.47. Стенограма IV Конференції КП(б)У; протоколи засідань конференції (22–23 березня); протоколи засідань ЦК нового скликання та комісії конференції про Г. Лапчинського, протоколи засідань мандатних комісій; анкети, мандати, посвідчення делегатів конференції, (17–23 березня 1920 року), 214 арк.

3.34. Спр. 26. Протоколи засідань ЦК КП(б)У за січень–грудень 1919 року, (1919 рік), 384 арк.

3.35. Спр. 54. Стенограма V Конференції КП(б)У; резолюції, тези основних доповідей, протоколи засідань мандатних комісій; анкети, мандати, посвідчення делегатів конференції, (17–22 листопада 1920 року), 221 арк.

3.36. Спр. 57. Протоколи засідань ЦК КП(б) У за січень–жовтень 1920 року, (1920 рік), 274 арк.

3.37. Спр. 67. Стенограма IV Конференції КП(б)У; резолюції, тези, записки, підготовчі матеріали, відомості про склад учасників конференції, анкети делегатів, (9–14 грудня 1921 року), 192 арк.

3.38. Спр.89. Стенограма VII Конференції КП(б)У; звіт ЦК КП(б)У; анкети, мандати, посвідчення делегатів з правом ухвального та дорадчого голосу. (6–10 квітня 1923 року), 242 арк.

3.39. Спр.164. Стенограма VIII Конференції КП(б)У; бюлетень конференції, протоколи засідань секцій; проекти резолюцій, підготовчі матеріали до конференції, (12–16 травня 1924 року), 273 арк.

Оп. 20

3.40. Спр. 521. Протоколи засідань агітаційно–пропагандистського відділу Одеського губкому КП (б) У. Звіти, доповіді (5 лютого — 30 грудня 1921 р.), 82 арк.

3.41. Спр. 748. Циркуляри, інструкції, директиви ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У про святкування 4–ї річниці Жовтневої революції, партійну просвіту і роботу серед червоноармійців, антирелігійну пропаганду, виконання партійних доручень, боротьбу з голодом, проведення Всеросійського перепису та ін, (10 січня — 31 грудня 1921 р.), 244 арк.

Ф. 5. Комісія по історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917–1938 рр.)

Оп.1.

3.42. Спр. 264. Передрук матеріалів по боротьбі з бандитизмом на Україні, (квітень–серпень 1919 року), 334 арк.

Ф.8. Центральний комітет Української комуністичної партії та її губернські комітети (1920–1925 роки)

Оп.1.

3.43. Спр. 1. Матеріали установчого з’їзду УКП, (9 січня 1920 року), 48 арк.

3.44. Спр. 69. Звіт про роботу ЦК УКП за 1921 рік, циркуляри, інструкції та листи губернським, повітовим. Повітовим комітетам УКП про партійно–організаційну роботу, (1921 рік), 49 арк.

3.45. Спр. 74. Звернення, матеріали, стенограма засідань, списки делегатів Всеукраїнської конференції УКП, (травень 1922 року), 52 арк.

3.46. Спр.121. Резолюції ліквідаційного з’їзду лівої фракції УКП, телеграми до Виконкому Комінтерну, ЦК РКП(б) про ліквідацію лівої

фракції УКП, Заяви Бюро лівої фракції УКП (24–26 грудня 1924 року), 31 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ДА СБ України)

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР, 1920–1992 роки

3.47. Спр. 193. Звіт–доповідь про діяльність Київського Губернського відділу ДПУ за 1923 рік, (1923 рік), 163 арк.

3.48. Спр. 425. Бандитизм на Україні. Т.1, 1920 рік, (1920 рік), 18 арк.

3.49. Спр. 253. Звіт Центрального Управління НК при Раднаркомі України за 1920 рік, (1921 рік), 54 арк.

3.50. Спр. 254. Звіт про піврічну діяльність Державного політичного управління України (січень–червень 1922 рік), 1922 рік, 86 арк.

3.51. Спр. 260. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської надзвичайної комісії № 29 (10 грудня 1921 року – 1 січня 1922 року), 1922 рік, 81 арк.

3.52. Спр. 260. Інформаційний бюлетень Державного політичного управління № 4 (1 квітня – 1 травня 1922 року), 1922 рік, 96 арк.

3.53. Спр. 13. Підсумки та практика річної діяльності Одеської Губернської надзвичайної комісії, (1922 рік), 184 арк.

3.54. Спр. 1023. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 14, (1921 рік), 26 арк.

3.55. Спр. 1024. Циркулярний лист Державного політичного управління № 16, (1 березня 1922 рік), 18 арк.

3.56. Спр. 1027. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії по монархічним, білогвардійським організаціям та їх окремим угрупованням, (1921 рік), 28 арк.

3.57. Спр. 1028. Бюлетень Державного політичного управління про анархістські організації, (1922 рік), 34 арк.

3.58. Спр. 1029. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії по РСДРП(м), (1921 рік), 21 арк.

3.59. Спр. 633. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 17, (1921 рік), 24 арк.

3.60. Спр. 728. Циркулярний лист Державного політичного управління № 18,(30 березня 1922 року), 12 арк.

3.61. Спр. 610. Циркулярний лист Державного політичного управління № 20, (20 березня 1922 року), 19 арк.

3.62. Спр. 254. Циркулярний лист Державного політичного управління № 24, (1 липня 1922 року), 32 арк.

3.63. Спр. 188. Циркулярний лист Державного політичного управління № 25, (27 липня 1922 року), 24 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв
(Держархів Миколаївської обл.)

Ф. П–1. Миколаївський окружний комітет КП (б) України, (1923–1930 роки)

Оп. 1.

3.64. Спр. 6. Спеціальні зведення Миколаївського окружного та районного відділення Державного політичного управління про політичне та економічне становище Миколаєва та сільських районів округу, (8 квітня – 15 листопада 1923 р.), 69 арк.

3.65. Спр. 24. Списки членів та кандидатів в члени партії, що перебували в інших партіях, (5 червня 1923 р.), 10 арк.

3.66. Спр. 68. Інформації, доповіді районних комітетів партії про економічний та політичний стан районів округу, (8 лютого – грудень 1924 р.), 66 арк.

3.67. Спр. 154. Закриті листи ЦК ВКП(б) по питанням внутрішньопартійного життя, (7 січня – 8 грудня 1925 р.), 44 арк.

3.68. Спр. 170. Закриті листи районних комітетів КП(б)У про політичне становище районів, направлені до організаційно–інструкторського відділу окружного комітету КП(б)У, (8 вересня – 10 грудня 1925 р.), 46 арк.

Ф. П-1817. Колекція документів з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Миколаївщині 1917-1920 рр.

Оп. 2.

3.69. Спр. 173. Колекція документів періоду революції і громадянської війни на Миколаївщині (1917-1920 рр.). – 134 арк.

Ф. Р–5859. Справи осіб репресованих в 1920–1952 рр.

Оп. 2.

3.70. Спр. 812. Кримінальна справа Бронича Павла Александровича, (23 вересня 1936 – 4 березня 1937 рр.), 178 арк.

3.71. Спр. 1219. Кримінальна справа Галіцина-Галича Сергія Павловича, (2 вересня 1937 – 9 лютого 1990 рр.), 120 арк.

3.72. Спр. 1574. Кримінальна справа Гудзь-Засульского, (1937 р.), 194 арк.

3.73. Спр. 2449. Кримінальна справа Козловського Петра Карловича, (12 квітня 1922 – 5 травня 1989 рр.), 48 арк.

3.74. Спр. 3327. Кримінальна справа Міцкевича Івана Ільдефонсовича, (4 квітня – 27 вересня 1921 р.), 37 арк.

3.75. Спр. 3423. Кримінальна справа Наговіцина Андрія, (31 липня – 19 вересня 1937 р.), 37 арк.

3.76. Спр. 3442. Кримінальна справа Насонова, (17 листопада 1933 – 9 вересня 1989 рр.), 45 арк.

3.77. Спр. 4069. Кримінальна справа Келлер Рози, (1939 рік), 108 арк.

3.78. Спр. 4258. Кримінальна справа Салонікі Емануїла Митрофановича, (28 липня 1937 – 4 лютого 1958 рр.), 113 арк.

3.79. Спр. 4304. Кримінальна справа Северина Василя Івановича, (1937 рік), 162 арк.

3.80. Спр. 4459. Кримінальна справа Слюсара А. В. (3 червня 1922 – 13 травня 1960 р.), 137 арк.

3.81. Спр. 4467. Кримінальна справа Смирнова Олександра Олександровича, (8 березня 1938 – 15 квітня 1938 р.), 81 арк.

3.82. Спр. 5037. Кримінальна справа Яблонського Михайла Францовича, (13 – 26 грудня 1937 року), 269 арк.

3.83. Спр. 5164. Кримінальна справа Седнєва Кирила Максимовича та ін., (23 лютого 1938 – 10 квітня 1938 р.), 354 арк.

3.84. Спр. 5553. Кримінальна справа Юдченко Григора Климентійовича, (21 вересня 1937 – 16 лютого 1957 р.), 114 арк.

3.85. Спр. 5705 Кримінальна справа Криницького та інші, (1937 р.), 179 арк.

3.86. Спр. 5753. Кримінальна справа А. Мірояна та інших (всього 9 осіб), (17 січня – 21 лютого 1937 р.), 347 арк.

3.87. Спр. 5809. Кримінальна справа Куперман Я. та інші, (1921 р.), 121 арк.

3.88. Спр. 6622. Кримінальна справа Н. Дорофєєва та інші (18 квітня 1922 р.), 304 арк.

Ф. 7. Партархів Миколаївського обкому Компартії України

Оп. 1.

3.89. Спр. 13. Протоколы секретных и закрытых совещаний при Губкоме с материалами к ним, (1921 –1922 рр.), 96 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса (Держархів Одеської обл.)

Ф. П–3. Одеський губернський комітет комуністичної партії України, (1920–1925 роки)

Оп. 1

3.90. Спр. 215. Стенограма Губернської конференції колишніх членів партії соціалістів–революціонерів, (6 січня 1924 року), 34 арк.

3.91. Спр. 556. Циркуляри і листування Одеського Губкому КП(б)У. Звіти про роботу губернського ДПУ, секцій, комітетів Губкому (1 січня — грудень 1922 р.), 160 арк.

3.92. Спр. 605. Переписка ДПУ про становище прикордонної полоси. Про діяльність Одеської організації РСДРП, Південного Крайового Бюро ПСР, ПЛСР, об анархістах та пожежі на Миколаївському елеваторі, (9 січня 1923 –31 грудня 1923 року), 215 арк.

3.93. Спр. 811. Циркуляри ЦК КП (б) У і губкому, протоколи колегії, звіти нацмен губкому і листування по роботі секцій нацменшин губкому, (1 січня – 31 грудня 1923 р.), 104 арк.

3.94. Спр. 880. Протоколи, листи, зведення та переписка з Іллічівськом та Ленінським районними комітетами КП(б)У про політичне та економічне становище районів, про нездорову ситуацію на тютюновій фабриці, обвинувачуваний висновок по справі Іванова по обвинуваченню його в приналежності до меншовиків. Про часте проведення партійних зборів у робочий час, (1 лютого – 20 грудня 1924 року), 34 арк.

Оп. 3

3.95. Спр. 94. Протоколи засідань бюро, президії, губконференції, нарад партактиву та звіти про роботу єврейської, польської секції і німецького відділу при губкомі КП (б) У, (4 квітня – 30 грудня 1921 р.), 109 арк.

3.96. Спр. 181. Протоколи засідань комісій, бюро, звіти про роботу секцій нацменшин: єврейської, польської, німецької. Список комуністів болгар, (2 січня – 25 грудня 1923 р.), 97 арк.

3.97. Спр. 237. Протоколи колегій секцій: єврейської, німецької, польської, литовської. Протоколи засідань бюро, зборів та звіти про роботу секцій, (1 січня – 29 грудня 1924 р.), 172 арк.

3.98. Спр. 303. Протоколи і звіти бюро єврейської, німецької, польської, болгарської секцій Одеського губкому та Миколаївського окрпарткому КП (б) У, (11 січня – 11 грудня 1925 р.), 42 арк.

Ф. П–7. Одеський окружний комітет комуністичної партії України, (1923–1930 рр.)

Оп. 1

3.99. Спр. 2. Циркуляри губернського комітету КП(б)У з питань: значення військ ДПУ, покращення матеріального становища робітників, ліквідації меншовицької організації та інших, (7 травня – 22 лютого 1923 р.), 46 арк.

3.100. Спр. 79. Інструктивний лист стосовно процесу над учасниками «Адміністративного центру» правих есерів, (вересень 1922 р.), 2 арк.

3.101. Спр. 2204. Спецсводки и докладне записки ОГПУ о настроениях рабочих, крестьян, интеллигенции, ходе перевыборов Советов и др. (8 квітня – 6 травня 1929 р.), 236 арк.

3.102. Спр. 2212. Спецсводки, докладные записки, почто–телеграммы ОГПУ о настроениях в связи с ликвидацией «СВУ», борьбе с правым уклонами и т.д., (29 листопада – 31 грудня 1929 р.), 145 арк.

Ф. П–39. Одеський комітет РСДРП (меншовики), (1918–1929 роки)

Оп. 1.

3.103. Спр. 1. Протоколи засідань Одеського комітету РСДРП меншовиків за 1918 рік, (31 січня – 28 грудня 1918 року), 100 арк.

3.104. Спр. 2. Резолюції ЦК РСДРП меншовиків та інші документи підривної діяльності меншовиків у СРСР та за кордоном, (березень 1920 – 1929 рік), 116 арк.

3.105. Спр. 3. Звернення Одеського комітету РСДРП (меншовиків), (вересень–грудень 1921 року), 45 арк.

3.106. Спр. 4. Анкети. Список членів Одеської організації РСДРП меншовиків для перереєстрації у 1922 році та відомості про сплату членських платків, (1922 рік), 137 арк.

3.107. Спр. 5. Стенограма конференції меншовиків. Анкети, колективні заяви та інші матеріали РСДРП(м), (19 січня – 16 лютого 1924 року), 84 арк.

Ф. П–40. Одеський губернський комітет Лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (1918–1920 роки)

Оп. 1.

3.108. Спр. 1. Тези ЦК КП(б)У про відношення до борьбистів і боротьбистів. Статті з газет «Боротьба» та «Борьба». Доповідь про роботу Губернського партійного комітету лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів). Списки членів Одеської організації лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (17 грудня 1919 – 10 червня 1920 року), 53 арк.

3.109. Спр. 2. Протоколи губернської конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (10 червня 1920 року), 3 арк.

3.110. Спр. 3. Доповідь про роботу губернського партійного комітету лівих–соціалістів революціонерів (борьбистів), (20 квітня – 15 червня 1920 року), 3 арк.

3.111. Спр.4. Протоколи загальноміських конференцій партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (17 квітня – 28 травня 1920 року), 25 арк.

3.112. Спр. 5. Протоколи загальноміських зборів міста Одеси, (10 серпня – 10 вересня 1920 року), 15 арк.

3.113. Спр. 6. Протоколи загальних міських зборів партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (5 травня – 29 липня 1920 року), 17 арк.

3.114. Спр. 7. Протокол губернського комітету партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (25 квітня – 31 липня 1920 року), 29 арк.

3.115. Спр. 8. Матеріали міської конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (16 березня 1920 року), 8 арк.

3.116. Спр. 13. Протокол засідання Одеської повітової партійної конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (13 травня 1920 року), 3 арк.

3.117. Спр. 17. Протоколи засідання сільських осередків партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (28 лютого – 15 липня 1920 року), 43 арк.

3.118. Спр. 18. Список дійсних членів партії лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), що вступили до КП(б)У, (1920–1924 рік), 2 арк.

3.119. Спр. 19. Різний матеріал Губернського ліквідаційного бюро партії соцілістів–революціонерів (борьбистів), (3 серпня – 27 серпня 1920 року), 12 арк.

3.120. Спр. 21. Алфавітний список лівих соціалістів–революціонерів (борьбистів), (1920 рік), 14 арк.

Ф. П–41. Міський комітет Одеської Єврейської комуністичної партії (Поалей–Ціон) міста Одеса, (1920–1921 роки)

Оп. 1.

3.121. Спр. 1. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (10 січня – 7 грудня 1920 року), 15 арк.

3.122. Спр. 2. Протоколи засідань Президії міського комітету ЄКП, (28 серпня – 28 жовтня 1920 року), 18 арк.

3.123. Спр.3. Циркуляри Центрального комітету ЄКП (Поалей–Ціон) та Українського Головного комітету, (січень–25 листопада 1920 року), 71 арк.

3.124. Спр. 4. Доповідна записка міського комітету ЄКП про тактику Єврейської партії в період імперіалістичної війни до 1920 року та лист Одеського міського комітету ЄКП в Одеський губернський партійний комітет КП(б)У про надання ЄКП права представництва в ревкомі, (26 лютого 1920 року), 4 арк.

3.125. Спр.5. Заяви членів партії ЄКП щодо одержання довідок, відряджень, надання допомоги, направлення на роботу, (3 січня – 16 грудня 1920 року), 54 арк.

3.126. Спр. 6. Протоколи засідань комітету та загальноміських зборів членів ЄКП, (29 січня – 27 лютого 1921 року), 15 арк.

3.127. Спр. 7. Протоколи засідань міського комітету ЄКП та економічного відділу, (1 січня – 29 вересня 1921 року), 20 арк.

3.128. Спр. 8. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (1921 рік), 70 арк.

3.129. Спр. 9. Протоколи засідань президії міського комітету ЄКП, (9 січня – 20 вересня 1921 року), 12 арк.

3.130. Спр. 10. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (23 березня – 17 жовтня 1921 року), 6 арк.

3.131. Спр. 11. Протоколи засідань обласного комітету ЄКП, (21 лютого – 27 лютого 1921 року), 2 арк.

3.132. Спр. 12. Протоколи засідань партійного суду, (17 лютого – 6 березня 1921 року), 3 арк.

3.133. Спр. 13. Протоколи зібрань співробітників міського та губернського комітетів ЄКП, (27 лютого 1921 року), 2 арк.

3.134. Спр. 14. Протоколи засідань Балтської, Єлизаветградської, Тираспольської організацій ЄКП, (9 червня 1920 – 25 травня 1921 року), 5 арк.

3.135. Спр. 15. Заяви членів партії ЄКП про видачу відряджень, надання допомоги, направленні на навчання та інші, (9 січня – 21 грудня 1921 року), 221 арк.

3.136. Спр. 16. Циркуляри Центрального комітету Єврейської комуністичної партії (Поалей–Ціон), Українського Головного комітету та Одеського губернського комітету ЄКП. Протоколи засідань бюро жіночого відділу міського комітету ЄКП, (січень – 22 жовтня 1921 року), 65 арк.

3.137. Спр. 17. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, контрольної комісії та засідань клубу. Протоколи зборів жінок – членів ЄКП, загальних зборів: кустарів–ремісників кондитерського виробництва, учнів педагогічної та соціально–економічної професійних шкіл міста Херсона, єврейської бідноти та трудящих мас Одеси, (20 травня 1920 – 15 грудня 1921 року), 19 арк.

3.138. Спр. 18. Опис листів та заяв, що надійшли в міський комітет ЄКП, (1920 рік), 11 арк.

3.139. Спр. 19. Опис циркулярів, що надійшли в Одеський комітет ЄКП, (1921 рік), 4 арк.

Ф. П–868. Одеський губернський комітет Єврейської комуністичної партії (Поалей–Ціон), (1917–1921 роки)

Оп. 1.

3.140. Спр. 1. Циркуляри Центрального Комітету та бюро Правобережної України єврейської комуністичної партії, (1 липня – 14 грудня 1921 року), 38 арк.

3.141. Спр. 2. Циркуляри Центрального економічного відділу Єврейської Комуністичної партії про організацію промислових кооперацій, статути промислового кооперативного товариства, московського союзу кустарних артілей, трудової артілі. Декрети Всеросійського Центрального Виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів про промислову кооперацію та кустарній дрібній промисловості, (7 серпня – 27 грудня 1921 року), 49 арк.

3.142. Спр. 3. Циркуляри, інформаційні листи, бюлетені Центрального Комітету та бюро Правобережної України Єврейської комуністичної партії. Резолюції IV партейтага Єврейської комуністичної партії, (16 вересня – 17 грудня 1921 року), 54 арк.

3.143. Спр. 4. Циркуляри, інструкції, листи Центрального Комітету та бюро Правобережної та Лівобережної України Єврейської комуністичної партії. Списки членів колегії Ради робітничих депутатів Одеських головних майстерень та таємних співробітників, (2 травня 1917 – 10 грудня 1921 року), 89 арк.

3.144. Спр. 5. Анкети та реєстраційні картки членів Одеської організації ЄКП. Заклик Одеського обласного комітету ЄКП до всіх єврейських робітників з приводу трирічного ювілею партії. Посвідчення на тримання бакалійної торгівлі, квитки на права продажу цукру та листування з продовольчим комітетом Одеської міської управи, (26 червня 1918 – 31 серпня 1921 року), 151 арк.

3.145. Спр. 6. Посвідчення членів ЄКП, співробітників Одеського обласного комітету ЄКП, мандати делегатів IV Всеросійського партейтага та обласної конференції, (6 травня 1919 – 17 листопада 1921 року), 71 арк.

3.146. Спр. 7. Телеграми Центрального Комітету та бюро Правобережної України єврейської комуністичної партії Одеському комітету, (2 січня 1920 – 31 грудня 1921 року), 139 арк.

3.147. Спр. 8. Листування комітету ЄКП з Одеським губернським партійним комітетом, губернським виконкомом, редакцією газети «Известия», з установами та окремими особами. Журнал вихідних документів обласного комітету ЄКП. В справі мається біографічна довідка про одного з засновників ЄКП Бере Борохові, (26 квітня – 29 жовтня 1921 року), 205 арк.

3.148. Спр. 9. Списки: членів та кандидатів Одеської міської організації ЄКП; делегатів Всеросійського партійного з'їзду ЄКП; мобілізованих до продовольчих загонів; співробітників та членів єврейського робітничого клубу імені Б. Борохова та районного єврейського робітничого клубу; делегатів єврейської безпартійної робітничої конференції, (17 червня 1920 – 1921 роки), 82 арк.

3.149. Спр. 10. Листування з партійними органами, радянськими установами по господарчим питанням, списки членів ЄКП, діаграма чисельного складу Одеської організації ЄКП по професіям; листування по обліку та мобілізації на продроботу. Характеристики обстеження колоній Миколаївської губернії, (травень 1920 – 27 грудня 1921 року), 272 арк.

Ф. Р–8065. Справи осіб репресованих в 1920–1952 рр.

Оп. 2.

3.150. Спр. 8065. Кримінальна справа Болтенко, (1934 р.), 287 арк.

Державний архів Херсонської області, м. Херсон (Держархів Херсонської обл.)

Ф. Р-3264 Збірники документів з історії революції та встановлення радянської влади на Хесронщині (1917-1920 рр.)

Оп. 1.

3.151. Спр. 119. Спогади керівників херсонської більшовицької організації. 1917-1919 рр., 39 арк.

Ф. Р–2. Херсонський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, (1922–1930 рр.)

Оп. 1

3.152. Спр. 1296. Звіт з політичного та економічного стану Херсонського округу. (квітень-червень 1922 р.), 67 арк.

3.153. Спр. 1398. Плани і звіти про роботу Херсонської окружної комісії національних меншин, (1 вересня 1925 – 1 травня 1926 р.), 81 арк.

3.154. Спр. 1404. Протоколи засідань Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, (16 червня 1925 – 7 грудня 1926 р.), 197 арк.

3.155. Спр. 1422. Звіт про роботу Херсонської окружної комісії національних меншин та анкети національних сільських рад з даними про кількість населення в них, національний склад, майновий стан, (1 квітня – 1 липня 1926 р.), 285 арк.

3.156. Спр. 1431. Листування з ЦК нацменшин та відомості про кількість колективів національних меншин, кількість їх членів та ін., (14 січня – 26 жовтня 1926 р.), 164 арк.

Ф. 4033. Справи осіб репресованих в 1920–1952 рр.

Оп. 6.

3.157. Спр. 25. Кримінальна справа Божко Сави Захаровича, (25 червня 1938 – 27 лютого 1996 рр.), 475 арк.

3.158. Спр. 248. Кримінальна справа Дюміна Якова Володимировича, (24 серпня 1937 – 30 березня 1989 рр.), 33 арк.

3.159. Спр. 927. Кримінальна справа Чернявського Миколи Федоровича, (7 жовтня 1937 – 24 вересня 1997 рр.), 81 арк.

3.160. Спр. 959. Кримінальна справа Шульгина С. І., (19 червня 1937 – 13 грудня 1957 рр.), 95 арк.

4. Збірники документів і матеріалів, довідники

4.161. Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2 тт. / Т. 2. 1917–1935 гг [под ред. В. Шелохаева]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998.– 704 с.

4.162. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов.– К.: Госполитиздат, 1962.– 757 с.

4.163. Багатопартійна Українська держава на початку XX ст..: Програмні документи перших українських політичних партій / [упоряд. В. С. Журавський]. – К.: Науково-інформаційне підприємство «Пошук», 1992 р.– 94 с.

4.164. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.) : Сборник документов и материалов : в 3 т. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3 : Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. Декабрь 1917 – Апрель 1918. – 988 с.

4.165. Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання / упорядн. : Т. Осташко, С. Кокін; наук. ред. Р. Пиріг. НАН України. Інститут історії України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К. : Темпора, 2013. – 688 с.

4.166. ВЧК/ГПУ : документы и материалы [под. ред. Ю. Фельштинского]. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 186 с.

4.167. Декреты Великого Октября [авт. : Ю. Ахапкин, М. Ирошников]. – Л. : Лениздат, 1977. – 141 с.

4.168. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов : Источниковедческий анализ / [упоряд. : Р. Подкур, В. Ченцов]. – Тернополь; Збруч, 2010. – 372 с.

4.169. История Советской Конституции в документах [авт. : А. Липатов, Н. Савенков; общ. ред. А. Студенкина]. – М. : Госюриздат, 1957. – 1046 с.

4.170. З матеріалів «Окремої папки». Документи вищого політичного керівництва України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2.– 1995. – С. 90–94.

4.171. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения Украинского народа за образование СССР : Сборник документов и материалов. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1972. – 680 с.

4.172. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1970) [Текст] / Ин-т марк.–ленин. при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1970. – 8-е изд., доп. и испр. –543 с.

4.173. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : Збірник документів і матеріалів / [упоряд. : В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 665 с.

4.174. Культурне будівництво в Українській РСР : Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. : Зб. докум. у 2–х т.– Т.1. (1917–червень 1941 рр.). / [упоряд.: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медвєдєв]. – К. : Політвидав, 1959.– 883 с.

4.175. Ленин В. И. и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1922 гг.). – М. : Политиздат, 1975. – 527 с.

4.176. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 [Под ред. А. Яковлева]. – М.,: МФД, 2003.– 912 с.

4.177. Меньшевики после Октябрьской революции.: Сб. документов, статей и воспоминаний [под. ред.. Б. Николаевский, С. Волин].– Benson : Chalidze, 1990.– 292 с.

4.178.На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии.1917– 1922 гг.– М. : Политиздат, 1987. – 284 с.

4.179. Остракизм по-большевистски : Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов [Сост., предисл. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова]. – М. : Русский путь, 2010. – 800 с.

4.180. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX века.– М.: РОССПЭН, 1995.– 464 с.

4.181. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М. : Республика 1993. – 714 с.

4.182. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. – М. : Совет Народных Комиссаров Издательство, 1943. – 326 с.

4.183. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М. : Совет Народных Комиссаров Издательство, 1944. – 309 с.

4.184. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – М. : Совет Народных Комиссаров Издательство, 1950. – 265 с.

4.185. Судебный процесс социалистов–революционеров (июнь – август 1922 г.): Подготовка. Проведение. Итоги. Сборник документов [Сост. С. Красильников, К. Морозов, И. Чубыкин].– М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002.– 1007 с.

4.186. Тисяча років української суспільно-політичної думки / [ред. Т. Гунчак; передм. О. Сліпушко]. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 7 : 20-ті – 40-ві роки XX ст. / [упор. : Т. Гунчак; ред. Г. Лозинська]. – 440 с.

4.187. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали.– Київ: Науково–технічний центр «Консалтинг», «Фенікс», 1993.– 104 с.

4.188. Українські політичні партії та організації першої половини XX ст.: /довідник [під ред. П. Фірова]. – Севастополь: Вид–во СевНТУ. 2008.– 170 с.

4.189. Українська революція. 1919–1921 рр.: Документи. В 2 т.– Нью–Йорк: Б.в., 1984.– Т.2.– 477 с.

4.190. Український національно–визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упорядник В. Ф. Верстюк].; Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія).– К.: Видавництво ім.. О. Теліги. 2003.– 1022 с.

5. Індивідуальні монографії

5.191. Антонов-Овсеенко А. В. Враги народа. / Антон Владимирович Антонов-Овсиенко. М.: Интеллект, 1996 г.–367 с.

5.192. Астров В. Левые эссеры. / В. А. Астров.– М.: Московский рабочий, 1928 г.– 64 с.

5.193. Бакало І. І. Національна політика Леніна / Іван Іванович Бакало.– Мюнхен : Сучасність, 1974 р.– 117 с.

5.194. Бердников А. Очередные задачи максимализма. / А. Бердников. М.: Союз максималистов, 1919 г.– 56 с.

5.195. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) / Тетяна Анатоліївна Бевз – Київ: ТОВ «Видавництво Дельта», 2008.– 586 с.

5.196. Білас І. Г. Репресивно–каральна система в Україні. 1917–953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз : У 2–х кн. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь, Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.

5.197. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. / Сергій Іванович Білокінь. К.: НАН України, Інститут історії України, 1999.– 447 с.

5.198. Билокинь С. И. Механизм большевицкого насилия: Конспект исследования. / Сергій Іванович Білокінь НАН Украины. Институт истории Украины.– К., 2000.– 128 с.

5.199. Беренштейн Л. Евреи и политические репрессии в СССР (20–80–е годы XX столетия). / Л. Беренштейн. – К.: Наукова думка, 1996.– 195 с.

5.200. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20–ті роки XX століття. / Олег Борисович Бриндак – Одеса: Астропринт, 1998.– 182 с.

5.201. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). / Владислав Федорович Верстюк.– К.: Наукова думка, 1991.– 368 с.

5.202. Верстюк В.Ф. Історичні зошити: Комбриг Нестор Махно. З історії першого союзу махновців з Радянською владою. / Владислав Федорович Верстюк. – К.: Академія наук Української РСР. Інститут історії. – 1990.– 36 с.;

5.203. Верещагин И. Кто правит нашей страной. / И. Верещагин. – М.: Молодая гвардия, 1925.– 63 с.

5.204. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. / Радий Иванович Ветров – Харьков, – 1983.– 145с.;

5.205. Ветров Р.И. Октябрьская революція и банкротство эсеров на Украине. / Радий Иванович Ветров – Днепродзержинск. – 1983.– 88с.

5.206. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ ст.. / Радій Іванович Ветров – Дніпродзержинськ. – 1997.– 111с.

5.207. Ветров Р.І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). / Радій Іванович Ветров – Дніпродзержинськ. – 2007.– 344с.

5.208. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Виниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.І.– 348 с.

5.209. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Виниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.ІІ.– 328 с.

5.210. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Виниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.ІІІ.– 542 с.

5.211. Висоцький О. Ю. Українські соціал–демократи та есери. Досвід перемог та поразок. / Олександр Юрійович Висоцький.– К.: Основні цінності, 2004.– 272 с.

5.212. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. / В. Волковинський.– К.: Перліт продакшн, 1994.– 252 с.

5.213. Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР. / Костянтин Васильович Гусев – М.: Госполитиздат, 1966.– 64 с.

5.214. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции ./ Кирилл Владимирович Гусев.– М.: Мысль, 1972.– 468 с.

5.215. Генкина Э. Б. Образование Союза Советских Социалистических Республик / Эсфирь Борисовна Генкина.– М. : Политиздат, 1943.– 157 с.

5.216. Глезерман Г. Е. Классы и нации / Григорий Ефимович Глезерман. М.: Политиздат, 1974. – 79 с.

5.217. Дорошенко В. Революційна українська партія /1900–1905 рр./. Нарис з історії української соціал–демократичної партії. / Володимир Вікторович Дорошенко.– Львів–Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921.– 40 с.

5.218. Измозик В. С. Глаза и уши режима (Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах). / Владлен Семенович Измозик.– Спб.: Изд–во СПб. ун–та экономики и финансов, 1995.– 164 с.

5.219. Кантор Х. Пути индустриализации и новая оппозиция. / Х. Н. Кантор. – М.: Московский рабочий.– 2 издание, дополненное, 1927.– 104 с.

5.220. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–х–30–х років: соціальний портрет та історична доля. / Георгій Володимирович Касьянов.– К.: «Глобус» «Вік» Едмонтон. Канадський інститут Українських студій Альбертського ун–ту, 1992.– 175 с.

5.221. Котвицький С. Пам'ятати про капіталістичне оточення / Сергій Котвицький. – К. : Молодий більшовик, 1939. – 184 с.

5.222. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. / Григорій Олександрович Костюк.Нью–Йорк. – 1980.– 285 с.

5.223. Костюк Г. Сталінізм в Україні : (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасників/ Григорій Олександрович Костюк. Пер. та упоряд. Р.Харчук; Авт. передм. Ю.Бадзьо.– К.: Вид–во «Смолоскип», 1995.– 508 с.

5.224. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький.– К. : Основи, 1996.– 396 с.

5.225. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький.– К. : Альтернативи, 1999.– 336 с.

5.226. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. / Іван Федорович Курас.– К.: Наукова думка, 1978.– 314 с.

5.227. Левитас И. М. Герои и жертвы: из истории еврейского народа. Еврейский совет Украины. / Илья Михайлович Левитас. – К.: Астарта, 1991.– 415 с.

5.228. Лінов Григорій Петрович. Про підривну діяльність іноземних розвідок в СРСР. / Григорій Петрович Лінов.– К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1939.– 56 с.

5.229. Луначарский А.В. Бывшие люди: Очерк истории партии эсеров. / Анатолий Васильевич Луначарский – М.: Госиздат, 1922. – 81 с.

5.230. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Основа, 2005. – 311 с.

5.231. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років. Нариси історії та програмні документи: Монографія. / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Прламентське вид-во, 2012. – 612 с.

5.232. Любовець О. М. Українські політичні партії революційної доби 1917–1920 років. У спогадах, історичних дослідженнях і документальних матеріалах / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Український інститут національної пам’яті, 2013. – 69 с.

5.233. Мазур В. М. Особливості соціально–економічного та культурно–освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929); порівняльний аналіз / В. М. Мазур. – К. : Наукова думка, 1999. –156 с.

5.234. Мазепа І. П. Більшовизм і окупація України. Соціально–економічні причини недозрілості сил української революції / Ісаак Прохорович Мазепа. – Львів: Просвіта, 1922. –155 с.

5.235. Маланчук В. Ю. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. / Валентин Юхимович Маланчук. – М. : Высшая школа, 1972.– 294 с.

5.236. Мамай Н. С. Коммунистическая партия в борьбе за идейно–политическое воспитание масс в первые годы НЕПа. / Микола Сергійович Мамай.– М.: Госполитиздат, 1954. – 89 с.

5.237. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925 рр.). / Найман Олександр Якович– М.: 1996. – (Препр. / Еврейское наследие).– 32 с.

5.238. Найман, О.Я. Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.) / Найман Олександр Якович – Киев, 1998.– 198 с.

5.239. Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР в 1920-х. рр.: Історико-правовий аспект. / Ігор Євгенович Ніколаєв – Миколаїв: ФОП «Швець», 2013.- 436 с.

5.240. Николаев И.Е. Страницы социально–политической истории Украины в 20–40–е годы XX ст. / Игорь Евгеньевич Николаев – Германия. Саарбрюккен.– LAP LAMBERT Academic Publishing.– 2012.– 168 с.

5.241. Николаев И.Е. Историко–правовые аспекты установления однопартийной системы в УССР в 20 годы XX ст. / Игорь Евгеньевич Николаев – Германия. Саарбрюккен.– LAP LAMBERT Academic Publishing.– 2013.– 226 с.

5.242. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х–1950–ті рр.): Історико-статист. дослідж. / Володимир Миколайович Нікольський – Донецьк : Вид-во Донец. нац. Ун-ту, 2003. – 623 с.

5.243. Павлов М. П.. Процессы и судьбы: Воспоминания военного прокурора. Союз юристов Украины. / Михаил Павлович Павлов – К.: Юринформ, 1994.– 230 с.

5.244. Павлов Д. Б. Большевистская диктатура против социалистов и анархистов, 1917 – середина 1950–х годов / Дмитрий Борисович Павлов.– М.: РОССПЭН (Рос. полит. энцикл.), 1999.– 231 с.

5.245. Протасов, Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. / Лев Григорьевич Протасов.– М.: РОССПЭН, 1997.– 368 с.

5.246. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Роман Юрійович Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.

5.247. Рубан Н.В. Октябрьская революция и крах меньшевизма. (март 1917–1918 гг.) / Микола Васильович Рубан – М.: Издательство политической литературы, 1968.– 314 с.

5.248. Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / Виктор Александрович Савченко. – Харьков: Фолио; М: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 368 с.

5.249. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). / Олександр Борисович Слуцький. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1957.– 209 с.

5.250. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Істор. есе–хроніки. / Валерій Федорович Солдатенко.– У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. – К., Світогляд, 2010. – 442 с.

5.251. Тумаринсон В. Х. Меньшевики. / В. Х. Тумаринсон // Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия.– М.: 1996.– С. 65–79;

5.252. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки. / Віктор Васильович Ченцов.– Тернопіль: Збруч, 2000.– 481 с.

5.253. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки : сталінізм на Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Політвидав, 1990. – 143 с.

5.254. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 350 с.

5.255. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Ін-т національних відносин і політології НАНУ, 1994. – 272 с.

5.256. Шаповал Ю. Україна ХХ століття : Особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с

5.257. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50–ті роки ХХ століття. / Микола Миколайович Шитюк.– Київ : Тетра, 2000.– 532 с.

5.258. Фалькевич І. М. Про великодержавницький і український шовінізм. / Іван Михайлович Фалькевич – Х.: Державне видавництво України, 1930.– 97 с.

5.259. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно–політичному та культурному житті УСРР (20–ті—перша половина 30–х років ХХ ст.) / Л. Д. Якубова.– К. : Ін–т історії України НАНУ, 2006.– 507 с.

6. Колективні монографії

6.260. Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. / Бриндак О., Калмакан І. – Одеса: Астропринт, 1997.– 82 с.

6.261. Вєтров Р.І. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.). / Р. І. Вєтров, С. Донченко – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001.– 245 с.

6.262. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20–ті роки ХХ ст.) / Греченко В.А. Ярмиш О.Н. – Харків: Вид–во НУВС, 2001. – 276 с.

6.263. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький.– К. : Либідь, 1991.– 342 с.

6.264. Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30 роки). / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов.– К. : Наукова думка, 1991.– 96 с.

6.265. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / [під ред. Ю. І. Шаповала]. – К. : ІНВіП, 1997.– 211 с.

6.266. Історія Одеси / / за ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.

6.267. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923–1927 гг.: в 4–х томах / [редактор–составитель Ю. Фельштинский]. – М.: Терра, 1990. – Т.1.– 168 с.; Т. 2.– 172 с.; Т. 3.– 178 с.; Т. 4.– 195 с.

6.268. Кац Р. С. Черноморский судостроительный / Кац Р. С., Златопольсая О. М. – Ленинград: Судостроение.- 1973.- 355 с.

6.269. Кокін.С.А. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920 – 1924 рр. / Кокін. С. А., Мовчан О. М.– К.: Наукова думка.– 1993.– 58 с.

6.270. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.– К.: Ін–т політики і етнонаціональних досліджень НАН України.– 2001.– 245 с.

6.271. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / Леонид Николаевич Маймескулов, Анатолий Иосифович Рогожин, Владимир Владимирович Сташис; Под ред.: Голушко Н.М. – 2–е изд., перераб. и доп. – Харьков : Основа, 1990. – 345 с.

6.272. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках / [авт. : М. Шитюк (кер.), В. Шкварець та ін.]. – Миколаїв : Шамрай, 2008. – 454 с.

6.273. Миколаївський державний університет імені В. Сухомлинського: віхи історії (1913–2008) / укл. : В. Д. Будак, Л. В. Старовойт, О. П. Хаєцький, С. В. Підопригора. – Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 184 с.

6.274. Німці Півдня України: Історія і сучасність / [авт. : М. Шитюк (кер.), В. Шкварець та ін.]. – Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2009. – 424 с.

6.275. Пляськов Л. А. Наш черноморский. 1897-1987 / Пляськов Л. А., Кучеренко Л. М. – Москва: Мысль.- 1989.- 381 с.

6.276. Політичний терор і тероризм в Україні, XIX – XX ст.: Їсторичні нариси / НАН Україні, Їн–т історії Україні . / [під ред. В. А. Смолія]. — Київ : Наукова думка, 2002. — 952 с.

6.277. Політична історія України XX століття: У 6–ти т. – Т. 2: Революції в Україні: політико–держані моделі та реалії (1917–1920). – К.: Ґенеза, 2003. – 480 с.

6.278. Политические партии России: история и современность. / Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 631 с.

6.279. Національні меншини України у XX ст. : політико–правовий аспект / Ін–т політ. і етнонац. дослідж. НАН України; [авт.: М. Панчук (кер.), В. Войналович та ін.].– К.: ІПіЕНД, 2000. – 356 с.

6.280. Национально–государственное строительство в СССР в переход–ной период от капитализма к социализму (1917–1936). / [отв. ред. Д. А. Чугаев]. : В 2–х т. Т. 1.– Москва : Изд–во «Мысль», 1972.– 517 с.

6.281. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : [у 4–х т].– Т. 1 / [упоряд.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 1997.– 752 с.

6.282. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.: [у 4–х т].– Т. 2 / [упоряд.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. — Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 1999.– 800 с.

6.283. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. : [у 4–х т].– Т. 3 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 2005.– 896 с.

6.284. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.: [у 4–х т].– Т. 4 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : СМИЛ, 2006.– 960 с.

6.285. Про минуле заради майбутнього / [упоряд. Ю. І. Шаповал].– К. : Вид–во Київського університету, 1989.– 408 с.

6.286. Політичні партії України та Миколаївщини ХХ століття / [авт.: Н. Колосовська, М. Шитюк та ін.]. – Миколаїв, 1996.– 141 с.

6.287. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.].– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2005.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 1 / [обл. ред. : О. В. Садиков (голова) та ін.].– 2005.– 870 с.

6.288. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.].– Київ – Миколаїв: Світогляд, 2006.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 2 / [обл. ред. : С. М. Карцева (голова) та ін.]. – 2006.– 707 с.

6.289. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.].– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2008.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» : / [гол. ред.: П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 4 / [обл. ред. : О. М. Гаркуша (голова) та ін.].– 2008.– 654 с.

6.290. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.].– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2010.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 5 / [обл. ред. : В. М. Круглов (голова) та ін.].– 2010.– 653 с.

6.291. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.].– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2014.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.].).– Кн. 6 .– 2014.– 655 с.

6.292. Реабілітовані історією. Одеська область : [у 27 т.].– Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 1 / [обл. ред. : Л. В. Ковальчук (голова) та ін.].– 2010.– 800 с.

6.293. Реабілітовані історією. Херсонська область : [у 27 т.]. — Херсон : ВАТ «Вид–во Наддніпрянська правда», 2005.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].).– Кн. 1 / [обл. ред. : А. О. Бабич (голова) та ін.].– 2005.– 944 с.

6.294. Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді / П. Варгатюк, В. Василенко, Л. Гордієнко та ін.– К.: Либідь, 1990.– 488 с.

6.295. Триумфальное шествие Совесткой власти на Украине / [авт.: Ю. Гамрецкий, Ж. Тимченко и др.].– К.: Наукова думка, 1987.– 440 с.

6.296. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст..–1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко.– К.: Генеза, 2003.– 304 с.

6.297. Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України» : невідомі документи і факти / Ю. Шаповал, В. Пристайко. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.

6.298. Шитюк Н. Н. Тоталитаризм и сотрудники силовых структур УССР в 20-50-е гг. XX ст. / Н. Н. Шитюк, И. Е. Николаев. – Германия. Саарбрюккен.– LAP LAMBERT Academic Publishing.– 2012.– 394 с.

7. Зарубіжна література

7.299. Брэдли Дж. Добровольные общества в Советской России //Вестник Московского Университета. Сер. 8. История. 1994. № 4. С. 23–35.

7.300. Боффа Дж. История Советского Союза. / Д. Боффа. В 2–х т. М., Международные отношения, 1990.– 316 с.

7.301. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. пер. с фр. 2–е изд. /Н. Верт – М.: Весь Мир, Инфра–М» 1998. – 544 с.

7.302. Джилас М. Лицо тоталитаризма. / Милован Джилас – М.: Новости, 1992– 167 с..

7.303. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина (1917–1919 гг.) / Э.Карр. [пер. с англ. Л. А. Черняховской]. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.

7.304. Конквест Роберт Большой террор Л. Владимиров / Роберт Конквест. – Рига : Ракстниекс, 1991. – Т. 1 – 416 с.; Т. 2 – 430 с.

7.305. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест / Перекладено за виданням Robert Conquest. The Harvest of Sorrow:Soviet Collectivization and the Terror–Famine. New York; Oxford. Oxford University Press, 1986. – К. : Либідь, 1993. – 386 с.

7.306. Майстренко І. В. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. В. Майстренко. – Мюнхен : Сучасність, 1978. – 122 с.

7.307. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920.Т. 1 – 4.– Відень.– Прага, 1921. 1922. Т.1.– 152 с.;

7.308. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн. 3. Россия под большевиками. 1918—1924. /Р. Пайпс. — М., Захаров, 2005. — 704 с.

7.309. Улам А. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года: / Адам Улан. Пер. с англ. М., 2004. 510 с.

7.310. Хенкин Е. О роли «Джойнта» в оказании помощи России и Украине в 1921–1923 гг. // Вестник Еврейского Университета в Москве. Гл. ред. М. Гринберг. № 4. Москва – Иерусалим, 1993. С. 89 – 116.

7.311. The Mensheviks: from the revolution of 1917 to the Second World War / ed-ited by Leopold H. Haimson; with contributions by David Dallin ... [et al.] – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 476 p.

7.312. Borys Jurij The Sovietization of Ukraine 1917 – 1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self–Determination / Jurij Borys. – Edmonton : CIUS Press, 1980. – 488 p.

7.313. Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933 / E. James Mace. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1983. – 220 p.

7.314. Tony Robert Judt. Marxism and the French Left : Studies on Labour and Politics in France 1830–1981 / Robert Judt Tony. – Clarendon, 1990. – 338 p.

8. Автореферати дисертацій, дисертації

8.315. Бевз Т. А. Українська партія соціалістів–революціонерів: організація, ідеологія, політика: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Тетяна Анатоліївна Бевз – Київ, 2005 р.– 23 с.

8.316. Білощицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: Передумови, форми і методи (1917–перша половина 20–х рр..): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Сергій Володимирович Білощицький – Донецьк, 2001 р.– 20 с.

8.317. Боровик М. А. Анархістській рух в Україні (1917–1921 рр..): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Микола Андрійович Боровик – Київ, 2002 р.– 16 с.

8.318. Вовк В. П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению национальных меньшин Украины в социалистическое строительство (1921–1925 гг.) : автореф. дисс… канд. ист. наук / В. П. Вовк – Одесса, 1977.– 20 с.

8.319. Войтович А. Е. Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917-1925 рр.): ідея та реалізація: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Алла Едмондівна Войтович – Одеса, 2011 р.- 14 с.

8.320. Голікова О. М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Олена Михайлівна Голікова – Харків, 2000 р.– 15 с.

8.321. Гусєв В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. - 1921 р.): автореф. на здоб. наук. ступеня доктора істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Віктор Іванович Гусєв – Київ, 1999 р.– 34 с.

8.322. Донченко С. П. Ліберальні партії України. 1900–1920–ті роки: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Світлана Павлівна Донченко – Дніпропетровськ, 2006 р.– 32 с.

8.323. Дірявка Ю.П. Українська Комуністична партія (Укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Павлович Дірявка – Дніпропетровськ, 2008 р.– 19 с.

8.324. Єфименко О. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук:07.00.01 / О. Г. Єфіменко Харківський держ. ун–т ім. В.Каразіна. – Харків, 1998.

8.325. Зборець С. В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): Історіографія проблеми: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Світлана Вікторівна Зборець – Дніпропетровськ, 2007 р.– 24 с.

8.326. Кононенко А. А. Историография создания и деятельности партии социалистов–революционеров в 1910–1922 гг. : дис… д–ра ист. наук: 07.00.09. / Анатолий Анатольевич Кононенко – Тюмень, 2005.– 34 с.

8.327. Козак О. В. Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. В. Козак. Харківський національний ун–т ім. В.Каразіна – Харків, 1999.– 23 с.

8.328. Лебедєва Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно–демократичній революції 1917–1920 років: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Ганна Олександрівна Лебедєва – Дніпропетровськ, 2005 р.– 23 с.

8.329. Любовець О. М. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр: Дис. канд.іст. наук за спец. 07.00.01 – Історія України/ Київський державний ун–т ім. Т.Шевченка. / Олена Миколаївна Любовець – К., 1993.– 21 с.

8.330. Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби : Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. / Олена Миколаївна Любовець – К., 2006.– 31 с.

8.331. Молоткіна В. К. Культурно–освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921 – 1929 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валентина Костянтинівна Молоткіна; Київ. нац. Ун-т ім. Т.Шевченка – К., 2005.– 18 с.

8.332. Мухутдинов А. А. Политический Красный Крест (История создания и деятельности; опыт изучения массовых источников): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. – М., 1998.– 24 с.

8.333. Мягка О. А. Польська національна меншина Півдня УСРР в 20–30–х рр.. XX ст..: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / Ольга Анатоліївна Мягка. — Миколаїв, 2013. — 247с.

8.334. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об’єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук: спеціальність 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство / Олександр Якович Найман – Київ, 2000 р.– 14 с.

8.335. Новохатько Л.М. Соціально–економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30–х рр. ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Леонід Михайлович Новохатько – К., 1999.– 43 с.

8.336. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 роки): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Яна Михайлівна Остапенко – Харків, 2000 р.– 20 с.

8.337. Потапенко Я. Зарубіжна історіографія українського націонал–комунізму.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ярослав Олександрович Потапенко – К., 2001.– 19 с.

8.338. Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно–політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Катерина Володимирівна Познанська – Дніпропетровськ, 2008 р.– 24 с.

8.339. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. : Історіографія : автореф. Дис.. доктора іст. наук : 07.00.06 / О. О. Рафальський – К., 2001.– 36 с.

8.340. Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917 – 1921 гг. Дис. канд. ист. наук. – Одесса, 1990.

8.341. Сліпущенко С. М. Тоталітарний режим та інтелігенція Півдня України в 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор.

наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Світлана Миколаївна Сліпущенко – Миколаїв, 2015 р.– 20 с.

8.342. Степанчук Ю. Діяльність громадських і політичних об’єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920–х–на початку 30-х рр.. ХХ ст.: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Степанович Степанчук – Черкаси, 2006 р.– 20 с.

8.343. Свистович С. М. Громадські об’єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30–х рр. ХХ ст.): Автореферат дис… док. іст. наук.: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Степан Михайлович Свистович – Донецьк, 2007. – 36 с.

8.344. Турченко Г. Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (ХІХ–початок 20–х рр.. ХХ ст..): дис... докт. іст. наук : 07.00.01. / Галина Федорівна Турченко – Запоріжжя, 2006.– 475с.

8.345. Фесенко А. М. Суспільно–політична ситуація в СРСР у 20–ті роки та альтернатива лівої опозиції: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія / Артур Михайлович Фесенко – Одеса, 2004 р.– 22 с.

8.346. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Віктор Васильович Ченцов – Дніпропетровськ, 2000 р.– 35 с.

8.347. Черкаський А. В. Національно–культурне будівництво на Півдні України у 20–ті роки : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / А. В. Черкаський – Одеса, 1994.– 19 с.

8.348. Чирко Б. В. Борьба Коммунистической партии Украины за осуществления решений XII съезда РКП (б) по национальному вопросу (1923–1927 гг.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. В. Чирко – К., 1983.– 22 с.

8.349. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УСРР в 20-ті – на початку 50-х років : автореф. дис. д–ра іст. наук : спеціальність 07.00.01 – Історія України / Микола Миколайович Шитюк – К., 2001.– 36 с.

9. Мемуарна література

9.350. Антонов-Овсиенко В. О. Записки о гражданской войне. / Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко. – М.–Л. : Воениздат, 1932. – 350 с.

9.351. Аршинов П. А. История махновского движения.– / Петр Андреевич Аршинов. Берлин: Издание «Группы русских анархистов в Германии», 1923 (Запорожье: Дикое поле, 1995).– 248 с.

9.352. Винниченко В. Щоденник / Володимир Кирилович Винниченко. – Едмонтон – Нью–Йорк : Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1. 1911–1920. – 500 с.

9.353. Винниченко В. Щоденник / Володимир Кирилович Винниченко. – Едмонтон. – Нью–Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка,1983. – Т. 2. 1921–1924. – 702 с.

9.354. Волин С. Ю. Меньшевики на Украине (1917–1921) / Сергей Юреевич Волин. – Benson Chalidze, 1990. – 245 с.

9.355. Гарви П. Воспоминания социал-демократа / Петр Гарви // Статьи о жизни и деятельности П. А. Гарви. – фонд по изданию литературного наследства П. А. Гарви, – Нью-Йорк, 1946. – 680 с.

9.356. Гарасева А. М. Я жила в самой бесчеловечной стране… Воспоминания анархистки / Анна Михайловна Гарасева. – М. : Интерграф Сервис, 1997. – 336 с.

9.357. Двинов Б. От легальности к подполью / Борис Двинов. – Stanford (Calif.). : The Hoover institution on war, revolution, a peace Stanford univ., 1968. – 201 с.

9.358. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) в 4-х частинах. – Галицька руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. – 2-ге вид. / Дмитро Іванович Дорошенко. – Мюнхен : Українське видавництво, 1969. – 542 с.

9.359. Затонський В. Уривок зі споминів про українську революцію / Володимир Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 115–141; № 4. – С. 150–178.

9. 360. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / Костянтин Семенович Кононенко. – Мюнхен : Логос, 1965. – 404 с.

9.361. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) / Георгій Лапчинський // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 159–175.

9.362. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. / Іван Васильович Майстренко.– Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун–ту, 1985. – 416 с.

9.363. Майстренко І. В.Боротьбизм. Історія однієї з течій українського комунізму / Іван Васильович Майстренко. Мюнхен:1954. 178 с.

9.364. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Иванович Махно.– Париж, 1929 (Харьков: «Скорпион», 1998).– Кн.1: Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.).– 213 с.

9.365. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Иванович Махно.– Париж, 1936 (Харьков: «Скорпион», 1998).– Кн.2: Под ударами контрреволюции (апрель–июнь 1918 г.).– 162 с.

9.366. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Иванович Махно.– Париж, 1937 (Харьков: «Скорпион», 1998).– Кн.3: Украинская революция (июль–декабрь 1918 г.).– 184 с.

9.367. Октябрь на Одесщине: Сборник статей и воспоминаний к 10–летию Октября.– Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927.– 492 с.

9.368. Рафес М. Г. Очерки по истории Бунда / Моісей Григорович Рафес.– М.: Госиздат, 1923. – 440 с.

9.369. Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол Бунда) / Моісей Григорович Рафес.– М.: Госиздат, 1920. – 168 с.

9.370. Страницы борьбы: сборник материалов и воспоминаний по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев: Николаевское бюро Истпарта, 1923.- 245 с.

10.Збірники наукових праць, матеріали конференцій

10.371. Айсфельд А. Политическая жизнь меннонитов России в 1917–1919 годах/ А. Айсфельд // Вопросы германской истории: Сб. науч. Ст. / Днепропетровский государственный университет.– Днепропетровск, 2000.– 272 с.

10.372. Бачинський Д. Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на початку 20–х рр. ХХ ст. / Д. Бачинський // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15 : На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / [гол. ред. В. А. Смолій] : у 2–х ч. – Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 107–120.

10.373. Бакунин А. Генезис советского тоталитаризма /А. Бакунин // Уральский исторический вестник. 1994. № 1. С. 104–105.

10.374. Білощицький С. Практика відкритих судових процесів в 20-30-х роках як засіб запровадження однопартійної політичної системи / С. Білошицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 8.– К.: Рідний край, 1999.– С. 394–402.

10.375. Білощицький С. Ідеологічні, організаційні та репресивні заходи вищого політичного керівництва України, спрямовані на ліквідацію організацій РСДРП (перша половина 20–х рр.) /С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 9.– К.: Рідний край, 1999.– С. 124–13.

10.376. Білощицький С. Розколи та поглинання опозиційних партій як засіб монополізації політичної влади РКП(б) в Україні в 1917–1925 рр. / С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 13.– К.: Рідний край, 2001.– С. 69–97.

10.377. Ветров Р. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20–х годов/ Радий Иванович Ветров // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. Сб. науч. трудов – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1993.– С.120–130.

10.378. Волобуев О. Послеоктябрьский меньшевизм. / Волобуев О.В., Ильящук Г.И. // История СССР. — 1991. — №2.– С. 75–87.

10.379. Верстюк В. Чи на війні як на війні? / В. Верстюк// Український гуманітарний огляд.– К.: Критика, 2000.– Вип. 4.– С. 52–67.

10.380. Вінцковський Т. Польські партії та об’єднання в Одесі періоду Центральної Ради / Т. Вінцковський // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.. І. І. Мечникова.– Одеса, 2003.– Вип. 14.– С. 150–161.

10.381. Гвоздик В. Формування партійно–політичних сил на Півдні України (березень–серпень 1917 р.) / В. Гвоздик // Наукові праці історичного

факультету Запорізького державного ун-ту.– Запоріжжя: Просвіта, 2005.– Вип. 19.– С. 152–160.

10.382. Гвоздик В. Участь українського селянства Півдня України у політичній боротьбі (березень 1917–квітень 1918 рр.) / В. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун–ту.– Запоріжжя: Просвіта, 2004.– Вип. 18.– С. 102–107.

10.383. Дірявка Ю. Діяльність Української Комуністичної Партії (УКП) у 1920–1925 рр. /Ю. Дірявка// Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції «Динаміка наукових досліджень». Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – С. 14–17.

10.384. Дірявка Ю. УКП – КП(б)У: втрачені можливості співпраці. / Ю.Дірявка // Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково–практичної конференції «Слов'яни: історія, мова, культура». Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005.– С. 130–133.

10.385. Дірявка Ю. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.). / Ю. Дірявка // Інтелігенція і влада.– Громадсько–політичний науковий збірник. Вип. 5. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт. – 2005. – С. 147–154.

10.386. Зборець С. Ліквідація націонал-комуністичної партії УКП(боротьбистів) в Україні в 1920 році: сучасна українська історіографія /С. Зборець// Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта – 2004". – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т.4. – С.62–65.

10.387. Зборець С. Радянська історіографія 20–х років про приєднання Бунду до КП(б)У р.) /С. Зборець // Матеріали Ш Всеукраїнської науково–практичної конференції «Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад».– Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С.133–137.

10.388. Кокін С. Політичні репресії проти есерів та меншовиків в Україні 1920 – 1924 рр. / С. Кокін // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвузів. зб. наук. пр. – К.,1994. – Вип.3. – С.10–19.

10.389. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30–х рр.: історико–теоретичний аспект/В. Марочко // Український селянин: Праці Науково–дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.

10.390. Найман А. Сионистские организации в Советской Украине /О. Найман// Еврейская цивилизация: проблемы и исследования. Материалы конференции. Академическая серрия. Вып. 3. – М., 1998.

10.391. Найман О.Я. Більшовицька політика у єврейському питанні на Україні у перші роки Радянської влади. /О. Найман //Запорожские еврейские чтения. – Вип.1. – Запорожье, 1998.

10.392. Нестеренко В. Діяльність УКП(б) на правобережній Україні /В. Нестеренко // Історія (збірка наукових праць) / Київ, 2009.– С. 342–349.

10.393. Остапенко Я. Ліквідація меншовизму на Україні в 1921–1924 рр. / Я. Остапенко // Матеріали ІІ міжвузівської науково–теоретичної конференції, присвяченій 75–річчю Луганського сільськогосподарського інституту (23–24 жовтня 1996 року). – Луганськ, 1996.– С. 14–15.

10.394. Остапенко Я. Зникнення есерів з політичної арени в Україні в 1921– 1923 роках /Я. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету: Історія. – Вип.2.– Х.,1998.– С. 118–123.

10.395. Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30–е годы XX века / В. Савченко // Південний Захід.Одесика. Історико–краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 7. – Одеса:, 2009.– С. 108–136.

10.396. Степанчук Ю. Соціальна структура місцевих органів влади в період формування тоталітарної системи в Україні/ Ю. Степанчук // Матеріали Науково–практичної конференції «Формування самодостатніх

територіальних громад як основа підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування». – 2002. – С. 105–108.

10.397. Тригуб П. Польське населення Миколаївської округи у 20–х рр. ХХ ст. / П. Тригуб // Південний архів : Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5.– Херсон : Айлант, 2001.– С.143–147.

10.398. Тригуб П. Проведення колективізації на півдні України : нові факти та підходи. / П. Тригуб // Наукові праці : Науково–методичний журнал. Історичні науки. Вип. 2.– Миколаїв: Вид–во МФНаУКМА, 2002.– С. 126–135.

10.399. Тригуб О. Переслідування єврейських політичних партій на Миколаївщині (1921–1928 рр.) / О. Тригуб // 220 років разом. Матеріали І Міжнародної науково–практичної конференції.– Миколаїв: Шамрай, 2012. – С.194–202.

10.400. Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20–х рр.. ХХ ст.. / О. Тригуб // Історичні Мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали ІІ Міжнародної науково–практичної конференції. — Миколаїв: Шамрай, 2012.– С.434–445.

10.401. Тютюкин С.В. РСДРП на демократическом этапе революции (1905–1917 гг.) / С. Тютюкин ,В. Шелохаев // Вопросы истории КПСС.– 1991. – №1.– С. 35–46.

10.402. Трифанов И. Н. Конец мелкобуржуазніх партий меньшовиков и есеров. / Иван Николаевич Трифанов // Уч. Зап. Ленингр. Ун–та, – 1959, – № 258, – Вып. 30 – С. 143–172.

10.403. Фесенко А.М. К вопросу об экономической программе «левой оппозиции» в СССР в 1920-е годы / А. Фесенко // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.276–281.

10.404. Шитюк М. Комуністичний терор проти польського населення Півдня України в 20–50–х рр. ХХ ст. / М. Шитюк, В. Шкварець // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5.– Херсон, 2001.– С. 161–170.

10.405. Шитюк М. Культура Півдня України під пресом сталінського адміністративно–ідеологічного контролю / М. Шитюк // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX–XX ст. : Зб. наук. праць III Регіон. наук. конф. 14-15 вересня 2000 р.– Запоріжжя: Вид-во Запор. держ. техн. ун–ту, 2000.– С. 161–166.

10.406. Яценко В. Українські партійно–політичні сили в 1917–1920 рр.: особливості структуризації /В. Яценко // Вісник Дніпропетровського ун–ту. Історія і археологія.– Дніпропетровськ, 1998.– №4.– С. 72–83.

11.Періодичні видання

11.1. Журнали

11.1.407. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії / Володимир Олександрович Антонов–Овсієнко // Літопис революції.– 1930.– № 1.– С. 103–133.

11.1.408. Архієрейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920–х рр.. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 2003.– № 1(20).– С. 19–50.

11.1.409. Гимпельсон Е. Путь к однопартийной диктатуре/Е. Гимпельсон //Отечественная история. 1994. № 4–5. С. 95.

11.1.410. Зборець С. Політичне знищення меншовиків та есерів в Україні на початку 20-х років XX століття: сучасна історіографія /С. Зборець // Грані. – №5. – 2004. – С.42–47.

11.1.411. Зборець С. «Самоліквідація» чи політичне знищення УКП у 1925 році: сучасна історіографія проблеми / С. Зборець // Грані. – №6. – 2004. – С.53–58.

11.1.412. Йоффе Г. Меньшевики. / Г. Йоффе,С. Тютюкин С. // Наука и жизнь.– 1990.– №11.– С. 18–27.

11.1.413. Кулаковський П. Звіт-доповідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік /П. Кулаковський, Є. Скляренко / / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 1998.– № 1/ 2.– С. 305–332.

11.1.414. Курас І. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність / І. Курас, О. Овдієнко // Укр. Іст. Журн. – 1990. – № 12. – С.105– 116.

11.1.415. Левченко В. «Активный противник соввласти…» : до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. / В. Левченко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2012. – № 1 (38). – С. 305–332.

11.1.416. Лясковська С. П. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК-ДПУ-ОДП : історичний аспект / С. П. Лясковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – №1 (34). – С. 22–52.

11.1.417 Любовець О. М. Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія / О. Любовець // Комуніст України. – 2000. - № 1. – С. 64-67.

11.1.418. Любовець О. М. Боротьбисти і більшовики: співпраця та противоборство / О. Любовець // Історія України. – 2000. - № 40. – С. 6-7.

11.1.419. Любовець О. М. Бойова діяльність боротьбистів у 1918-1920 рр. / О. Любовець // Наукові записки / Збірник / Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 28. – К.: ІПіЕНД, 2005. – С. 106-119.

11.1.420. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920 –1924 рр.) / О. Мовчан // Укр. Іст. Журн.– 1995.– №5. – С. 8– 27.

11.1.421. Найман О.Я. Формування ідейно–політичних засад єврейських партій України на початку ХХ століття /О. Найман // Відродження. – 1998. – №6.– С. 39–52.

11.1.422. Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР. (Январь–июнь 1922 года). / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– № 1/2.– 1997 р.– С. 317–383.

11.1.423. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час.– 1992. – № 9–10. – С. 61–66.

11.1.424. Песоцький М. Соціал–демократичний рух в історії України: історіографічні аспекти дослідження / М. Песоцький // Людина і політика. Український соціально–гуманітарний науковий журнал. – №. 6 (30).– Київ, 2003.– С. 24–29.

11.1.425. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ(початок 20–х рр..) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 2000.– № 2/4.– С. 390–397.

11.1.426. Познанська К. Посилення систематичних репресій більшовиків проти есерівської та меншовицької опозиції в 1920 – 22 рр. в Україні/ К. Познанська // Інтелігенція і влада. Громадсько–політичний науковий збірник. Вип. 5. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт. 2005. – С. 222 – 229.

11.1.427. Розовик Д. Участь політичних партій та громадських організацій України у національно–культурному будівництві (1917–1920 рр.) / Д. Розовик // Грані.– №2 (16).– 2001.– С. 33–39.

11.1.428. Рудич Ф. КП (б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? / Ф. Рудич // Коммунист Украины.– 1991.– № 3,4.– С. 73–83, 85–94.

11.1.429. Сенченко А. Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України / А. Сенченко // Більшовик України.– 1934.– № 5/6.– С. 20–51.

11.1.430. Тицький С. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921–1925 рр.) /С. Тицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 1.

11.1.431. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 45–55.

11.1. 432. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 8–34.

11.1.433. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 29–69.

11.1.434. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – № 2. – С. 11–37.

11.1.435. Шаповал Ю. І. Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии (боротьбистов) / Ю. І. Шаповал // Віче. – 1994. – № 4. – С. 145–147.

11.1.436. Шитюк М. Від коренізації до депортації : політика радянських властей щодо поляків в південних районах України у 1920–1930-х рр. / М. Шитюк // Історія в школі. – 2002.– № 5-6. – С. 17–23.

11.1.437. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 128–142.

11.1.438. Шитюк М. М. Масові репресії на території Миколаївщини (30–ті р. XX ст.) / М. М. Шитюк // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 94–99.

11.1.439. Ерде Д. Політична програма анархо–махновщини /Д. Ерде// Літопис революції.– 1930.– № 1.– С. 41–63; № 2.– С. 28–49.

11.1.440. Яворський М. Проблема української націонал–демократичної революції у 1917 році, її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 108–135.

11.2. Газети

11.2.441. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія / Ф. Мелешко // Новий шлях (Вініпег).– 1959.– 18 грудня.

11.2.442. Равич–Черкаський М. Історія Комуністичної партії (більшовиків) України // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 2, 7 березня.

11.2.443. Равич–Черкаський М. Історія Комуністичної партії (більшовиків) України // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 9 березня.

11.2.444. Выборы в Советы // Красный Николаев. – 1920. – 21 марта.

11.2.445. Махновщина и анархо-бандитизм // Красный Николаев. – 1921. – 22 сентября.

11.2.446. Губернский съезд бывших эссеров // Красный Николаев. – 1922. – 12 июля.

11.2.447. Воззвание бывших меньшевиков Николаева // Красный Николаев. – 1922. – 10 ноября.

11.2.448. Всем членам Одесской организации Левых социлистов-революционеров (борьбистов) // Одесский коммунист. – 1920. – 12 июля.

11.2.449. К съезду партии борьбистов // Одесский коммунист. – 1920. – 29 августа.

11.2.450. Добейте бандитов // Одесский коммунист. – 1920. – 2 сентября.

11.2.451. Единение правд рождает истину // Борьба. – 1920. – 10 марта.

11.2.452. Крестьянство и социалистическая революция // Борьба. – 1920. – 19 марта.

11.2.453. Равнодушие к выборам – дезертирство с гражданского фронта! Идите на выборы и голосуйте за Левых С-Р(борьбистов) // Борьба. – 1920. – 30 марта.

11.2.454. Кого выбирать? // Борьба. – 1920. – 1 апреля.

11.2.455. К выборам в Совет // Борьба. – 1920. – 1 апреля.

11.2.456. Кто за самодеятельность трудящихся – голосуйте за список № 2 Левых Социал.-Револ. (борьбистов) // Борьба. – 1920. – 5 апреля.

11.2.457. Сплошное недоразумение // Борьба. – 1920. – 11 мая.

11.2.458. Все, кто смел, силен и молод – все красный меч и молот! К Всеукраинскому Совету партии Левых С-Р (борьбистов) // Борьба. – 1920. – 17 мая.

11.2.459. Ликвидаторы и «сохраненцы» // Борьба. – 1920. – 21 июня.

11.2.460. Железный отряд революции // 25 лет Борьбы. – 1923. – 14 марта.

11.2.461. Из славного прошлого. Боевые страницы // 25 лет Борьбы. – 1923. – 21 марта.

11.2.462. IV Съезд украинской партии левых социлаистов-революционеров (борьбистов) // Коммунист. – 1920. – 20 июля.

11.2.463. Врангель и меньшевики // Коммунист. – 1920. – 22 августа.

11.2.464. Агентам буржуазии и капитализма – меньшевикам не место в Советах // Коммунист. – 1920. – 7 октября.

11.2.465. Конец меньшевизма на Украине // Коммунист. – 1920. – 13 ноября.

11.2.466. Старые специалисты и Советская республика // Коммунист. – 1921. – 23 сентября.

11.2.467. Мобилизация мысли // Коммунист. – 1920. – 26 ноября.

11.2.468. О старом, все еще новом // Коммунист. – 1923. – 6 декабря.

11.2.469. Отповедь меньшевистской клевете // Коммунист. – 1923. – 14 июля.

11.2.470. Оставляют ряды меньшевиков. Письма в редакцию. // Коммунист. – 1923. – 11 октября.

11.2.471. Декларация бывших членов российскйо социал-демократической рабочей партии (меньшевиков) // Коммунист. – 1923. – 13 ноября.

11.2.472. Гангрена азефовщины // Коммунист. – 1923. – 13 ноября.

11.2.473. Выход из УКП. Письмо в редакцию // Коммунист. – 1923. – 23 ноября.

11.2.474. Меньшевистский фашизм // Коммунист. – 1923. – 25 декабря.

11.2.475. Партийная жизнь. Парижская конференция армянской партии Дашнакцутюн // // Революционная Россия. – № 41. – 1925. – Март.

11.2.476. Ссылка сионистов-социалистов // Революционная Россия. – № 42. – 1925. – Апрель.

11.2.477. Безысходное противоречие // Революционная Россия. – № 43. – 1925. – Июнь.

11.2.478. По России. Политика отчаяния // Социалистический вестник. – 1926. – 22 мая.

12. Електронні видання

12.479. Азаров В. / Анархисты Одессы в гражданской войне [Електронний ресурс]. / В. Азаров. – Режим доступу: http://www.s-a-u.org/history/ukraine/579-odessa-anarhy-war.html

12.480. Архив Александра Н. Яковлева / База даних документів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.alexanderyakovlev.org

12.481. Быковский С. / Анархисты подполья [Електронний ресурс]. / С. Быковский. – Режим доступу: http://socialist.memo.ru/firstpub/y05/ap.htm

12.482. Вєтров Р. / Про роль ліворадикальної партійної інтелігенції в ліквідації УКП (боротьбистів) в 1920 р [Електронний ресурс]. / Р. Вєтров. – Режим доступу: http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-03/109-117.pdf

12.483. Дубовик А. / Анархическое подполье в Украине в 1920–1930–х гг. Контуры истории [Електронний ресурс]. / А. Дубовик. – Режим доступу: http://www.s-a-u.org/history/ukraine/82-anarchical-underground.html

12.484. Дубовик А./Декларация 16-ти анархистов [Електр. ресурс] / А. Дубовик. Реж. доступу: http://socialist.memo.ru/firstpub/y06/deklaracija.html

12.485. Морозов К. / Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922-1926): этика и тактика противоборства [Ел. Рес.] / К. Морозов.– Р. дост.: http://socialist.memo.ru/firstpub/y05/sr22/sr0.htm

12.486. Новиков А. / Заграничная делегация ПСР – организатор международной антибольш. кампании 1922 года [Електр. ресурс]. / А. Новиков. – Режим дост.: http://socialist.memo.ru/firstpub/y06/novikov1.htm

12.487. Войтович А. / Участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні України в 1920 році [Електронний ресурс]. / А. Войтович. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/JournALL/pro/14/5.pdf